પ્રસ્તાવના

સિનોર નિવાસી માસ્તર ચંદુલાલ નાનચંદ પાસે ખાસ લખાવેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના વિસ્તારાર્થની કેટલાક સુધારા-વધારા સાથેની બહાર પડેલી ત્રીજી આવૃત્તિ ઉપરથી આ ચોથી આવૃત્તિ બહાર પાડવામા આવે છે. તે ઉપરથી-સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી નવતત્ત્વનું રહસ્ય સમજવા માટે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થતું જાય છે, એ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

નવતત્ત્વો.

આ ચિત્ર વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરપુર સંસાર અને જગતની ગોઠવણ તથા રચના કેવા પ્રકારની છે? એ એક અદ્‌ભુત કોયડો ઉકેલવાને અનેક બુદ્ધિશાળી અને મહાત્મા પુરુષોએ જીંદગીની જીંદગી અર્પણ કરીને પ્રયત્ન કર્યો છે

ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ તે કોયડાનો જુદીજુદી રીતે ઉકેલ કરવા પ્રયત્નો કરેલ છે. તેમજ જૈનદર્શનના પ્રણેતા મહાન્ મહાન્ તીર્થંકરોએ પણ તેનો ઉકેલ કર્યો છે.

પ્રથમ-ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ જગત્‌નો અને જીવનનો કોયડો કેવી રીતે ઉકેલ્યો છે? તે પ્રથમ વિચારીએ પછી જૈનદર્શન વિષે જણાવીશું.

ચાર્વાક દર્શન.

૧. આ દર્શન એકજ વાત કરે છે કે-" આ જગત્‌માં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોજ જગત્‌ના મૂળ તત્ત્વો છે. આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પરલોક, એવું કાંઈ છેજ નહિ ખાવું, પીવુ, લહેર કરવી, એક બીજાના સ્વાર્થ જાળવવા, કરારોથી બંધાઈને મનુષ્યોએ રહેવું. પાંચ ભૂતોના સમુદાયમાંથી મદિરામાંથી મદ શક્તિની જેમ પ્રાણીઓમા પ્રાણ-ચૈતન્ય શક્તિ પ્રગટ થાય છે અને તેઓના નાશ સાથે ચૈતન્ય શક્તિનો પણ નાશ થાય છે.

જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેજ જગત્ છે, સ્વર્ગ, નરક વિગેરે કાંઈ જ નથી. ધર્મ-અધર્મ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવું કાંઈ નથી" આ દર્શનના સ્થાપનાર બૃહસ્પતિ કહેવાય છે તેનું નામ ચાર્વાક દર્શન-નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે

૧. વેદાન્ત દર્શન.

ત્યારે વેદાન્ત દર્શન એમ કહે છે કે-"એ પાંચ ભૂતો

૭ અવયવ (પરાર્થ અનુમાનના અંગો)
૮ તર્ક (નિર્ણય માટે ચિંતન)
૯ નિર્ણય (નિશ્ચય)
૧૦ વાદ (વાદી–પ્રતિવાદીની ચર્ચા
૧૧ જલ્પ (વાદીને જીતવા પ્રપંચ ભરી વાણી)
૧૨ વિતંડા (સામા પક્ષના દૂષણજ કાઢવા)
૧૩ હેત્વાભાસ (ખોટા હેતુઓ)
૧૪ છળ (ઉંધો અર્થ કરી હરાવવાનો પ્રયત્ન)
૧૫ જાતિ (નિર્દોષ હેતુને સદોષ બતાવવો)
૧૬ નિગ્રહસ્થાન (ખંડન યોગ્ય વાદીની ગફલત-ભૂલ)

એ સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ મળે છે આ દર્શન પણ "ઈશ્વર જગત્ કર્તા છે, અનંત આત્માઓ સર્વ વ્યાપક છે. આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું બંધ પડે. તે મોક્ષ" માને છે

આ દર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ગોત્રીય અક્ષપાદ ઋષિ છે.

વૈશેષિક દર્શન અને આ દર્શન લગભગ મળતા આવે છે વૈશેષિકના દ્રવ્યો વિગેરેનો સમાવેશ પ્રમેયના વિભાગોમાં આ દર્શન કરે છે ત્યારે, આત્મ દ્રવ્યના જ્ઞાન ગુણના ભેદોમાં ઉપરના ૧૬ પદાર્થોનો સમાવેશ વૈશેષિક દર્શન કરે છે. આ દર્શનનું મુખ્ય વલણ તર્ક શાસ્ત્રનુ વિજ્ઞાન રજુ કરવા તરફ છે.

૮. જૈમિનીય દર્શન

આ દર્શન કહે છે કે-"કોઈની રચના વગર (અપૌરુષેય) પ્રમાણભૂત વેદોમા જે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે વર્તવું, એજ જીવનનો સાર છે. વેદોમા પરસ્પર વિરોધી વાતો જણાય છે. તે ખરી રીતે વિરોધી નથી. માત્ર તેના અર્થો અને આશયો બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરવામા આવે, તો તેની દરેક વાતો સંગત છે"

એમ કહી, તેઓ વેદોનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ સમજાવે છે અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ઉપર જ ખાસ ભાર મૂકે છે. સર્વજ્ઞપણું તેમજ ઈશ્વર કર્તૃત્વને આ

છ દર્શનની સંખ્યા બે રીતે પુરી કરવામાં આવે છે.

૧. "૧ સાંખ્ય, ૨ યોગ, ૩ પૂર્વ મીમાંસા, ૪ ઉત્તર મીમાંસા, ૫ ન્યાય, ૬ વૈશેષિક." એ છ વૈદિક દર્શનો અથવા

૧ જૈન ૨ સાંખ્ય, (યોગ), ૩. મીમાંસા (પૂર્વ અને ઉત્તર), ૪ ન્યાય (ન્યાય અને વૈશેષિક) ૫ બૌદ્ધ ૬ ચાર્વાક : આ રીતે પણ છ દર્શનોની ગણત્રી છે

ચાર્વાક સિવાય બધા દર્શનો આસ્તિક છે. જૈનદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ છે, અને બીજા દરેક દર્શનો એક એક વિજ્ઞાનરૂપ છે.

બૌદ્ધ દર્શન

૧. (૧) વિજ્ઞાન
(૨) વેદના
(૩) સંજ્ઞા
(૪) સંસ્કાર
(૫) રૂપ
} ૫ સંસારી સ્કંધો=૧ લું દુઃખ તત્ત્વ

૨. (૧) રાગ
(૨) દ્વેષ
(૩) મોહ
(૪) ઇર્ષ્યા
(૫) કષાય
} ૫ દૂષણો=૨ જું સમુદય તત્ત્વ

૩. પાંચ સ્કંધોના ક્ષણવિનાશીપણાની ભાવના=વાસના, ૩ જું માર્ગ તત્ત્વ.

૪. નિર્વિકલ્પ દશા ૪ થું મોક્ષ તત્ત્વ.

બૌદ્ધદર્શન—"મોક્ષ શૂન્યરૂપ છે. દરેક વસ્તુ ક્ષણ વિનાશી છે. આત્મા, પરમાણુ, દિશા, કાળ, ઈશ્વર, વિગેરે નથી" એમ માને છે

પાંચ સ્કંધો ક્ષણવિનાશી છે આ ચાર આર્ય સત્યો કહેવાય છે. ૫ ઇંદ્રિયો, ૫ વિષયો, મન અને ૧ ધર્મ એ ૧૨ આયતનને મૂળ તત્ત્વ માને છે.

બૌદ્ધ દર્શનનું વલણ માત્ર વૈરાગ્ય તરફ મુખ્યપણે જણાય છે. છતાં મધ્યમ માર્ગના ઉપદેશને લીધે એ ધર્મ તરફ સગવડતા, સગવડો અને કઠોરતા વગરની તપશ્ચર્યાને લીધે

સમાવેશ ઓછામાં કરી લીધો છે. જ્યારે વૈશેષિકો ૬–૭ પદાર્થોમા કરે છે

૨ ધર્મ નિરૂપણાની દૃષ્ટિથી–સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન; સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વના નિરૂપણમાં આખા જગતનું નિરૂપણ તેના અનુકુળ-પ્રતિકુળપણા વિગેરે રૂપે થઇ જાય છે

૩. વિકાસવાદની દૃષ્ટિથી—૧૪ ગુણસ્થાનકમાં આખા જગતનુ નિરૂપણ કરી શકાય છે, તેમાં અવાન્તરપણે લોક-અલોક અને જડનું સ્વરૂપ પણ વિચારવું પડે છે.

૪ પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દષ્ટિથી લોક અને અલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે

૫ મૂળ પદાર્થની દષ્ટિથી—દ્રવ્યાર્થિક નયની દષ્ટિથી આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં નિત્યવાદની દષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૬ પદાર્થોના પેટાધર્મની દષ્ટિથી—એટલે પર્યાયાર્થિક નયની દ્રષ્ટિથી પણ આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે અહીં અનિત્યવાદની દ્રષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૭ એકીકરણની દ્રષ્ટિથી–આખું જગત્ છ દ્રવ્યમય છે તે છ દ્રવ્યમા પણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રણ ધર્મ છે એટલે જગત્ એ ત્રણ ધર્મમય છે. અને તે ત્રણેયમાં સત્ એકજ ધર્મ રહેલો છે એટલે કે જગત્ સત્રૂપ છે. એમ જૈનદ્રષ્ટિથી કહી શકાય. જેને વેદાન્તિઓ બ્રહ્મ કહે છે. આ સત્ દરેક પદાર્થમા ત્રિકાલ વ્યાપી છે. અને આખું જગત તન્મય છે. તે સત્નીજ સમગ્ર ઉથલપાથલ-લીલા એજ જગત્ છે. માટે એ સત્ નામનો ધર્મ ઘણોજ મહાન અને સર્વથી વિશેષ ઉચ્ચ અને શક્તિશાળી છે. જેથી તેને 'ઈશ્વર" કહેવું હોય, તો જૈન દષ્ટિથી વાંધો નથી અને તે આખા જગત્મા-ત્રિકાળમા એકજ સત્ ધર્મરૂપ (ઈશ્વર) સર્વ પદાર્થમા વ્યાપક છે અને તે નિત્ય છે.

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૫ મો.

૮ પૃથક્કરણની દ્રષ્ટિથી—વળી તે સત્ ત્રણ રૂપે છે ઉત્પાદ વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય જગત્મા એવો કોઇપણ પદાર્થ નથી કે જેમા એ ત્રણ તત્ત્વો ન હોય. પુરાણીઓ કહે છે કે–બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે. શિવ નાશ કરે છે, અને વિષ્ણુ સ્થિર રાખે છે. ઉપરના ત્રણ

આ રીતે આવા ઘણાજ દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જગત્‌નું નિરૂપણ વિગતવાર જૈનશાસ્ત્રોમાં મળે છે. છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિની દ્રષ્ટિથી વિવેચન કરતાં નવતત્ત્વના વિવેચનથી આખા જગત્‌નું સ્વરૂપ બહુ જ સરળતાથી સમજાવ્યું છે.

તદ્દન સાદા અને આબાળ–ગોપાળને સુપરિચિત શબ્દોથી આખા જગત્‌નું નવતત્ત્વોમાં એકીકરણ કરી લીધું છે, જુઓ—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, **પાપ**, **આસ્રવ**, **સંવર**, નિર્જરા, **બંધ**, અને **મોક્ષ**. આમાં કેટલી સાદાઈ અને સુપરિચિતતા જણાય છે? જરાયે અટપટાપણું જ નહીં.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, બંધ, મોક્ષ, વિગેરે શબ્દો તો તદ્દન પરિચિત જેવા જ છે. આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા એ ત્રણ શબ્દો કંઈક અપરિચિત જેવા લાગે છે. પણ તેના અર્થોનો ક્રમ બહુ જ સાદો છે. ચૈતન્યવાળા જીવતાં પદાર્થોનો સમાવેશ જીવતત્વમાં કર્યો છે. જડ ચીજોનો સમાવેશ અજીવતત્ત્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ એ જીવનનું–અંતિમ સાધ્ય તત્ત્વ છે. બાકીના તત્ત્વો જડ-ચેતનના સંજોગ–વિજોગો ઉપર આધાર રાખનારા છે પુણ્ય પાપ તો જગત્‌માં સારા કામ અને ખોટાં કામ તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે.

પાપ- પુણ્યના કર્મોનો અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ છે. કે જે મોક્ષમાં વિઘ્ન કર્તા છે.

પાપ-પુણ્યના બધનું કારણ આસ્રવતત્ત્વ છે. અને તેઓના બંધને રોકનાર તે સંવર તત્ત્વ છે મોક્ષ તરફ ધીરે ધીરે લઈ જનાર બંધ અને આસ્રવનું વિરોધિ--તથા સંવરમાં સહાયક નિર્જરાતત્ત્વ છે. જે પુણ્યપાપથી ધીમે ધીમે આત્માને છુટો કરવામાં મદદ કરે છે. અંશથી છુટા પડવું તે નિર્જરા અને એકદમ તદ્દન છૂટા પડવું તે મોક્ષ તત્ત્વ. નિર્જરા તત્ત્વ મોક્ષનાં જ અંગ તરીકે છે.

આમ ઘણી જ સાદી રીતે નવતત્ત્વોની વ્યવસ્થા બતાવીને તેના વિવેચનમા આખા જગત્‌નું સંપૂર્ણ વિવેચન કેવી રીતે કરે છે, જે આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરવાથી બરાબર સમજાશે

બીજા દર્શનો સાથે જૈન દર્શનની તુલના કરતાં ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે. ટુંકામાં દરેક દર્શનની વિચાર પદ્ધતિ જુદા જુદા રૂપમાં જૈનદર્શનમાં વિગતવાર મળે છે. તે ઉપરાંતના અનેક દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જગતનો વિચાર મળે છે. જેથી એક જૈનેતર વિદ્વાન કહે છે કે—

"જૈન દર્શન આસપાસ બાજુઓમાં બૌદ્ધ ચાર્વાક, વેદાન્ત સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે, પરન્તુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે એ પોતાની ઉન્નતિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બાહ્યવિધિ, તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિત્વવાળું છે."

ને બરાબર છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ જૈન દર્શનના બંધારણને પૂર્ણ પાયે સ્વરૂપમાં સમજવાને ઘણોજ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહીં પણ તે જૈન દર્શનનું બંધારણ સમજાવીને જીવનમાં ઉપયોગી યોગ્ય માર્ગો પણ સમજાવે છે, કર્તવ્યાકર્તવ્યની દિશા સ્પષ્ટ પદ્ધતિસર બતાવી મહાન ઉપકાર કરે છે. માટે આ નવતત્ત્વો જ જગતના સત્ય તત્ત્વો તરીકે અને જીવનના ઉત્કર્ષ માટે પૂરે પૂરા માર્ગદર્શક તરીકે છે. એમ બન્નેય રીતે આ નવતત્ત્વની વિવેચન પદ્ધતિમાં છે. બીજી વિવેચન પદ્ધતિઓ કાંતો જગતનું સ્વરૂપ હોય છે અને કાંતો જીવનમાર્ગ હોય છે પરન્તુ આમાં તો બન્નેય [illegible]

[illegible]

[illegible]

હોય તે સુજ્ઞ પુરુષોએ સુધારી લેવી અને બની શકે તો અમને સૂચવવી

આ ગ્રંથ ભણાવવાની નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિ રાખવાથી ઠીક રહેશે

૧. મૂળગાથા મોઢે કર્યા પછી તેની ગાથાઓનો જ સળંગ અર્થ આપેલ છે, તે એક નોટમાં ઉતારી લઈ બરાબર મોઢે કરી લેવો જોઈએ

૨. પછી દરેક તત્ત્વોની ગાથામાં આવતી હકીકતના છુટા બોલો મોઢે કરી લેવા.

૩ પછી વિવેચનમાં આગળ વધવું અને પછી નીચે ટીપ્પણમાં આપેલી હકીકતો પણ તૈયાર કરી લેવી

૪. ગાથાર્થ બરાબર આવડતા હોય, અને વિશેષ શક્તિ હોય, તેણે શબ્દાર્થો પણ કરવા. અને ગાથાર્થ સાથે મેળવી લેવા

૫ પુનરાવર્તનથી વિષય યાદ રાખી, ચર્ચા અને મનનથી ગ્રંથનું પરિશીલન કરવાથી ઉત્તરોત્તર ઘણોજ આનંદ આવશે

૬. છ દ્રવ્યના એક સંજોગે છ, બે સંજોગે ૫ંદર, ત્રણ સંજોગે વીશ, ચાર સંજોગે પંદર, પાચ સંજોગે છ, અને છ સંજોગે એક એમ ૬૩ ભાંગા થાય છે, તે દરેક ભાંગા ઉપર ૧૮મી ગાથામા બતાવેલ ૨૩ દ્વારો સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય અને અસંભવિત વિકલ્પો ઘટાવી જોવાથી છ દ્રવ્યનું વિશેષ જ્ઞાન થઈ શકશે

૭ એવી જ રીતે પંદર સિદ્ધના ભેદોને ઉપર અને બાજુમાં લખીને સંભવતા ભેદોનું તારણ કાઢી શકાશે. દાખલા તરીકે —જીન સિદ્ધ ઉપર ૧૫માથી જીન, તીર્થ, સ્વલિંગ, પુરૂષ, સ્ત્રી, સ્વયંબુદ્ધ, એક અનેક એ આઠ પ્રકાર સંભવી શકે. એ પ્રમાણે યંત્ર કરીને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાથી સરળતા થશે

—પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

૭ નિર્જરાતત્ત્વ

૮ બંધતત્ત્વ

૯ મોક્ષતત્ત્વ

વિશેષાર્થ પૂર્ણ.

श्री नवतत्त्व प्रकरण.

जीवाऽजीवा पुण्णं, पावाऽऽसव संवरो य निज्जरणा
वन्धो मुक्खो य तहा. नवतत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥
चउदस चउदस वाया–लीसा वासी अ हुंति वायाला ।
सत्तावन्नं वारस. चउ नव भेया कमेणेसिं ॥२॥
एगविह दुविह तिविहा. चउव्विहा पंच छव्विहा जीवा
चेयण–तसइयरेहिं. वेय–गई–करण–काएहिं ॥३॥
एगिंदिय सुहुमियरा. सन्नियर पणिंदिया य सवितिचउ ॥
अपजत्ता पज्जत्ता. कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥४॥
नाणं च दंसणं चेव. चरित्तं च तवो तहा
वीरियं उवओगो य. एयं जीअस्स लक्खणं ॥५॥
आहारसरीरिंदिय–पज्जत्ती आणपाणभासमणे
चउ पंच पंच छप्पि य. इगविगलाऽसन्निसन्नीणं ॥६॥
पणिंदिअत्तिवलूसा–साऊ दस पाण चउ छ सग अट्ठ
इग–दु–ति–चउरिंदीणं. असन्नि–सन्नीणं नव दस य ॥७॥
धम्माऽधम्माऽऽगासा. तिय-तिय-भेया तहेव अद्धा य
खंधा देस पएसा. परमाणु अजीव चउदसहा ॥८॥
धम्माऽधम्मा पुग्गल. नह कालो पंच हुंति अजीवा
चलणसहावो धम्मो. थिरसंठाणो अहम्मो य ॥९॥

पढममणिच्चमसरणं, संसारो एगया य अन्नत्तं
असुइत्तं आसव सं-वरो य तह णिज्जरा नवमी ॥३०॥
लोगसहावो वोही-दुल्लहो धम्मस्स साहगा अरिहा
एआओ भावणाओ, भावेअव्वा पयत्तेणं ॥३१॥
सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे वीअं
परिहारविसुद्धीअं सुहुमं तह संपरायं च ॥३२॥
तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि
जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३३॥
वारसविहं तवो णिज्जरा य, वंधो चउव्विगप्पो अ
पयइ-ट्ठिइ-अणुभाग-प्पएसभेएहिं नायव्वो ॥३४॥
अणसणमूणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ
कायकिलेसो संली-णया य वज्झो तवो होइ ॥३५॥
पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ
झाणं उस्सग्गोऽवि अ, अब्भिंतरओ तवो होइ ॥३६॥
पयई सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं
अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥३७॥
पडपडिहारऽसिमज्ज-हड चित्तकुलालभंडगारीणं
जह एएसिं भावा, कम्माणऽवि जाण तह भावा ॥३८॥
इह नाणदंसणावरण-वेयमोहाउनामगोआणि
विग्धं च पण नव दु अट्ठवीस चउ तिसय दु पणविहं॥३९॥

नाणे अ दंसणावरणे, वेयणिए चेव अंतराए अ
तीसं कोडाकोडी. अयराणं ठिई अ उक्कोसा ॥४०॥
सित्तरि कोडाकोडी. मोहणिए वीस नाम-गोएसु
तित्तीसं अयराइं आउट्ठिइबंध उक्कोसा ॥४१॥
बारस मुहुत्त जहन्ना. वेयणिए अट्ठ नाम गोएसु
सेसाणंतमुहुत्तं. एयं बंधट्ठिईमाणं ॥४२॥
संतपयपरूवणया. दव्वपमाणं च खित्त फुसणा य
कालो अ अंतरं भा-ग भाव अप्पाबहुं चेव ॥४३॥
संतं सुद्धपयत्ता. विज्जंतं खकुसुमव्व न असंतं
मुक्खत्ति पयं तस्स उ. परूवणा मग्गणाईहिं ॥४४॥
गइ इंदिए अ काए जोए वेए कसाय नाणे अ
संजम दंसण लेसा. भव सम्मे सन्नि आहारे ॥४५॥
नरगइ पणिंदि तस भव. सन्नि अहक्खाय खइअ सम्मत्ते
मुक्खोऽणाहार केवल-दंसणनाणे न सेसेसु ॥४६॥
दव्वपमाणे सिद्धाणं जीवदव्वाणि हुंतिऽणंताणि
लोगस्स असंखिज्जे. भागे इक्को य सव्वे वि ॥४७॥
फुसणा अहिया कालो. इग-सिद्ध पडुच्च साइओऽणंतो
पडिवायाऽभावाओ. सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥४८॥
सव्वजियाणमणंते. भागे ते तेसिं दंसणं नाणं
खइए भावे परिणा-मिए अ पुण होइ जीवत्तं ॥४९॥

थोवा नपुंमसिद्धा, थी नर सिद्धा कमेण संखगुणा
इअ मुक्खतत्तमेअं, नवतत्ता लेसओ भणिआ ॥५०॥
जीवाइ नव पयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं
भावेण सद्दहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥५१॥
सव्वाइं जिणेसर—भासियाइ वयणाइं नन्नहा हुंति
इइ बुद्धि जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥५२॥
अंतोमुहुत्तमित्तं—पि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं
तेसिं अवड्ढपुग्गल—परियट्टो चेव संसारो ॥५३॥
उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरिअट्टओ मुणेयव्वो
तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥
जिणअजिण तित्थऽतित्था, गिहि अन्न सलिंग थी नर नपुंसा
पत्तेय सयंबुद्धा, बुद्धबोहिय इक्कणिक्का य ॥५५॥
जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरिअपमुहा
गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥५६॥
गिहिलिंगसिद्ध भरहो, वक्कलचीरी य अन्नलिंगम्मि
साहू सलिंगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥५७॥
पुंसिद्धा गोयमाई, गांगेयाई नपुंसया सिद्धा
पत्तेय—सयंबुद्धा, भणिया करकंडु-कविलाई ॥५८॥
तह बुद्धबोहि गुरुबो-हिया य इगसमये इगसिद्धा य
इगसमयेऽवि अणेगा, सिद्धा तेऽणेगसिद्धा य ॥५९॥
॥ इति श्री नवतत्त्वमूलम् ॥

॥ नमो अरिहंताणं ॥

શ્રી નવતત્ત્વ પ્રકરણ

અર્થ સહિત

અર્થાત્ આ જગતમાં જે કાંઈ જુદા-જુદા પદાર્થો દેખાય છે, અને દરેક પ્રાણીઓ જે રીતે જીવે છે, તથા જે રીતે જીવવું જોઈએ, એ દરેકના મૂળ પદાર્થો-તે તત્ત્વ કહેવાય છે.

દાખલા તરીકે:- આપણે જેટલા જીવતા જીવો જોઈએ છીએ, તે બધાનું મૂળ-જીવ તત્ત્વ છે, તેજ પ્રમાણે ઘડો, માટી, ઈંટ વિગેરે જેટલી જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, તે બધાનું મૂળ અજીવતત્ત્વ છે.

નવ તત્ત્વોના- સામાન્ય અર્થ, દ્રવ્ય તથા ભાવથી તેનું સ્વરૂપ, હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય વિભાગો, જુદી જુદી રીતે સંખ્યા, જીવ અને અજીવ વિભાગ, રૂપી અને અરૂપી વિભાગ, વિગેરે સમજાવવાને નીચે પ્રમાણે તેનો વિશેષ અર્થ બતાવ્યો છે.

૯ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ.

૧ जीवति- प्राणान् धारयतीति जीव. એટલે જે જીવે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે તે जीव કહેવાય, અને લોકમાં તે મુખ્ય તત્ત્વ છે તેથી જીવ એ તત્ત્વને जीवतत्त्व કહેવાય. પ્રાણોનું સ્વરૂપ આ પ્રકરણની જ પાચમી તથા સાતમી ગાથામાં ભાવથી અને દ્રવ્યથી કહેશે, માટે તેવા ભાવપ્રાણોને અથવા દ્રવ્યપ્રાણોને જે ધારણ કરે તે जीव કહેવાય, અર્થાત્ જ્ઞાન દર્શન આદિ ભાવપ્રાણવંત અથવા ઇન્દ્રિય આદિ દ્રવ્યપ્રાણવંત હોય, તે जीव કહેવાય

એ જીવ વ્યવહાર નયે કરી શુભાશુભ કર્મોનો કર્ત્તા (કરનાર), શુભાશુભ કર્મોનો હર્ત્તા (નાશ કરનાર), તથા શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા (ભોગવનાર) છે. કહ્યુ પણ છે કે

य कर्त्ता कर्मभेदानां, भोक्ता कर्मफलस्य च ।
स सर्त्ता परिनिर्याता, स ह्यात्मा नान्यलक्षण ॥

(અર્થ - જે કર્મોના ભેદોનો (એટલે ૧૫૮ પ્રકારના કર્મોનો) કર્તા (ઉપાર્જન કરનાર) અથવા બાધનાર છે, (એવા બાધેલા) તે કર્મના ફળના ભોગવનાર છે, તથા તે કર્મોના ફળને અનુસરીને ચારે ગતિમાં સંસરનાર (ભ્રમણ કરનાર) છે, તેમજ તે સર્વ કર્મોરૂપી

અગ્નિના બુઝવનાર એટલે જે વિનાશ કરનાર (અને તેથી કર્મ રહિત થઈ પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત કરનાર-નિર્વાણ પામનાર) તેજ આત્મા (જીવ) છે. અને જીવનું એજ લક્ષણ છે. પરન્તુ બીજા લક્ષણવાળો જીવ નથી) એ વ્યવહાર નય આશ્રયિને વાત કરી છે નિશ્ચય નય આશ્રયિને તો જે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ઇત્યાદિ સ્વગુણોનેજ કર્તા તથા ભોક્તા છે અથવા દુઃખ સુખના ઉપયોગ-અનુભવવાળો તેમજ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગવાળો ઇત્યાદિ ચૈતન્ય લક્ષણ યુક્ત હોય. તે જીવ કહેવાય છે. અને તે કારણથી ચૈતન્ય અથવા ચૈતન્ય યુક્ત પદાર્થ તેજ **જીવતત્ત્વ** છે

૨ તેથી વિપરીત સ્વભાવવાળુ અથવા વિપરીત લક્ષણવાળુ એટલે ચૈતન્ય લક્ષણ રહિત હોય, અને દુઃખ સુખનો અનુભવ જેને ન હોય તે જડ લક્ષણવાળુ **અજીવતત્ત્વ** છે, જેમ [illegible] લાકડું-ઇત્યાદિ

૩ જીવોને [illegible] **પુણ્યતત્ત્વ** [illegible] **પુદ્ગલ** [illegible] **પુણ્ય** [illegible] **શુભ** [illegible] **પુણ્ય**

[illegible] **પાપતત્ત્વ** [illegible] **પાપતત્ત્વ** [illegible]

અહિં–પુણ્ય પાપની ચતુર્ભંગી (એટલે ચાર પ્રકાર) થાય છે, તે આ પ્રમાણે–૧ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય, ૨ પુણ્યાનુબંધિ પાપ, ૩ પાપાનુબંધિ પુણ્ય, અને ૪ પાપાનુબંધિ પાપ. ત્યાં જે પુણ્ય ભોગવતા બીજુ નવું પુણ્ય બંધાય તે ૧ **पुण्यानुबन्धि पुण्य** કહેવાય, એ પુણ્ય આર્યાવર્ત્ત દેશના, મહા ધર્મી અને દાનેશ્વરી મહા ઋદ્ધિવાળા જીવોને હોય છે, કારણ કે–તેઓએ પૂર્વ ભવમાં એવુ શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે કે આ ભવમા તે પુણ્યને ભોગવતાં ભોગવતા પણ બીજું તેવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરી રહ્યા છે. તથા કેટલાએક ચંડકૌશિક નાગની માફક–પ્રભુના ઉપદેશથી સમભાવમાં રહી, દરમાં પડયા રહી લોકોએ પોતાની ઉપર નાંખેલ ઘી, દૂધથી કીડીઓ એકઠી થઇ તેને કરડવા લાગી છતાં એ પૂર્વભવનું પાપ એવી રીતે સહન કરીને ભોગવ્યું, કે જેથી તેને ઘણું પુણ્ય બંધાયું, અને તે નાગ મરીને સ્વર્ગે ગયો. આમ પાપ ભોગવતાં શુભ કરણી દ્વારા નવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરે તે ૨ **पुण्यानुबन्धि पाप** જાણવું. તથા જે પુણ્ય ભોગવતાં નવું પાપ બધાય તે ૩ **पापानुबन्धि पुण्य** જાણવું. તે વિશેષતઃ અનાર્ય દેશના મહર્ધિકોને હોય છે. કારણ કે તેઓએ પૂર્વભવમાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તે પુણ્યથી આ ભવમાં અનાર્ય દેશમાં મહા ઋદ્ધિવાળા થયા. પરંતુ એ ઋદ્ધિનો ઉપયોગ કેવળ ભયંકર યુદ્ધો કરી રાજ્યોની વૃદ્ધિ કરી અનેક મોજશોખ કરી અનેક શિકાર વિગેરેથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરી મહા આરંભ પરિગ્રહમાં રૌદ્ર પરિણામવાળા થયા થકા મહા પાપકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, માટે તે **पुण्यानुबन्धि पुण्य** છે તથા જે પાપ ભોગવતા બીજું નવું પણ પાપજ બંધાય તે ૪ **पापानुबन्धि पाव** છે. તે દરિદ્રિ એવા ધીવરોને (મચ્છીમારોને) તથા શિકારીઓ વિગેરેને હોય છે.

૫ શુભ કર્મનું આવવું તથા અશુભ કર્મનુ આવવુ તે **आश्रव तत्त्व** છે. અથવા જે ક્રિયાઓ વડે શુભાશુભ કર્મ આવે તેવી ક્રિયાઓ પણ આશ્રવતત્ત્વ છે. જેમ સરોવરમાં દ્વારમાર્ગે વર્ષાદનુ જળ પ્રવેશ કરે છે તેમ જીવરૂપી સરોવરમા પણ હિંસાદિ દ્વારમાર્ગે કર્મરૂપી વર્ષાજળ પ્રવેશ કરે છે અહિં **आ** એટલે **समन्तात्** અર્થાત્ સર્વ બાજુથી **श्रव** એટલે શ્રવવું–આવવું તે **आश्रव** કહેવાય. અથવા

આશ્રૂયતે-ઉપાદીયતે (કર્મનું ગ્રહણ કરાય તે આશ્રવ (ઇતિ નવતત્ત્વભાષ્યમ્) અથવા આશ્રાન્તિ-આદત્ત કર્મ યૈસ્તે આશ્રવા એટલે જીવ જેનાવડે કર્મ ગ્રહણ કરે તે આશ્રવ. અથવા આર્જ્યન્તે-ઉપાર્જ્યન્તે કર્માં પરિણિત્યાશ્રવા એટલે જેનાવડે કર્મ ઉપાર્જન કરાય તે આશ્રવ અથવા આ એટલે સર્વ બાજુથી શ્રવતિ કર્મનિર્ઝરં સૂક્ષ્મ રન્ધ્રૈ યૈસ્તે આશ્રવા. એટલે મહાન છીદ્રોમાં થઇને જળરૂપી કર્મ જેમાં પ્રવેશ કરે તે આશ્રવ-જેમ નૌકામાં પડેલા બારીક છીદ્રો દ્વારા જળનો પ્રવેશ થતાં નૌકાને સમુદ્રમાં ડુબાવે છે, તેમ હિંસાદિ છીદ્રો દ્વારા જીવરૂપી નૌકામાં કર્મરૂપી જળનો પ્રવેશ થવાથી જીવ ને સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડુબે છે માટે કર્મને આવવું તે આશ્રવ, તેમજ કર્મને આવવાના હિંસાદિ માર્ગો તે પણ આશ્રવ કહેવાય

૬ તે આશ્રવનો જે નિરોધ તે સંવરતત્ત્વ છે. અર્થાત્ આવતાં કર્મોનું રોકાણ એટલે કર્મોને આવવા ન દેવાં તે સંવર [illegible] જેનાવડે આવતાં કર્મ રોકાય તે વ્રત પ્રત્યાખ્યાન આદિ તથા સમિતિ ગુપ્તિ વિગેરે પણ સંવર કહેવાય સંવ્રિયતે [illegible] પ્રાણાતિપાતાદિ નિરુધ્યતે યેન પરિણામેન સ સંવર એટલે [illegible] આત્માને કર્મનું ગ્રહણ પ્રાણાતિપાત વિગેરે [illegible] રોકાય એટલે રોકાય તે સંવર કહેવાય.

૭ નિર્જરવું એટલે કર્મને [illegible] આત્મ તે નિર્જરાતત્ત્વ છે [illegible] તપ [illegible] નિર્જરા [illegible] નિર્જરણં વિશરણં પરિશટનં નિર્જરા [illegible] નિર્જરા [illegible]

[illegible]

૮ જીવ સાથે કર્મનો ક્ષીર નીર સરખો (=દુધમાં જળ સરખો) પરસ્પર એકમેક સંબંધ થવો તે **બન્ધતત્ત્વ.**

૯ સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવો તે **મોક્ષતત્ત્વ.** એ પ્રમાણે ૯ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ કહ્યો.

દ્રવ્યથી અને ભાવથી ૯ તત્ત્વો.

૧ દ્રવ્યપ્રાણ જે પાંચ ઇન્દ્રિય આદિ છે તે દ્રવ્યપ્રાણોને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ + **દ્રવ્ય જીવ,** અને જ્ઞાનદર્શન આદિ ભાવપ્રાણોને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ **ભાવજીવ** છે. અથવા વિષય કષાયાદિ અશુદ્ધ પરિણતિવાળો આત્મા તે + **દ્રવ્યઆત્મા,** અને વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણ પરિણતિવાળો આત્મા તે **ભાવઆત્મા** કહેવાય. અથવા જીવદ્રવ્ય તે **દ્રવ્યજીવ** અને ૧૦ પ્રાણ તે * **ભાવજીવ.**

૨ પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતું ન હોય પરન્તુ હવે પછી તે અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તશે તેવું (કારણરૂપ) અજીવદ્રવ્ય તે **દ્રવ્યઅજીવ,** અને પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતુ હોય તે **ભાવથી અજીવ દ્રવ્ય** છે. અથવા પુદ્ગલાદિ તે **દ્રવ્ય અજીવ** અને વર્ણાદિ પરિણામ તે **ભાવઅજીવ.**

૩ શુભ કર્મના પુદ્ગલો તે **દ્રવ્યપુણ્ય,** અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ રહિત શુભ અનુષ્ઠાન ધર્મક્રિયાઓ તે **દ્રવ્યપુણ્ય.** અને તે શુભ કર્મ પુદ્ગલો બાંધવામાં કારણરૂપ જીવનો શુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે **ભાવપુણ્ય,** અથવા શુભ પરિણામયુક્ત ધર્મક્રિયા અનુષ્ઠાન તે પણ **ભાવપુણ્ય** છે

૪ જીવે પૂર્વે બાંધેલા અથવા નવા બંધાતાં અશુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે **દ્રવ્યપાપ,** અને તે દ્રવ્યપાપના કારણરૂપ જીવનો જે અશુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે **ભાવપાપ** કહેવાય અથવા શુભ

+ જૈન સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપાઓની ઘટના ભિન્ન રીતે કરેલ છે, પરન્તુ અહિં દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ એ બે નિક્ષેપ છે.

* શાસ્ત્રમાં ઓઘજીવ, ભવજીવ અને તદ્ભવ જીવભેદથી ત્રણ પ્રકારે ભાવજીવ કહ્યો છે, પરન્તુ તે સંસારી જીવની અપેક્ષાવાળા ભાવજીવના ભેદ અત્રપ્રસંગમાં ઉપયોગી નહિ હોવાના કારણથી અહિં કહ્યા નથી.

પરિણામવન્ત જયણાયુક્ત જીવોને પાપકર્મનો અનુબંધ નહિ કરનારી જે [illegible] સાવદ્યક્રિયા-પાપક્રિયા તે **દ્રવ્યપાપ**, અને પાપકર્મનો અનુબંધ કરનારી ક્રિયા તે **ભાવપાપ**

૫ શુભ અથવા અશુભ બન્ને પ્રકારના કર્મ પુદ્ગલોનું આવવું-ગ્રહણ કરવું તે **દ્રવ્ય આશ્રવ**, અને તે બન્ને પ્રકારના કર્મને ગ્રહણ કરવાના કારણભૂત જીવના જે શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાય તે **ભાવઆશ્રવ**

૬ શુભ અથવા અશુભ કર્મનું રોકવું (એટલે ગ્રહણ ન કરવું) તે **દ્રવ્યસંવર** અથવા સંવરના પરિણામ રહિત સંવરની ક્રિયા અનુષ્ઠાનમાં વર્તવું તે **દ્રવ્યસંવર**, અને શુભાશુભ કર્મને રોકવાના કારણરૂપ જીવનો જે અધ્યવસાય તે **ભાવસંવર**. અથવા સંવરના અધ્યવસાય સહિત સંવરની ક્રિયા તે પણ **ભાવસંવર**

૭ શુભ અથવા અશુભ કર્મોનો દેશથી ક્ષય થવો તે **દ્રવ્યનિર્જરા**. અથવા સમ્યક્ત્વ રહિત અજ્ઞાન પરિણામવાળાની જે નિર્જરા તે **દ્રવ્યનિર્જરા**, અથવા સમ્યક્‌પરિણામ રહિત તપશ્ચર્યા [illegible] **દ્રવ્યનિર્જરા**. અને કર્મોના ક્ષયના કારણરૂપ જે [illegible] અધ્યવસાય તે **ભાવનિર્જરા**. અથવા નિર્જરાના [illegible] જે તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે પણ **ભાવનિર્જરા** [illegible] તપસ્વીઓની અજ્ઞાન કષ્ટવાળી જે નિર્જરા તે [illegible]

[illegible]

[illegible]

૯ કર્મોનો જે સર્વથા ક્ષય થવો તે **દ્રવ્યમોક્ષ** અને તે કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવામા કારણરૂપ જે આત્માનો પરિણામ એટલે *સર્વ સંવરભાવ. +અબન્ધકતા, ×શૈલેશીભાવ અથવા ચતુર્થ શુક્લ-ધ્યાન તે **ભાવમોક્ષ** છે, અથવા સિદ્ધત્વ પરિણતિ તે **ભાવમોક્ષ** છે.

૯ તત્ત્વોમાં હેય–જ્ઞેય–ઉપાદેય.

જીવ તત્ત્વ અને અજીવ તત્ત્વ જ્ઞેય છે, પુણ્ય તત્ત્વ મોક્ષમાં વિઘ્નરૂપ નથી. પરન્તુ મોક્ષમાર્ગમા વળાવા (ભોમીઆ) સરખું છે, તેથી વ્યવહાર નયે આદરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ ભોમીઆને જેમ ઇષ્ટ નગરે પહોંચ્યા બાદ છોડી દેવાનો હોય છે, તેમ નિશ્ચયથી તો પુણ્યતત્ત્વ પણ હેય એટલે છોડવા યોગ્ય છે, કારણકે પુણ્ય એ શુભ છે તો પણ કર્મ છે, તેથી મોક્ષ માટે સોનાની બેડી સરખું છે, અને મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારે હોય છે, નિશ્ચયથી તો પુણ્યકર્મરૂપ પુણ્યતત્ત્વ પણ છાંડવા યોગ્ય છે, તો પણ શ્રાવકને અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે, અને મુનિને તો અપવાદેજ આદરવા યોગ્ય છે. તેમજ પાપતત્ત્વ પણ છાંડવા યોગ્ય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. તથા આશ્રવતત્ત્વ કર્મના આગમન રૂપ હોવાથી **હેય** છે, સંવરતત્ત્વ તથા નિર્જરાતત્ત્વ એ બે તત્ત્વ જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી **ઉપાદેય** છે, બન્ધતત્ત્વ **હેય** છે. અને મોક્ષતત્ત્વ **ઉપાદેય** છે અહિં **જ્ઞેય** એટલે જાણવા યોગ્ય, **હેય** એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને **ઉપાદેય** એટલે આદરવા યોગ્ય એવો અર્થ છે, જેથી કહ્યું છે કે

> **हेया बंधासवपावा, जीवाजीव हुंति विन्नेया ।**
> **संवरनिज्जर मुक्खो, पुण्णं हुंति उवाएय ॥१॥** (અર્થ સ્પષ્ટ છે)

હેયતત્ત્વ–(પુણ્ય,) પાપ, આશ્રવ, બન્ધ.

જ્ઞેયતત્ત્વ—જીવ, અજીવ

ઉપાદેયતત્ત્વ–સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ અને પુણ્યતત્ત્વ

અહિં વાસ્તવિક રીતે જો કે નવે તત્ત્વો જ્ઞેય છે, તો પણ

---

* કર્મનું સર્વથા રોકાણ તે સર્વસંવર. + કર્મનો સર્વથા અબન્ધ. × મેરુ પર્વત તુલ્ય આત્માની અતિ નિશ્ચલ અવસ્થા. એ ત્રણે પરિણતિ ચૌદમે ગુણસ્થાને હોય છે.

વિશેષત. જે તત્ત્વ જે જાણવાની મુખ્યતાવાળું છે તે તત્ત્વ તે જાણવામાં જ્ઞેય ઇત્યાદિ એકેક વિશેષણવાળું છે.

૯ તત્ત્વોમાં સંખ્યાભેદ

આ નવ તત્ત્વોનો એક બીજામાં યથાયોગ્ય સમાવેશ કરવાથી ૭ તત્ત્વો, ૫ તત્ત્વો અથવા ૨ તત્ત્વો પણ ગણાય છે જેમકે—શુભ કર્મનો આશ્રવ તે પુણ્ય અને અશુભ કર્મનો આશ્રવ તે પાપ છે તે કારણથી પુણ્ય અને પાપ તત્ત્વને આશ્રવમાં ગણીએ તો ૭ તત્ત્વ થાય છે. અથવા આશ્રવ, પુણ્ય અને પાપ એ ત્રણેને બંધ તત્ત્વમાં ગણીએ અને નિર્જરા તથા મોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ પણ એક ગણીએ તો તે ૫ તત્ત્વ થાય છે. અથવા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ જીવસ્વરૂપ છે માટે જીવમાં ગણીએ તો ૧ જીવતત્ત્વ અને ૨ અજીવતત્ત્વ એમ બેજ તત્ત્વ ગણાય છે. ઇત્યાદિ વિવક્ષાઓ છે. પરન્તુ અહિં ચાલુ પ્રકરણમાં તો ૯ તત્ત્વોજ ગણ્યાં.

૯ તત્ત્વોમાં ૪ જીવ ૫ અજીવ

જીવ એ જીવતત્ત્વ છે. તેમજ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ પણ જીવસ્વરૂપ (જીવપરિણામ) હોવાથી [illegible] સ્વભાવ રૂપ હોવાથી જીવતત્ત્વ છે. માટે જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર જીવ છે. અને શેષ પાંચ તત્ત્વો [illegible] પુણ્ય પાપ-આશ્રવ અને બંધ એ પાંચ [illegible] અજીવ ગણાય છે.

સંખ્યા	૯ તત્ત્વનાં નામ	હેય	જ્ઞેય	ઉપાદેય	જીવ	અજીવ	રૂપી	અરૂપી
૧	જીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૧	૦	૧	૦
૨	અજીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૦	૧	૧	૧
૩	પુણ્યતત્ત્વ	(૧)	૦	૧	૦	૧	૧	૦
૪	પાપતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૫	આશ્રવતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૬	સંવરતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૭	નિર્જરાતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૮	બન્ધતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૯	મોક્ષતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
		૩ (૪)	૨	૪	૪	૫	૬	૪

नवतत्त्वोना पेटा भेदो

चउदस चउदस बाया-लीसा बासी अ हुंति बायाला
सत्तावन्नं बारस, चउ नव भेया कमेणेसिं ॥२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

चतुर्दश चतुर्दश द्विचत्वारिंशद्, द्व्यशीतिश्च भवन्ति द्विचत्वारिंशत्।
सप्तपञ्चाशद् द्वादश, चत्वारो नवभेदा क्रमेणैषाम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ.

ચઉદસ=ચૌદ (૧૪)
બાયાલીસા=બેંતાલીસ (૪૨)
બાસી=બ્યાસી (૮૨)
અ=અને પાદપૂર્તિ માટે
હુંતિ=છે
બાયાલા=બેંતાલીસ (૪૨)
સત્તાવન્ન=સત્તાવન (૫૭)
બારસ=બાર (૧૨)
ચઉ=ચાર (૪)
નવ=નવ (૯)
ભેયા=ભેદ
કમેણ=અનુક્રમે
એસિં=આ નવતત્ત્વોના

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पंति कमेण चउदस बायालीसा बासी बायाला सत्तावन्न बारस चउ अ नव भेया हुंति ॥ २ ॥

ગાથાર્થ.

એ નવતત્ત્વોના અનુક્રમે ૧૪-૧૪-૪૨-૮૨-૪૨-૫૭-૧૨-૪ અને ૯ ભેદ છે (અર્થાત્ જીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, અજીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદ, આશ્રવતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, સંવરતત્ત્વના ૫૭ ભેદ, નિર્જરાતત્ત્વના ૧૨ ભેદ, બંધતત્ત્વના ૪ ભેદ, અને મોક્ષતત્ત્વના ૯ ભેદ છે) ॥ ૨ ॥

વિશેષાર્થ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવતત્ત્વના સર્વ ભેદની સંખ્યા થાય છે, તેમાં ૮૮ ભેદ અરૂપી છે, ૧૮૮ ભેદ રૂપી છે. કહ્યું છે કે—

धम्माधम्मागासा, तिय तिय भेया तहेव अद्धा य ।
सत्तावन्न संवर, निज्जर बारस मुक्ख नवगा य ॥ १ ॥

અર્થ:— ધર્માસ્તિકાય ૩, અધર્માસ્તિકાય ૩ અને આકાશાસ્તિકાય ૩ ભેદ જાણવા તથા કાળ ૧ ભેદ એ (અજીવના ૧૦) ભેદ તથા અજીવના ૧૦ ભેદ, સંવરના ૫૭ ભેદ, નિર્જરાના ૧૨ ભેદ અને મોક્ષના ૯ ભેદ, એ ૮૮ ભેદ અરૂપી જાણવા ॥ ૧ ॥

વિશેષાર્થ:

સર્વ જીવને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ ઉઘાડો હોવાથી અને તે અનન્તમા ભાગ જેટલું અલ્પ અથવા જીવભેદે અધિક અધિક ચૈતન્ય સ્પષ્ટ હોવાથી સર્વ જીવો ચૈતન્ય લક્ષણ વડે એકજ પ્રકારના છે, અર્થાત્ સંસારી જીવો જે અનન્તાનન્ત છે, તેમાંના કેટલાએક જીવો ચૈતન્યવાળા અને કેટલાએક જીવો ચૈતન્ય રહિત એમ બે પ્રકારના જીવો નથી, પરન્તુ સર્વે જીવ માત્ર ચૈતન્ય લક્ષણવાળા છે. માટે ચૈતન્ય લક્ષણ વડે જીવો એક પ્રકારના છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક **ત્રસ** છે અને કેટલાએક **સ્થાવર** છે એમ બે ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. માટે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે ભેદ વડે જીવો બે પ્રકારના પણ કહેવાય.

અથવા ત્રીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાએક સ્ત્રીવેદવાળા, કેટલાક પુરુષવેદવાળા, અને કેટલાક નપુંસક વેદવાળા છે, એ પ્રમાણે ત્રણ ભેદમા સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી વેદની અપેક્ષાએ જીવો ત્રણ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા ચોથી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાના કેટલાક દેવ, કેટલાક મનુષ્ય કેટલાક તિર્યંચ, અને કેટલાક નારકી હોવાથી એ ચાર ગતિભેદમા સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ગતિભેદ વડે જીવો ૪ પ્રકારના પણ ગણાય

અથવા પાંચમી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાના કેટલાક એકેન્દ્રિય છે, કેટલાક દ્વીન્દ્રિય છે કેટલાક ત્રીન્દ્રિય છે, કેટલાક ચતુરિન્દ્રિય છે, અને કેટલાક પંચેન્દ્રિય પણ છે એ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયભેદમા સર્વે સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ઇન્દ્રિય ભેદે સંસારી જીવો ૫ પ્રકારના પણ ગણાય

અથવા છઠ્ઠી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમા કેટલાએક પૃથ્વીકાય છે, કેટલાક અપ્કાય છે કેટલાક અગ્નિકાય છે, કેટલાક વાયુકાય છે કેટલાક વનસ્પતિકાય છે, અને કેટલાક ત્રસકાય છે, એ પ્રમાણે ૬ કાયભેદમા સર્વ સંસારી જીવોના સમાવેશ થવાથી જીવો ૬ પ્રકારના પણ ગણી શકાય

[illegible]

[illegible]

एगिंदिय सुहुमियरा. सन्नियरपणिंदिया य सबितिचउ।
अपज्जत्ता पज्जत्ता. कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥२॥

૫ ચેન્દ્રિય (અને તે બધા) અનુક્રમે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (એમ) ચૌદ જીવના સ્થાનકો (ભેદો) છે.

વિશેષાર્થ.

ગાથામા કહેલા જીવના ૧૪ ભેદોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે-

૧ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય
૨ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય
૩ અપર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિય
૪ પર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિય
૫ અપર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય
૬ પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય
૭ અપર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય
૮ પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય
૯ અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૧૦ પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૧૧ અપર્યાપ્ત અસંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય
૧૨ પર્યાપ્ત અસંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય
૧૩ અપર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય
૧૪ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી ૫ ચેન્દ્રિય

જે એકેન્દ્રિય જીવોના ઘણાં શરીર એકત્ર થવા છતા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ તેમજ સ્પર્શથી પણ જાણવામા ન આવે, તે **સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય** જીવો ચૌદ રાજલોકમા સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે, લોકાકાશમા એવી કોઇ પણ જગ્યા નથી કે જ્યા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ ન હોય, એ જીવો શસ્ત્રાદિકથી ભેદાતા-છેદાતા નથી, અગ્નિથી બળી શકતા નથી, મનુષ્યાદિકના કઇપણ ઉપયોગમા આવતા નથી, અદૃશ્ય છે, કોઇ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતા નથી, અને સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી જ એવા પ્રકારના સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થયા છે એ સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા મનના સંકલ્પ માત્રથી થઇ શકે, પરન્તુ વચનથી અથવા કાયાથી હિંસા થઇ શકતી નથી. પુન. એ જીવો પણ કોઇ વસ્તુને ભેદવા-છેદવા સમર્થ નથી, એવા એ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો છે એ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્ તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એમ પાંચેય કાયના છે

તથા જે એકેન્દ્રિય જીવોના ઘણા શરીર એકત્ર થતા ચક્ષુગોચર થઈ શકે છે (દેખી શકાય છે), તેવા બાદર નામકર્મના ઉદયવાળા પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ પાંચ પ્રકારના **બાદર એકેન્દ્રિયો** કહેવાય છે, તે બાદર એકેન્દ્રિયોમા કેટલાએક (વાયુ વગેરે) [illegible] ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે, અને કોઇ બે ઇન્દ્રિયથી એમ યાવત્ [illegible] પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેવા

છે. એ બાદર એકેન્દ્રિયો મનુષ્યાદિકના ઉપભોગમાં આવે છે અને [illegible]લોકના સર્વત્ર વ્યાપ્ત નથી. પરંતુ અમુક અમુક નિયત ભાગમાં છે, એ જીવો શસ્ત્રથી ભેદી છેદી શકાય તેવા પણ છે અને તેઓ [illegible] બીજા પદાર્થોને ભેદી છેદી શકે છે. અગ્નિથી બાળી શકે છે અને છાયાથી પણ એ જીવોની હિંસા થાય છે તથા એ જીવો [illegible] પરસ્પર [illegible] છે [illegible] એક જ જાતના એકેન્દ્રિય [illegible] ચાલતી [illegible] પણ જણાય છે. માટે એ જીવો વ્યવહારરાશિ, [illegible] અને [illegible] વિષયવાળા પણ છે

તથા [illegible] [illegible]-[illegible]-આગળીયા [illegible] આદિ [illegible] જીવો છે. તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આદિને [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] છે, પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આદિ જીવો [illegible]

તથા જે જીવો માતપિતાના સંયોગ વડે ગર્ભાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો તથા કુંભીમા ઉપપાત + જન્મથી ઉપજનારા નારકીઓ તેમજ ઉપપાત શય્યામાં ઉપપાત જન્મથી ઉપજનારા દેવો એ સર્વે તથા પ્રકારના વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા હોવાથી (દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા હોવાથી) **સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય** કહેવાય છે

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયના ૨ ભેદ, દ્વીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ત્રીન્દ્રિયનો ૧ ભેદ, ચતુરિન્દ્રિયનો ૧ ભેદ તથા પંચેન્દ્રિયના ૨ ભેદ મળીને ૭ ભેદ થયા, એ સાતે ભેદવાળા જીવો અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ બે બે પ્રકારના હોય છે જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ આગળ કહેવાશે તેટલી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે તે **અપર્યાપ્ત** કહેવાય અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે તે **પર્યાપ્ત** કહેવાય

અહિં સંક્ષેપમા એટલુંજ જાણવું કે--સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્ત કહેવાય, અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામનારો જીવ લબ્ધિ પર્યાપ્ત કહેવાય છે ત્યાં દરેક અપર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત) જીવ પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિઓજ પૂર્ણ કરી શકે છે, અને ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાપ્તિઓ અધૂરી જ રહે છે, તથા પર્યાપ્ત (એટલે લબ્ધિપર્યાપ્ત) જીવ તો સ્વયોગ્ય ચાર, પાંચ અથવા ૬ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ જ મરણ પામે છે. અહિં પર્યાપ્તિ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આગળ છઠ્ઠી ગાથાના અર્થમા કહેવાશે

જીવનું લક્ષણ

नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा;
वीरियं उवओगो य. एवं जीवस्स लक्खणं ॥५॥

+ સમ્મૂર્ચ્છિમ-ગર્ભજ-અને ઉપપાત એ ત્રણ પ્રકારનો જન્મ છે તેમા ઉપપાત જન્મ દેવ-નારકને હોય છે, અને બાકીના બે જન્મ મનુષ્ય-તિર્યંચમા હોય છે

[illegible]

ज्ञानं च दर्शनं चैव, चारित्रं च तपस्तथा
वीर्यमुपयोग[illegible] [illegible] ॥[illegible]॥

[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible]
[illegible]	[illegible]

થાય, તે **જ્ઞાન, साकारोपयोग** કે **विशेषोपयोग** કહેવાય. આ અમુક છે, અથવા આ ઘટ વા પટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો, અમુક કર્તાનો, ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ અથવા વિશેષ આકારવાળો જે બોધ તે **साकारोपयोग** આદિ જ્ઞાનોપયોગ જ છે, (અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાની શકિત તે દર્શન કહેવાશે). એ ૮ જ્ઞાનમાંનુ ગમે તે એક વા અધિક જ્ઞાન હીનાધિક પ્રમાણવાળુ દરેક જીવને હોય છેજ. પરન્તુ કોઈ જીવ જ્ઞાન રહિત હોય જ નહિં, તેમજ જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમા જ્ઞાન ગુણ હોય જ નહિં. તેથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યા જીવ, અને જ્યાં જયા જીવ ત્યા ત્યા જ્ઞાન અવશ્ય હોવાના કારણથી જ્ઞાન એ જીવનોજ ગુણ છે, માટે જીવનુ લક્ષણ જ્ઞાન કહ્યુ છે. તથા સંસારી જીવને તે જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તથા–ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવળદર્શન એ+ ચાર પ્રકારનાં **दर्शन** છે. એ ચાર પ્રકારના દર્શનમાનું એક વા અધિક દર્શનહીન વા અધિક પ્રમાણમા દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને એ દર્શનગુણ પણ જ્ઞાનગુણની પેઠે અવશ્ય જીવનેજ હોય પરન્તુ બીજાને ન હોય, તેથી પરસ્પર અવિનાભાવી સબંધ હોવાથી દર્શન ગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે વસ્તુનો સામાન્ય ધર્મ જાણવાની શકિત તે **दर्शन** અથવા **निराकार ऊपयोग** અથવા **सामान्य ऊपयोग** કહેવાય છે કારણ કે આ ઘટ અમુક વર્ણનો અમુક સ્થાનનો ઇત્યાદિ આકારજ્ઞાન નહિં, પરન્તુ કેવળ આ ઘટ છે એમ સામાન્ય ઉપયોગ હોય છે માટે એ દર્શનગુણ નિરાકાર ઉપયોગરૂપ છે, અથવા સામાન્ય ઉપયોગ રૂપ છે **दृश्यते वस्त्वनेन सामान्यरुपेणेति दर्शनम्** અર્થાત્ જેના વડે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે દેખાય તે **दर्शन**, અને તે દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી હોય છે. અહિં છદ્મસ્થને પહેલા દર્શનોપયોગ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે, અને

+ આઠ પ્રકારના જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારના દર્શનનું વિશેષ સ્વરૂપ કર્મગ્રંથ આદિ અન્ય ગ્રંથોથી જાણવું. તથા આગળ કહેવાતા સામાયિક આદિ ચારિત્રનું સ્વરૂપ (પાંચ ચારિત્રવાળી આ પ્રકરણની) ૩૨–૩૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

[illegible] આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનોપયોગ હોય છે એ પ્રમાણે દર્શન ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનોપયોગ આત્મસ્વરૂપ—આત્મસ્વરૂપને [illegible] પ્રાપ્ત થયા છે છે. અને તેથી [illegible] પ્રથમ [illegible] કેવળજ્ઞાન [illegible] કેવળદર્શન એ પ્રમાણે [illegible] આત્માને [illegible] [illegible] છે તેના [illegible] પ્રાપ્તિના [illegible] [illegible] જ્ઞાનોપયોગ પ્રાપ્ત હોય છે એ પ્રમાણ [illegible] [illegible] એ ગુણનો સ્વભાવ છે

[જ્ઞાન=વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ, તે જ્ઞાન. વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ તે **દર્શન** અને તે બન્ને શક્તિઓનો વ્યાપાર, વપરાશ તે **ઉપયોગ**. જ્ઞાનશક્તિનો વપરાશ, તે **દર્શનોપયોગ** અને દર્શન શક્તિનો વપરાશ, તે **દર્શનોપયોગ**)

તથા **ચારિત્ર,** તે સામાયિક--છેદોપસ્થાપન--પરિહારવિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસંપરાય-યથાખ્યાત-દેશવિરતિ અને અવિરતિ એ સાતપ્રકારે છે. એ ચારિત્ર **ભાવથી**:હિંસાદિક અશુભ પરિણામથી નિવૃત્ત (વિરક્ત) થવા રૂપ છે, અને **દ્રવ્યથી**-વ્યવહારથી અશુભ ક્રિયાના નિરોધ (ત્યાગ) રૂપ છે, એ સાત ચારિત્રમાંનું કોઈ પણ ચારિત્ર હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવ માત્રને હોય છે જ, અને જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં એ હોય નહિ. માટે ચારિત્ર તે જીવનું લક્ષણ કહ્યુ છે. **चरन्ति अनिन्दितमनेनेति चरित्रम्** જેના વડે અનિન્દિત (એટલે પ્રશસ્ત-શુભ) આચરણ થાય તે ચરિત્ર અથવા ચારિત્ર કહેવાય. અથવા **अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणाद् वा चारित्रम्** આઠ પ્રકારના કર્મસંચયને (કર્મના સંગ્રહને) ખાલી કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, અથવા **चर्यते गम्यते अनेन निर्वृत्ताविति चारित्रम्** જેના વડે (જે આચરવા વડે) મોક્ષમાં જવાય તે **ચારિત્ર** કહેવાય. એ ચારિત્ર ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમથી તથા ક્ષયોપશમથી હીનાધિક અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ હોય છે.

તથા **તપ** દ્રવ્યથી અને ભાવથી બાહ્ય તપ અને અભ્યન્તર તપ તે ૬-૬ પ્રકારે ૧૨ પ્રકારનો તપ આગળ નિર્જરા તત્ત્વની ગાથામા કહેવાશે. અથવા સામાન્યથી ઇચ્છાનો રોધ (ઇચ્છાનો ત્યાગ અથવા ઇચ્છાનું રોકાણ) તે નિશ્ચય તપ ભાવ તપ છે એ તપના ભેદોમાંથી કોઈ પણ ભેદવાળો તપ દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને તે પણ હીન વા અધિક પ્રમાણમા હોય છે જ, અને તે જીવ દ્રવ્યમાંજ હોય છે, પરન્તુ અન્ય દ્રવ્યમાં નહિં, માટે તપ એ પણ જીવનું લક્ષણ છે **तापयति अष्टप्रकारं कर्म इति तपः** આઠ પ્રકારના કર્મને જે તપાવે (એટલે બાળે) તે તપ કહેવાય. અથવા **तापयन्ते रसादिधातवः कर्माणि वा अनेनेति तपः** (રસ—અસ્થિ મજ્જા માંસ રૂધિર-મેદ અને શુક્ર એ રસાદિ સાત ધાતુઓને

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
કહેવાય) [illegible] [illegible] [illegible] અને વીર્યાન્તરાય [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] પ્રગટ થાય છે.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પ્રયત્ન.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વીર્ય ને [illegible]
અને જ્ઞાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] વીર્ય ને [illegible] કહેવાય. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] વીર્ય ને [illegible] વીર્ય અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

'ઉપયોગ= તે ૫ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, અને ૪ દર્શન એમ ૧૨ પ્રકારનો છે તેમાં પણ જ્ઞાનનો સાકાર ઉપયોગ અને ૪ પ્રકારના દર્શનનો નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે, માટે એ સાકાર–નિરાકાર રૂપ ૧૨ ઉપયોગમાના યથાસંભવ ઉપયોગ એક વા અધિક, તથા હીન વા વધુ પ્રમાણમા દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે. તેમજ જીવ સિવાયના અન્યદ્રવ્યમાં ઉપયોગ ગુણ હોઇ શકે નહિં, માટે ઉપયોગ એ જીવનુ લક્ષણ છે.

લક્ષણ એટલે શું ?

પ્રશ્ન–અહિ જ્ઞાન આદિ જીવનાં ૬ લક્ષણ કહ્યા, પરન્તુ લક્ષણ એટલે શું ?

ઉત્તરઃ–જે ધર્મ અથવા ગુણ જે વસ્તુનો કહેવાતો હોય. તે વસ્તુમા તે સર્વથા વ્યાપ્ત હોય, અને તે સિવાય અન્ય વસ્તુમા તે ન સંભવતો હોય તો તે ધર્મ અથવા ગુણ તે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવાય પરન્તુ તે ધર્મ અથવા ગુણ જો તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત ન હોય, અથવા તો તે વસ્તુમા સર્વ વ્યાપ્ત હોવા છતાં બીજી વસ્તુમા પણ અલ્પ-અંશે યા સર્વાંશે વ્યાપ્ત હોય, તો તે ધર્મ વા ગુણ તે વસ્તુનુ લક્ષણ ન ગણાય જેમકે- ગાયનુ લક્ષણ સાસ્ના (ગળાની ગોદડી) છે. તે દરેક ગાય માત્રને સદાકાળ હોય છે, પરન્તુ કોઈ ગાયમા ન હોય એમ નથી. તેમજ એ સાસ્ના ભેંસ આદિ પશુઓને નથી. માટે સાસ્ના એ ગાયનુ લક્ષણ છે. પરન્તુ શૃંગિત્વ (શિંગડાવાળાપણું) એ ગાયનુ લક્ષણ નથી કારણ કે શિંગડાં જો કે સર્વ ગાયને સદાકાળ છે, તો પણ ગાયને જ હોય છે, તેમ નથી, ભેંસ આદિકને પણ હોય છે તેમજ કપિલ વર્ણ (એક જાતનો લાલ રંગ) એ પણ ગાયનું લક્ષણ નથી, કારણ કે સર્વ ગાયો કપિલ વર્ણવાળી હોતી નથી. માટે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ એ ૩ દોષ રહિત હોય, તે લક્ષણ કહેવાય **अव्याप्ति** એટલે અમુક ભાગમા વ્યાપ્ત હોય પણ સર્વમા વ્યાપ્ત ન હોય **अतिव्याप्ति** એટલે સર્વમા વ્યાપ્ત હોવા છતા તે સિવાય અન્ય પદાર્થમા પણ વ્યાપ્ત હોય, અને **असम्भव** એટલે જેમ ગાયનું લક્ષણ એક શફત્વ (એક ખુરીવાળા પણું) એ હોઈ શકે જ નહિં, કારણ કે-ગાયને તો એક પગમાં

ઉપયોગ છે, પરન્તુ કર્મના આવરણથી તે જ્ઞાનાદિ ગુણો અલ્પ અથવા અધિક ગણાય છે, અને કર્માવરણ રહિત જીવને સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણો સિદ્ધ પરમાત્મામા જેવા છે તેવા જ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવમા પણ હોય છે, પરન્તુ નિગોદને સત્તાગત છે, અને સિદ્ધને સંપૂર્ણ પ્રગટ થયેલ છે, એજ તફાવત છે

સંસારી જીવોની છ પર્યાપ્તિઓ.

आहारसरीरिंदिय—पज्जत्ती आणपाणभासमणे;
चउ पंच पंचछप्पि य, इगविगलाऽसन्निसन्नीणं ॥६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

आहारशरीरेन्द्रिय-पर्याप्तय आनप्राणभाषामनांसि।
चतस्रः पञ्च पञ्च षडपि, चैकविकलाऽसंज्ञिसंज्ञिनाम् ॥६॥

શબ્દાર્થ.

आहार=આહાર	चउ=ચાર
शरीर=શરીર	पंच=પાંચ
इंदिय=ઇન્દ્રિય	पंच=પાંચ
पज्जत्ती=પર્યાપ્તિ	छप्पि (छ अपि)=છએ
आणपाण=શ્વાસોચ્છ્વાસ	इग=એકેન્દ્રિય જીવોને
भाषा=ભાષા	विगल=વિકલેન્દ્રિયને
मणे=મનઃ	असन्नि=અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને
	सन्नीणं=સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

आहार-शरीर-इंदिय-पज्जत्ती आणपाण-भास-मणे,
इग-विगल-असन्नि-सन्नीण चउ पच पंच य छप्पि ॥६॥

ગાથાર્થ.

આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ નામ, (તથા બીજી) શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન (એ છ) પર્યાપ્તિઓ છે. એકેન્દ્રિય જીવોને, વિકલેન્દ્રિય જીવોને, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને ચાર, પાચ પાચ અને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે ॥ ૬ ॥

કારણ, બાહ્ય-અભ્યન્તર નિમિત્તો, દ્રવ્ય, ભાવ, વિગેરે અપેક્ષાએ અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ શાસ્ત્રમાં આપવામા આવેલી છે

આહાર વિગેરેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં તથા આહારાદિ રૂપે પરિણામ પમાડવામાં કારણરૂપ એવી આત્માની શરીરમાં જીવનક્રિયા ચલાવવાની શક્તિ તે **પર્યાપ્તિ**, (અથવા તે શક્તિના આલંબન-કારણરૂપ જે પુદ્ગલો તે **પર્યાપ્તિ**, અથવા તે શક્તિ અને શક્તિના કારણરૂપ પુદ્ગલ સમૂહની નિષ્પત્તિ તે **પર્યાપ્તિ**, અથવા તે શક્તિની અને શક્તિના કારણ રૂપ પુદ્ગલ સમૂહની પરિસમાપ્તિ તે **પર્યાપ્તિ** કહેવાય. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિના અનેક અર્થ થાય છે. પણ પર્યાપ્તિ એટલે **શક્તિ** એ મુખ્ય અર્થ છે.)

તે પર્યાપ્તિ એટલે આત્મશક્તિ, પુદ્ગલના અવલંબન વિના ઉત્પન્ન થતી નથી તે કારણથી આત્મા જ્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાનમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થતાની ર સાથેજ (કોયલામાં સ્પર્શેલા અગ્નિની માફક) પ્રતિસમય આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો જાય છે, અને તે અમુક અમુક પ્રમાણમાં જથ્થાબંધ જ્યારે ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે તે તે પુદ્ગલના જથ્થા-સમૂહ દ્વારા આત્મામા અમુક

૧ પર્યાપ્તિ એ શબ્દનો ધાતુસિદ્ધ અર્થ સમાપ્તિ પણ થાય છે, તો પણ આહાર ગ્રહણાદિની શક્તિ વિગેરે અર્થો સિદ્ધાન્તની પરિભાષા પ્રમાણે જાણવા. પુન "સમાપ્તિ" એ અર્થ, પર્યાપ્તિઓના આગળ કહેવાતા અર્થમાંથીજ ઠીક સમજાશે

૨ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે, તેમાં આત્માની શક્તિ તૈજસકાર્મણ શરીરના પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયથી છે. (કારણ કે સંસારી આત્મા પુદ્ગલોના અવલંબ-સહાય સિવાય કોઈ પણ જાતની ચેષ્ટા કરી શકતો નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે) અને ઉત્પત્તિ થયા બાદ જેટલી જેટલી યોગમાત્રા વૃદ્ધિપામતી જાય (તે તદ્ભવ શરીર સંબંધિ યોગમાત્રા જાણવી, અને તે યોગમાત્રાઓ તત્ તત્ સમયે ગૃહ્યમાણ પુદ્ગલોના અવલંબન-સહાયવાળી જાણવી.) તેમ તેમ તે શક્તિ ખીલતી જાય

આયુષ્ય ગ્રહણ કરવાની [illegible] ગ્રહણ કરવાની) [illegible] છે [illegible] આહાર પર્યાપ્તિ આદિ પર્યાપ્તિઓના નામથી ઓળખાય છે. [illegible] (-[illegible]) [illegible] (આહાર [illegible]) [illegible] [illegible]

ઇન્દ્રિય જ્યારે વિષયબોધ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે)

૪ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગણાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવી અવલબીને વિસર્જે, તે શક્તિનું નામ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. (ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ત્રીજા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલી શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણાને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવવામા ઉપકારી પુદ્ગલોથી જ્યારે જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૫ ભાષા પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણમાવી અવલબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનુ નામ ભાષા પર્યાપ્તિ. (શ્વાસો૦ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ચોથા અન્તર્મુ૦ સુધી ગ્રહણ કરેલા (ભાષા પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણમાવવામા ઉપકારી) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વચનક્રિયામાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૬ મનઃ પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે મન પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી મનપણે પરિણમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ મન પર્યાપ્તિ (ભાષા પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ પાચમા અન્તર્મુ૦ સુધી ગ્રહણ કરેલ (મનોયોગ્ય પુદ્ગલોને મનપણે પરિણમાવવામા [1] સમર્થ) પુદ્ગલોથી જીવ જ્યારે વિષયચિંતનમા સમર્થ થાય ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થઈ ગણાય છે.)

દેવાદિકને પર્યાપ્તિઓનો ક્રમ.

એ પ્રમાણે મનુષ્ય તિર્યચને આહાર પર્યાપ્તિ ૧ સમયમાં અને શેષ પાચ પર્યાપ્તિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્ત-અન્તર્મુહૂર્ત કાળે સમાપ્ત

૧ આ પુદ્ગલોને શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકામા **मन करण** નામથી સ્પષ્ટ ઓળખાવ્યાં છે, કે જે મનોવર્ગના પુદ્ગલોથી ભિન્ન છે જેમ મન કરણ સ્પષ્ટ કહેલ છે તેમ ભાષાકરણ અને ઉચ્છ્વાસકરણ એ શબ્દો સ્પષ્ટ દેખવામા આવ્યા નથી, પરતુ કેટલાક પાઠો ઉપરથી ઉચ્છ્વાસકરણ અને ભાષાકરણ પણ હોય એમ સંભવે છે. પછી સત્ય શ્રી બહુશ્રુત ગમ્ય

પર્યાપ્તના ભેદ પ્રતિભેદની સ્થાપના.

जीव
- लब्धि अपर्याप्त
  - करण अपर्याप्त
- लब्धि पर्याप्त
  - करण अपर्याप्त
  - करण पर्याप्त

ઉત્તર દેહમાં ભિન્ન પર્યાપ્તિ રચના

લબ્ધિવંત જીવે પોતાના જન્મના મૂળ શરીરની રચના સમયે જે ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત કરી છે, તે પર્યાપ્તિઓ વડે સંપૂર્ણ ભવ સુધી પર્યાપ્ત ગણાય છે, પરન્તુ એજ (તથાવિધ લબ્ધિવાળો) જીવ જ્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થામાં બીજું નવું શરીર બનાવે છે, ત્યારે પુનઃ તે નવા શરીર સંબધિ ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ નવેસરથી રચે છે. પરન્તુ પ્રથમની રચેલી જન્મ શરીર સંબધિ પર્યાપ્તિઓ ઉપયોગી થતી નથી ત્યા લબ્ધિપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાના વૈક્રિયશરીર રચવાની શકિતવાળા કેટલાએક લબ્ધિ બાદર પર્યાપ્ત જે વાયુકાય જીવો છે, તે જીવોએ જન્મ સમયે ઔદારિક શરીર સંબધિ ૪ પર્યાપ્તિ રચી છે, તોપણ પુન બીજું નવુ શરીર (એટલે વૈક્રિયશરીર) રચતી વખતે નવીન વૈક્રિયશરીર સંબધિ જુદી ૪ પર્યાપ્તિઓ રચે છે તથા આહારકલબ્ધિવંત ચૌદપૂર્વધર મુનિ મહાત્માએ જન્મસમયે ઔદારિકશરીરની ૬ પર્યાપ્તિઓ રચી છે, તોપણ આહારકશરીરની રચના પ્રસગે આહારક દેહ સબધિ નવી ૬ પર્યાપ્તિઓ રચે છે એ પ્રમાણે લબ્ધિવંત મનુષ્યોના પણ મૂળ દેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન અને ઉત્તરદેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન રચાય છે

પર્યાપ્તિઓનો પ્રારભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે.

જીવ ઉત્પત્તિસ્થાને આવ્યા બાદ સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓનો પ્રારભ સમકાળે કરે છે, પરન્તુ સમાપ્તિ અનુક્રમે જ થાય છે, કારણ કે—તૈજસ કાર્મણ શરીરના બળવડે આત્માએ ઉત્પત્તિસ્થાનના પ્રથમ સમયે શુક્ર રુધિરાદિ જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા, તેજ

પ્રથમ સમય ગૃહિત પુદ્ગલોદ્વારા એજ (ગૃહિત) પુદ્ગલોને તથા હવેથી ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોને પણ ખલ-રસ પણે જૂદા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે આહાર પર્યાપ્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ. પરંતુ એ પ્રથમ ગૃહિત પુદ્ગલોથી શરીર વિગેરેની પણ કંઈક અંશે-એક અંશે રચના થઈ છે (પણ સંપૂર્ણ રચના થઈ નથી), એટલે પ્રથમ સમય ગૃહિત પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે જ કેટલાક ખલપણે, કેટલાંક રસપણે (એટલે સાત ધાતુયોગ્ય), કેટલાક ×ઇન્દ્રિયપણે, કેટલાક ઉચ્છ્વાસ કાર્યમા સહાયકરૂપે, કેટલાક ભાષાકાર્યમાં સહાયકરૂપે, અને કેટલાક મન કાર્યમાં સહાયકરૂપે પરિણમેલાં છે, અને તેટલા અલ્પ અલ્પ પુદ્ગલોદ્વારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કંઈક કંઈક અંશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે કારણથી સર્વે પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાય છે. એમ કહેવામા આવે છે, અને સમાપ્તિ તો અનુક્રમેજ થાય છે, તેનું કારણ પર્યાપ્તિઓનો અર્થ વાંચવાથીજ સ્હેજે સમજાયું હશે

૬ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર છે.

પુનઃ પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાવા છતા પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ એ છે કે એમાની પહેલી આહાર પર્યાપ્તિ સ્થૂલ છે, બીજી શરીર પર્યાપ્તિ તેથી સૂક્ષ્મ છે, અને ત્રીજી પર્યાપ્તિ યાવત્ છઠ્ઠી, તેથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે, અને અનુક્રમે અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહવડે તે તે પર્યાપ્તિઓની સૂક્ષ્મતા બની શકે છે, અને અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ મેળવવામા કાળ પણ અધિક અધિકજ લાગે છે જેમ શેર રૂઈ કાંતવાને છએ કાતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માડે તો પણ જાડું સૂત્ર કાતનારી કોકડુ વ્હેલું પૂર્ણ કરે. અને અધિક અધિક સૂક્ષ્મ સૂત્ર કાતનારી કોકડું ઘણા વિલંબે પૂર્ણ કરે છે, તેમ પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિના સંબધમાં પણ જાણવું.

(ઇત્યાદિ ભાવાર્થ श्री तत्त्वार्थसूत्रની टीका માં કહ્યો છે)

પ્રાણનું કારણ પર્યાપ્તિ.

વળી આ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાથીજ આગળ (સાતમી

× ઇન્દ્રિય પ્રાણના અર્થ પ્રસંગે આગળ કહેવાની अभ्यन्तर निर्वृत्ति इन्द्रिय પણે.

ગાથામાં) કહેવાતા જીવના (આયુષ્ય શિવાયના) દ્રવ્ય પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પર્યાપ્તિ કારણરૂપ છે, અને પ્રાણ કાર્યરૂપ છે. કઈ પર્યાપ્તિ કયા પ્રાણનુ કારણ છે, તે પ્રાણના વર્ણનમાં આગળ કહેવાશે.

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિ ?

એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિ સંબધિ અતિ સક્ષિપ્ત વિગત કહીને હવે **चउ पच पंच छप्पिय,इगविगलाऽसन्निसन्नीण** એ ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિ હોય, તે બતાવે છે-એકેન્દ્રિય જીવને પ્હેલી ચાર પર્યાપ્તિ (એટલે આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-અને ઉચ્છ્વાસ,) દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય તથા અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવને પ્હેલી પાચ પર્યાપ્તિ છે, અને સજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવને છએ હોય છે.

॥ इति पर्याप्तिस्वरुपम् ॥

સસારી જીવને જીવવાની જીવનક્રિયાઓ. [પ્રાણો]

पणिदिअत्तिवलूसा-साऊ दसपाण, चउ छ सग अट्ठ
इग-दु-ति-चउरिंदीणं, असन्नि-सन्नीण नव दस य॥७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

पचेन्द्रियत्रिवलोच्छ्वासायुषि दश प्राणाश्चत्वार' षट् सप्ताष्टौ ।
एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणा-मसज्ञिसज्ञिनां नव दश च ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ

पणिंदिअ-પાંચ ઇન્દ્રિયો
त्ति-ત્રણ
बल-બળ યોગ
ऊसास-શ્વાસોચ્છ્વાસ
आऊ-આયુષ્ય
दस-દશ
पाण-પ્રાણ (છે)
चउ-ચાર પ્રાણ
छ-છ પ્રાણ
सग-સાત પ્રાણ
अट्ठ-આઠ પ્રાણ
इग-એકેન્દ્રિયને
दु-દ્વીન્દ્રિયને
ति-ત્રીન્દ્રિયને
चउरिंदीण-ચતુરિન્દ્રિયને
असन्नी-અસંજ્ઞિ પચેન્દ્રિયને
सन्नीण-સજ્ઞિ પચેન્દ્રિયોને
नव-નવ પ્રાણ
दस-દશ પ્રાણ
य-વળી, અને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पण इंदिय, त्ति बल, ऊसास, आऊ दस पाण।
इग-दु-ति-चउरिंदीणं असन्नि-सन्नीण चउ छ सग अट्ठ, नव य दस॥

ગાથાર્થ.

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (એટલે યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ છે (તેમાંના) એકેન્દ્રિયને, દ્વીન્દ્રિયને, ત્રીન્દ્રિયને ચતુરિન્દ્રિયને, અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયને અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયને ચાર, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ (પ્રાણ હોય) છે.॥૭॥

વિશેષાર્થ.

प्राणिति जीवति अनेनेति प्राण=જેના વડે જીવે, તે પ્રાણ કહેવાય. અર્થાત્ આ જીવ છે, અથવા આ જીવે છે, એવી પ્રતીતિ જે બાહ્ય લક્ષણોથી થાય તે બાહ્ય લક્ષણોનું નામ અહિં **પ્રાણ**, [એટલે **द्रव्य प्राण**] કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રાણ જીવનેજ હોય છે, અને જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા દ્રવ્યમાં એ પ્રાણ હોય નહિં, માટે એ ૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણ તે જીવનુ લક્ષણ (બાહ્ય લક્ષણ) છે.

પ્રાણો એ સંસારી જીવનું જીવન છે. જીવન વિના-પ્રાણો વિના કોઈ પણ સંસારી જીવ જીવી ન શકે-દશ પ્રાણો રૂપ જીવનક્રિયા ચાલવી એજ સંસારી જીવનું જીવન છે. અને પર્યાપ્તિઓ જીવન ક્રિયા ચલાવવાની મદદકાર શક્તિ પ્રગટ થવાના સાધન છે.

૫ **इन्द्रियप्राण**:-સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ૫ ઇન્દ્રિય છે, **इन्द्र** એટલે આત્મા, તેનું જે લિંગ-ચિહ્ન તે **इन्द्रिय** કહેવાય. દેખાતી ત્વચા-ચામડી તે સ્પર્શેન્દ્રિય નથી, પરન્તુ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગ જેવડા (અથવા શરીર પ્રમાણ અન્દરથી અને બહારથી) વિસ્તારવાળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યન્તર ભાગમા પથરાયેલી, અને ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી શરીરના આકારવાળી (અભ્યન્તર) નિર્વૃત્તિરૂપ એકજ ભેદવાળી **स्पर्शेन्द्रिय** છે તથા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી. અંગુલ પૃથક્ત્વ વિસ્તારવાળી, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી, દેખાતી જીભ્હામા પથરાયેલી અને ઘાસ ઉખેડવાની

શબ્દાર્થ:

धम्म-ધર્માસ્તિકાય
अधम्म-અધર્માસ્તિકાય
आगासा-આકાશાસ્તિકાય
तिय तिय-ત્રણ ત્રણ
भेया-ભેદવાળા છે
तहेव-તેમજ
अद्धा-કાળ

खंधा-સ્કંધ (આખો ભાગ)
देस-દેશ (ન્યૂન ભાગ)
पएसा-પ્રદેશ (સ્કંધ પ્રતિબદ્ધ નાનામા નાનો દેશ)
परमाणु- છુટો અણુ
अजीव-અજીવના
चउदसहा-ચૌદ ભેદ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

ति-ति-भेया-धम्म-अधम्म-आगासा, तह एव-अद्धा य
खंधा देस-पएसा, परमाणु चउद्दसहा अजीव ॥ ८ ॥

ગાથાર્થ:

ત્રણ ત્રણ ભેદોવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય, તેમજ કાળ અને સ્કંધો, દેશો, પ્રદેશો અને પરમાણુઓ, (એ) ચૌદ પ્રકારે અજીવ (તત્ત્વ) છે

વિશેષાર્થ:

અહિ અજીવ એટલે જીવ રહિત (–જડ) એવા પાચ પદાર્થ જગતમા વિદ્યમાન છે તેમાં ૧ ધર્માસ્તિકાય ૧ દ્રવ્ય, ૨ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ૩ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, ૪ કાળ દ્રવ્ય, અને ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય, એ પાચેય અજીવ દ્રવ્યનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આગળ ૯ મી ગાથાના અર્થમા આવશે. અને અહિ તો અજીવના કેવળ ૧૪ ભેદ જ બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ૩ દ્રવ્યના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ૩–૩ ભેદ હોવાથી ૯ ભેદ થાય છે, તેમા કાળનો ૧ ભેદ ગણતાં ૧૦ ભેદ થાય, અને સ્કંધ,

---

૧ પ્રથમ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારના નિક્ષેપોમા જે દ્રવ્ય શબ્દ છે તેનો અર્થ જુદો છે અને અહિ દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ એવો અર્થ જાણવો એ પ્રમાણે પાછળના અર્થમા દ્રવ્ય શબ્દ અનેકવાર આવશે.

દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ૪ ભેદ પુદ્ગલના મેળવતાં પાચ અજીવના ૧૪ ભેદ થાય છે.

અહિ જે દ્રવ્યને, **અસ્તિ** એટલે પ્રદેશોનો **કાય** એટલે સમૂહ હોય, તે **અસ્તિકાય** કહેવાય. કાળ તો કેવળ વર્તમાન સમયરૂપ ૧ પ્રદેશવાળો હોવાથી, પ્રદેશ સમૂહના અભાવે કાળને અસ્તિકાય કહેવાય નહિ, માટે અસ્તિકાય દ્રવ્ય તો જીવ સહિત પાચ દ્રવ્ય છે, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમા પંચાસ્તિકાય શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. વળી જે દ્રવ્ય, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય, તેના જ સ્કંધ–દેશ–પ્રદેશરૂપ ત્રણ ભેદ પડી શકે છે. અને કાળ ૧ સમય રૂપ હોવાથી કાળનો ૧ જ ભેદ કહ્યો છે હવે સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુનો[1] આખો ભાગ તે **સ્કંધ**, તે સ્કંધની અપેક્ષાએ ન્યૂન સવિભાજ્ય ભાગ તે **દેશ**, અને નિર્વિભાજ્ય[2] ભાગ કે જે એક અણુ જેવડો જ સૂક્ષ્મ હોય. પરન્તુ જો સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોય તો **પ્રદેશ** (અને તેજ સૂક્ષ્મનિર્વિભાજ્ય ભાગ જો સ્કંધથી છુટો હોય તો પરમાણુ) કહેવાય અહિં સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણેય વ્યપદેશ (કથન) સ્કંધમાંજ હોય છે, જો દેશ અને પ્રદેશ સ્કંધથી છુટા હોય તો દેશ–પ્રદેશ ન કહી શકાય. કારણ કે સ્કંધથી

૧ વસ્તુનો આખો ભાગ એટલે સપૂર્ણ ભાગરૂપ સ્કંધ બે રીતે હોય છે. ૧ સ્વાભાવિક સ્કંધ અને ૨ વૈભાવિક સ્કંધ. તેમાંનો સ્વાભાવિક સ્કંધ તે જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનો (માં) હંમેશ હોય છે, કારણ કે–એ પદાર્થોના કદિપણ વિભાગ પડી શકતાં નથી અને પુદગલદ્રવ્યનો (વિકારરૂપ) વૈભાવિક સ્કંધ હોય છે, જેમ ૧ મહાશિલા તે આખો સ્કંધ છે, અને તેના ચાર ખંડ થતાં દરેક ખંડને પણ સ્કંધ કહી શકાય છે. એમ યાવત્ બે પરમાણુઓના પિંડ (દ્વિપ્રદેશી) સુધીના દરેક પિંડને (સ્કંધને) પણ સ્કંધ કહી શકાય.

૨ નિર્વિભાજ્ય એટલે કેવલિ ભગવાન્ પણ જે સૂક્ષ્મ અંશના પછી બે વિભાગ ન કલ્પી શકે, તેવો અતિ જઘન્ય ભાગ અને તે ભાગ પરમાણુ જેવડો અથવા પરમાણુ રૂપજ હોય છે

છુટો પડેલો દેશ પુનઃ સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને અપેક્ષાએ દેશ પણ કહેવાય, પરન્તુ વિશેષથી તો સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને સ્કંધથી છુટો પડેલો પ્રદેશ પરમાણુ ગણાય છે.

(એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયનો સ્કંધ સંપૂર્ણ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણ છે, દેશ તેનાથી કંઇક ન્યૂન તે યાવત્ દ્વિપ્રદેશ પર્યન્ત અને એકેક પ્રદેશરૂપ તે પ્રદેશ એ રીતે અધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ ત્રણ ભેદ પોતપોતાના સ્કંધમાં છે, અને પરમાણુ તો કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છુટો જ હોય છે.)

પ્રશ્ન– ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં પરમાણુ રૂપ ચોથો ભેદ કેમ ન હોય ?

ઉત્તરઃ–ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યના યથાસંભવ અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધમાથી એક પણ પ્રદેશ કોઇ કાળે છુટો પડયો નથી, છુટો પડતો નથી, અને પડશે પણ નહિં. એવા શાશ્વત સંબંધવાળા એ ચાર સ્કંધો હોવાથી એ ચાર દ્રવ્યમાં પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ નથી. પરન્તુ પુદ્ગલ દ્રવ્યના તો અનન્ત પરમાણુઓ જગતમા છુટા પડેલા છે અને પડે છે, માટે પુદ્ગલમા પરમાણુ રૂપ ચોથો ભેદ હોય છે

પ્રશ્ન–જો એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્યોના સ્કંધોમાંથી એક પ્રદેશ જેટલો વિભાગ પણ છુટો પડી શકતો નથી, તો કેવળ સ્કંધરૂપ એક જ ભેદ કહેવો યોગ્ય છે, પરન્તુ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ ભેદ કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર–એ ચાર સ્કંધોમાં પુદ્ગલ પરમાણુ જેવડા અસંખ્ય અને અનન્ત સૂક્ષ્મ અંશોનું અસ્તિત્વ સમજવાને (એ અખંડ પિંડોના ક્ષેત્રવિભાગ જણાવવાને) માટે એ ૩ ભેદ અતિ ઉપયોગી છે. દેશ પ્રદેશની કલ્પના તો સ્કંધમાં સ્વાભાવિક છે, માટે શાશ્વત સંબંધવાળા પિંડમાં એ ૩ ભેદ ઠીક રીતે સમજી શકાય છે.

પ્રશ્ન–પ્રદેશ મોટો કે પરમાણુ મોટો ?

ઉત્તર–પ્રદેશ અને પરમાણુ બન્ને એક સરખા કદના જ હોય છે કોઇ પણ નાનો મોટો ન હોય, પરન્તુ સ્કંધ સાથે પ્રતિ-

બદ્ધ હોવાથી પ્રદેશ કહેવાય, અને છુટો હોવાથી પરમાણુ કહેવાય એટલો જ તફાવત છે. નાનામાં નાનો દેશ-પ્રદેશ, પરમ-નાનામાં નાનો અણુ-પરમાણુ.

પાંચ અજીવો અને તેના સ્વભાવ.

धम्माधम्मा पुग्गल, नह कालो पंच हुंति अज्जीवा;
चलणसहावो धम्मो, थिरसंठाणो अहम्मो य ॥९॥

अवगाहो आगासं पुग्गलजीवाण, पुग्गला चउहा;
खंधा देस पएसा, परमाणू चेव नायव्वा ॥ १० ॥

संस्कृत અનુવાદ

धर्माधर्मौ पुद्गलाः नभः कालः पंच भवन्त्यजीवाः ।
चलनस्वभावो धर्मः, स्थिरसंस्थानोऽधर्मश्च ॥ ९ ॥

अवकाश आकाशं, पुद्गलजीवानां पुद्गलाश्चतुर्धा ।
स्कन्धा देशप्रदेशाः, परमाणवश्चैव ज्ञातव्या ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ—ગાથા ૯ મીનો

धम्म-ધર્માસ્તિકાય
अधम्मा-અધર્માસ્તિકાય
पुग्गल-પુદ્ગલાસ્તિકાય
नह-આકાશાસ્તિકાય
कालो-કાળ
पंच-પાંચ (એ પાંચ)
हुंति- છે.
अज्जीवा-અજીવ
चलणसहावो-ચાલવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો
धम्मो-ધર્માસ્તિકાય છે.
थिरसंठाणो-સ્થિર રહેવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો (અહિં સંઠાણ એટલે સ્વભાવ અર્થ છે)
अहम्मो-અધર્માસ્તિકાય છે.

શબ્દાર્થ—ગાથા ૧૦ મીનો

अवगाहो-અવકાશ (આપવાના સ્વભાવવાળો)
आगासं-આકાશાસ્તિકાય છે.
पुग्गल-પુદ્‌ગલો (અને)
जीवाण-જીવોને
पुग्गला-પુદ્‌ગલો
चउहा-ચાર પ્રકારના છે
खंधा-સ્કંધ (આખો ભાગ)
देस-દેશ (સ્કંધથી ન્યૂન ભાગ)
पपसा-પ્રદેશો (સ્કંધપ્રતિબદ્ધ અવિભાજ્ય ભાગો)
परमाणु-છુટા અણુઓ
चेव-નિશ્ચય
नायव्वा-જાણવા

અન્વય અને પદચ્છેદ

धम्माधम्मा पुग्गल, नह कालो पंच हुंति अज्जीवा
चलण-सहावो धम्मो, य थिर-संठाणो अहम्मो ॥ ९ ॥
पुग्गल जीवाण अगवाहो आगासं,
खंधा देश-पपसा परमाणु चउहा चेव पुग्गला नायव्वा ॥ १० ॥

ગાથાર્થ.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્‌ગલાસ્તિકાય. આકાશાસ્તિકાય, અને કાળ એ પાચ અજીવો છે. ચાલવામાં-ગતિ કરવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો ધર્માસ્તિકાય, છે, અને સ્થિર રહેવામાં સહાય આપવાના સ્વભાવવાળો અધર્માસ્તિકાય છે, પુદ્‌ગલોને તથા જીવોને અવકાશ-જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળો આકાશાસ્તિકાય છે સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર પ્રકારેજ પુદ્‌ગલો જાણવા.

વિશેષાર્થ.

જેમ મત્સ્યને જળમા તરવાની શક્તિ પોતાની છે,- તોપણ તરવાની ક્રિયામા ઉપકારી કારણ (અપેક્ષા કારણ) જળ છે, અથવા ચક્ષુને દેખવાની શક્તિ છે, પરન્તુ પ્રકાશરૂપ સહકારી કારણ વિના દેખી શકે નહિ, અથવા પક્ષીને ઉડવાની શક્તિ પોતાની છે, તો પણ હવા વિના ઉડી શકે નહિ, તેમ જીવ અને પુદ્‌ગલમાં ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે, પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપ સહકારી કારણ વિના ગતિ કરી શકે નહિ, માટે જીવ અને પુદ્‌ગલને ગતિમા સહાય કરવાના

આ જગત્‌મા એક **ધર્માસ્તિકાય** નામનો અરૂપી સ્વભાવવાળો પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે; અસંખ્ય પ્રદેશ યુક્ત છે, અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

તથા વટેમાર્ગુને-મુસાફરને વિશ્રામ કરવામા જેમ વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષા કારણ છે, જળમા તરતા મત્સ્યને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કારણ જેમ દ્વીપ-બેટ છે, તેમ ગતિ પરિણામે પરિણત થયેલા જીવોને તથા પુદ્‌ગલોને સ્થિર રહેવામા અપેક્ષા કારણરૂપ **અધર્માસ્તિકાય** નામનો એક અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશી છે, અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

અહિં સ્થિર રહેલા-જીવ પુદ્‌ગલને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા (એટલે ગતિમાન ન થતો હોય તોપણ ગતિમાન બલાત્કારે કરે તેમ) નથી, તેમજ ગતિ કરતા જીવ પુદ્‌ગલને સ્થિર કરવામા અધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા નથી, પરન્તુ જીવ પુદ્‌ગલ જ્યારે જ્યારે પોતાના સ્વભાવે ગતિમાન વા સ્થિતિમાન થાય ત્યારે ત્યારે એ બે દ્રવ્યો કેવળ ઉપકારી કારણ રૂપેજ સહાયક હોય છે.

ભાષા, ઉચ્છ્‌વાસ મન ઇત્યાદિ પુદ્‌ગલોનુ ગ્રહણ, વિસર્જન તથા કાયયોગ આદિ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાય વિના ન થાય, અર્થાત્ સર્વ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે, અને બેસવામાં, ઉભા રહેવામા, ચિત્તની સ્થિરતામા ઇત્યાદિ દરેક સ્થિર ક્રિયાઓમાં અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

તથા લોક અને અલોકમા પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ રહિત, અરૂપી, અનન્ત પ્રદેશી, અને નક્કર ગોળા સરખા આકારવાળો આ જગત્‌માં **આકાશાસ્તિકાય** નામનો પણ પદાર્થ છે, આ આકાશ દ્રવ્યનો ગુણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય જીવો અને પુદ્‌ગલોને અવકાશ-જગ્યા આપવાનો છે. એક સ્થાને સ્થિર રહેનારને તેમજ અન્ય સ્થાને ગમન કરનારને પણ આ દ્રવ્ય અવકાશ આપે છે આ દ્રવ્યના **લોકાકાશ** અને **અલોકાકાશ** એમ બે ભેદ છે, ત્યા જેટલા આકાશમા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય વ્યાપ્ત થયેલા હોય તેટલા આકાશનું નામ **લોકાકાશ** છે, તે વૈશાખ સંસ્થાને સુસ્થિત (એટલે કેડે બે હાથ દઈને અને

બે પગ પ્હોળા કરીને ઉભા રહેલ) પુરુષાકાર સરખો છે, અને શેષ રહેલો આકાશ તે **अलोकाकाश** પોલા ગોળા સરખા આકારવાળો છે. અલોકમા કેવળ એક આકાશ દ્રવ્યજ છે. અને લોકાકાશમાં સર્વે દ્રવ્યો છે, લોકાકાશમાં ધર્મા૦ અને અધર્મા૦ હોવાથી જીવો અને પુદ્ગલો છુટથી ગમનાગમન કરે છે, પરન્તુ અલોકમા તો ઇન્દ્ર સરખા સમર્થ દેવો પણ પોતાના હાથ-પગનો એક અંશ માત્ર પણ પ્રવેશ કરાવી શકે નહિ, તેનું કારણ એજ કે ધર્મા૦ અધર્મા૦ ત્યાં નથી અને તે કારણથીજ સિદ્ધ પરમાત્માઓ પણ લોકના અગ્રભાગે જઇ અટકી જાય છે (વળી ધર્માસ્તિ૦ અધર્મા૦-લોકાકાશ-અને ૧ જીવ ચારના અસખ્ય અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તે તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે, કોઇમાં ૧ પ્રદેશ પણ હીનાધિક નથી.)

તથા પ્રતિસમય પૂરણ (મળવું) ગલન (વિખરવું) સ્વભાવવાળો પદાર્થ તે **पुद्गल** કહેવાય કારણ કે-જો ×સ્કંધ હોય તો તેમા પ્રતિસમય નવા પરમાણુઓ આવવાથી **पूरण** ધર્મવાળો, અને પ્રતિ સમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુઓ વિખરવાથી **गलन** ધર્મવાળો છે. કદાચ કોઇ સ્કધમાં અમુક કાળ સુધી તેમ ન થાય તો પણ પ્રતિ સમય વિવક્ષિત વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ૨૦ ભેદમાથી કોઇપણ એક નવા ભેદનુ પૂરાવુ અને પૂર્વ ભેદનુ વિખરાવું તો અવશ્ય હોય છે જ, માટે એ **पुद्गल** કહેવાય છે. એ પુદ્ગલ વાસ્તવિક રીતે તો પરમાણુ રૂપ છે, પરન્તુ તેના વિકાર રૂપે સંખ્યપ્રદેશી, અસંખ્યપ્રદેશી અને અનન્તપ્રદેશી સ્કંધો પણ બને છે, માટે સ્કધો વિભાવધર્મવાળા અને પરમાણુ સ્વાભાવિક છે તે દરેક ભેદવાળા અનન્ત સ્કધો પ્રાય જગતમા સદાકાળ વિદ્યમાન છે, અને પરમાણુઓ પણ અનન્ત વિદ્યમાન છે

તથા **काल** તે વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, અને તે નિશ્ચયથી વર્તના લક્ષણવાળો છે, તથા વ્યવહારથી ભૂત ભવિષ્ય રૂપ

× **स्कन्दन्ते-शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन, धीयन्ते-पुद्गलचटनेनेति स्कन्धा** એટલે સ્કન્ધ શબ્દમા **स्क** અને **ध** એ બે અક્ષર-પદ છે, તેના **स्क** એટલે સ્કન્દન્તે અર્થાત પુદ્ગલોના વિખરવાથી શોષાય અને **ध** એટલે **धीयन्ते** અર્થાત પુદ્ગલો મળવા વડે પોષાય, તે સ્કન્ધ શબ્દની નિરુક્તિ છે.

ભેદવાળો પણ છે. એનુ વિશેષ સ્વરૂપ ૧૩ મી ગાથાના
અર્થમાં કહેવાશે.

॥ ૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિ ૬ માર્ગણા ॥

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય. દ્રવ્યથી (સંખ્યાથી) ૧ છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર
લોકાકાશ પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણ,
ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત અરૂપી છે, અને ગુણથી
ગતિસહાયક ગુણવાળું છે, અને સંસ્થાનથી લોકાકૃતિ તુલ્ય છે,

એ પ્રમાણે **અધર્માસ્તિકાય** દ્રવ્ય પણ જાણવુ, પરન્તુ ગુણથી
સ્થિતિસહાયક ગુણવાળુ છે

આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યથી ૧ છે, ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણ
છે, કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત—અરૂપી
છે, ગુણથી અવકાશદાન ગુણવાળો છે, અને સંસ્થાનથી ઘન
(નક્કર) ગોળા સરખી આકૃતિવાળો છે

પુદ્‌ગલ અને **પુદ્‌ગલાસ્તિકાયો** દ્રવ્યથી અનન્ત છે, ક્ષેત્રથી સમ-
ગ્રલોક પ્રમાણ છે કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, ભાવથી વર્ણ, ગંધ,
રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ સહિત રૂપી છે, ગુણથી પૂરણ ગલન
સ્વભાવવાળો (વિવિધ પરિણામોવાળો) અને સંસ્થાનથી પરિમંડલાદિ
રૂપ આકૃતિવાળો છે

જીવાસ્તિકાયો દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકપ્રમાણ,
કાળથી અનાદિ અનન્ત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત—અરૂપી, ગુણથી
જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણયુક્ત છે, અને સંસ્થાનથી શરીરતુલ્ય વિવિધ
આકૃતિરુપ છે

કાલ દ્રવ્ય દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી ૨॥ દ્વીપ પ્રમાણ,
કાળથી અનાદિ અનન્ત, ભાવથી વર્ણાદિ રહિત અરૂપી, અને
ગુણથી વર્તનાદિ પર્યાય રૂપ છે. અને સંસ્થાન (સિદ્ધાન્તમા નહિ
કહેલું હોવાથી) છે નહિ

[illegible]ણંગડી જેવુ ગોળ, થાળી જેવુ ગોળ, ત્રણ ખૂણાવાળુ, ચાર ખૂણા-
વાળું, લાંબુ

૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિક ૬ માર્ગણા યન્ત્ર

દ્રવ્યના નામ	દ્રવ્યથી	ક્ષેત્રથી	કાળથી	ભાવથી	ગુણથી	સંસ્થાન
ધર્મા૦	૧	૧૪ રાજ	અનાદિઅનન્ત	અરૂપી	ગતિ સહાયક	લોકાકાશ
અધર્મા૦	૧	,,		,,	સ્થિતિ સહાયક	,,
આકાશા૦	૧	લોકાલોક		,,	અવકાશ દાયક	ઘનગોલક
પુદ્ગલા૦	અનન્ત	૧૪ રાજ		રૂપી	પૂરણગલન	મંડલાદિ
જીવા૦		,,		અરૂપી	જ્ઞાનાદિ૦	દેહાકૃતિ
કાળ૦	,,	રાા દ્વીપ		,,	વર્તના	૦

પુદ્ગલના-લક્ષણ રૂપ પરિણામો.

सद्दंधयार उज्जोअ, पभा छायातवेहि अ+[इय] ।
वन्न-गंध-रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥११॥

अनुष्टुप् वृत्तम् ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

शब्दान्धकाराबुद्योत' प्रभाछायातपैश्च ॥
वर्णो गन्धो रस स्पर्श' पुद्गलानां तु लक्षणम् ॥११॥

શબ્દાર્થ:

सद्द=શબ્દ
अंधयार=અંધકાર
उज्जोअ=ઉદ્યોત
पभा=પ્રભા
छाया=પ્રતિબિંબ
आतवेहि=આતપ (તડકાવડે)
अ=વળી અને
वन्न=વર્ણ—રંગ
गंध=ગંધ
रसा=રસ
फासा=સ્પર્શ
पुग्गलाणं=પુદ્ગલોનું
तु=અને, તથા, વળી
लक्खणं=લક્ષણ છે

+ અહિં "आतवेहि" ને સ્થાને "आतवुत्ति वा" ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં, " અને "आतवेइ य" નવતત્ત્વવૃત્તિમાં છે

અન્વય અને પદચ્છેદ

सद्द अंधयार उज्जोअ पभा छाया अ आतवेहि
वन्न गंध रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खण ॥११॥

ગાથાર્થ.

શબ્દ–અન્ધકાર–ઉદ્યોત–પ્રભા–છાયા અને આતપ વડે સહિત વર્ણો, ગન્ધો, રસો, અને સ્પર્શો, એ પુદ્ગલોનુ જ લક્ષણ છે ॥૧૧॥

વિશેષાર્થ

શબ્દ એટલે અવાજ, ધ્વનિ, નાદ તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. જીવ મુખ વડે બોલે તે **सचित्त शब्द.** પત્થર વગેરે પદાર્થના પરસ્પર અફળાવાથી થયેલ તે **अचित्त शब्द** . અને જીવ પ્રયત્નવડે વાગતા મૃદંગ, ભુંગળ આદિનો **मिश्रशब्द**, શબ્દની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલમાંથી થાય છે, અને શબ્દ પોતે પણ પુદ્ગલરૂપ જ છે નૈયાયિકો વિગેરે શબ્દને આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલ અને આકાશનો ગુણ કહે છે, પરન્તુ આકાશ અરૂપી છે, અને શબ્દ રૂપી છે, તેથી શબ્દ એ આકાશનો નહિ પણ પુદ્ગલનો ગુણ છે. અથવા પુદ્ગલનું (એક જાતનુ એ પણ સ્વરૂપ) લક્ષણ છે. શબ્દ પોતે ૪ સ્પર્શવાળો છે, અને તેની ઉત્પત્તિ આઠ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી જ હોય, પરન્તુ ચતુસ્પર્શી સ્કંધમાંથી ન હોય.

अन्धकार–અન્ધકાર એ પણ પુદ્ગલરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં અન્ધકારને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય કહ્યો છે, નૈયાયિક વિગેરે અન્ધકારને પદાર્થ માનતા નથી માત્ર "તેજનો અભાવ, તે અન્ધકાર" એમ અભાવરૂપ માને છે, પરન્તુ શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રભુ તો અન્ધકાર પણ પુદ્ગલ સ્કંધ છે" એમ કહે છે, તે જ સત્ય છે

उद्योत–શીત વસ્તુનો શીત પ્રકાશ, તે ઉદ્યોત કહેવાય છે. સૂર્ય સિવાયના દેખાતા ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષીનાં વિમાનોનો. આગીઆ વિગેરે જીવોનો અને ચન્દ્રકાન્તાદિ રત્નોનો જે પ્રકાશ છે, તે ઉદ્યોત

નામકર્મના ઉદયથી છે, તથા એ ઉદ્યોત જેમાંથી પ્રગટ થાય છે, તે પુદ્ગલ સ્કંધો છે, અને ઉદ્યોત પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધો છે.

પ્રભા—ચંદ્ર વિગેરેના પ્રકાશમાથી અને સૂર્યના પ્રકાશમાંથી જે બીજો કિરણ રહિત ઉપપ્રકાશ પડે છે, તે **પ્રભા** પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી પ્રગટ થઇ છે, અને પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમૂહ છે. જો પ્રભા ન હોય, તો સૂર્ય વિગેરેના કિરણોનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હોય ત્યા પ્રકાશ અને તેની પાસેનાજ સ્થાનમા અમાવાસ્યાની મધ્ય રાત્રિ સરખુ અંધારુંજ હોઇ શકે, પરન્તુ ઉપપ્રકાશ રૂપ પ્રભા હોવાથી તેમ બનતુ નથી. શાસ્ત્રમા ચન્દ્રાદિકની કાન્તિને પણ પ્રભા કહી છે

છાયા-દર્પણમા અથવા પ્રકાશમા પડતું જે પ્રતિબિંબ તે છાયા કહેવાય. તે બાદર પરિણામી સ્કંધોમાથી પ્રતિ સમય જળના ફુવારાની માફક નિકળતા આઠસ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય જ પ્રકાશાદિના નિમિત્તથી તદાકાર પિંડિત થઇ જાય છે, તે છાયા કહેવાય છે, અને તે શબ્દાદિવત્ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બન્ને રીતે પુદ્ગલ રૂપ છે

આતપ-શીત વસ્તુનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ. એવો પ્રકાશ સૂર્યના વિમાનમા રહેલા બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય જીવોના શરીરનો હોય છે, અને સૂર્યકાન્તાદિ રત્નનો હોય છે કારણકે સૂર્યનું વિમાન અને સૂર્યકાન્ત રત્ન પોતે શીત છે, અને પોતાનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. પરન્તુ અગ્નિનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ કહેવાય નહિં, કારણકે અગ્નિ પોતે ઉષ્ણ છે વળી ચન્દ્રાદિકના ઉદ્યોતની પેઠે આ આતપ પોતે પણ અનન્ત પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય પ્રતિસમય સૂર્યના વિમાન સાથે જે પ્રતિબદ્ધ છે, તે છે, માટે બન્ને રીતે પુદ્ગલરૂપ છે.

વર્ણ ૫-શ્વેતવર્ણ, પીતવર્ણ, રક્તવર્ણ, નીલવર્ણ, અને કૃષ્ણવર્ણ એ પાંચ મૂળ વર્ણ છે. અને વાદળી, ગુલાબી, કીરમજી આદિ જે અનેક વર્ણભેદ છે, તે એ પાચ વર્ણમાંના કોઇપણ એક ભેદની તારતમ્યતાવાળા અથવા અનેક વર્ણોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા એ વર્ણો પરમાણુ આદિ દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં જ

હોય છે, માટે વર્ણ એ પુદ્ગલનું લક્ષણ છે એક પરમાણુમાં ૧ વર્ણ હોય છે, અને દ્વિપ્રદેશી વિગેરે સ્કંધોમાં ૧ થી ૫ વર્ણ યથાસંભવ હોય છે

ગન્ધ ૨—સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાજ હોય છે. વળી એક પરમાણુમાં ૧ ગંધ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોમાં બે ગંધ પણ યથાસંભવ હોય છે.

રસ ૫—તિક્ત (તીખો રસ), કટુ (કડવો), કષાય (તુરો), આમ્લ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો) એ પાંચ પ્રકારના મૂળ રસ છે. અહિં છઠ્ઠો ખારો રસ લોકમા પ્રસિદ્ધ છે, પરન્તુ તે મધુર રસમાં અન્તર્ગત જાણવો એ રસો દરેક પુદ્ગલ માત્રમા હોય છે, માટે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. વળી ૧ પરમાણુમા ૧ રસ, અને દ્વિ-પ્રદેશી આદિ સ્કંધોમા ૧ થી ૫ રસ યથાયોગ્ય હોય છે.

સ્પર્શ ૮—શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, અને કર્કશ એ આઠ સ્પર્શ છે. અને તે દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્ય માત્રમાં હોય છે, માટે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે વળી એક પરમાણુમા શીત અને સ્નિગ્ધ, અથવા શીત-રુક્ષ. અથવા ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ, અથવા ઉષ્ણ અને રુક્ષ. એમ ચાર પ્રકારમાના કોઇ પણ એક પ્રકારથી ૨ સ્પર્શ હોય છે, સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધોમા શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શ હોય છે, અને બાદર સ્કંધોમા આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

પુદ્ગલના સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક પરિણામો

અહિં શબ્દ—અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા-આતપ એ બાદર પરિણામવાળા હોવાથી તેમજ બાદર પુદ્ગલસમૂહ રૂપ હોવાથી તેમજ બાદર પરિણામી પુદ્ગલ સ્કંધનાથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી, અને સ્કંધ તે પુદ્ગલનો વિકાર-વિભાવ હોવાથી, એ અન્ધકારાદિ લક્ષણો **ઔપાધિક** (વૈભાવિક) **લક્ષણો** જાણવાં. કારણ કે—એ ૬ લક્ષણો પરમાણુમાં તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં નથી, અને વર્ણ આદિ ૪ લક્ષણો તો પરમાણુમા તથા સૂક્ષ્મ સ્કંધોમા પણ હોય છે, માટે એ ચાર **સ્વાભાવિક પરિણામો** જાણવા. એમા પણ

લઘુ અને ગુરુ તથા મૃદુ અને કર્કશ એ ચાર સ્પર્શ સ્કંધમાંજ હોવાથી ઔપાધિક-વૈભાવિક પરિણામો છે

॥ इति पुद्गलद्रव्य-स्वरूपम् ॥

કાળનું સ્વરૂપ.

એક મુહૂર્તમાં આવલિકાઓ.

एगा कोडिसतसट्ठि, लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा य।
दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एका कोटि: सप्तषष्टिर्लक्षाः सप्तसप्ततिः सहस्राश्च।
द्वे च शते षोडशाधिके, आवलिका एकस्मिन्मुहूर्ते ॥१२॥

શબ્દાર્થ.

एगाकोडि=એક ક્રોડ
सतसट्ठि=સડસઠ.
लक्खा=લાખ
सत्तहत्तरि=સિત્યોતેર
सहस्सा=હજાર
य=અને
दो=બે
सया=સો
सोल=સોળ
अहिया=અધિક
आवलिया=આવલિકા
इग=એક
मुहुत्तम्मि=મુહૂર્તમા

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

इग मुहुत्तम्मि एगा कोडि सतसट्ठि लक्खा य सतहत्तरी सहस्सा दो सया य सोल अहिया आवलिया ॥१२॥

ગાથાર્થ.

એક મુહૂર્તમા એક ક્રોડ, સડસઠ લાખ, સિત્તોત્તેર હજાર, બસો અને સોલ અધિક [૧૬૭૭૭૨૧૬] આવલિકા થાય છે. ॥૧૨॥

વિશેષાર્થ.

સુગમ છે समयादिकलानां समुहः=काल=સમય આવલિ ઇત્યાદિ કલાઓનો (વિભાગોનો) સમૂહ તે काल. અથવા "कल"

એ ધાતુ=શબ્દ અને સંખ્યાન એટલે કથન અથવા ગણત્રી અર્થમાં છે, તેવી નવ પુરાણાદિપર્યાયોનું કલન એટલે સંશબ્દને સંખ્યાનં અર્થાત્ કથન અથવા ગણત્રી તે કાલ. એક આવલિકામાં અસંખ્ય સમય થાય છે, અને એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી (૪૮ મિનીટ)

વ્યવહારમા ઉપયોગી કાળ

समयावली मुहूत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य।
भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो॥१३

સંસ્કૃત અનુવાદ

समयावलिमुहूर्त्ता दिवसाः पक्षाश्च मासा वर्षाश्च ।
भणितः पल्य सागरः उत्सर्पिण्यवसर्पिणो कालः ॥१३॥

શબ્દાર્થ.

समय=સમય
आवलि=આવલિ
मुहुत्ता=મુહૂર્ત
दीहा=દિવસ
पक्खा=પક્ષ
मास=માસ
वरिसा=વર્ષ
भणिओ=કહ્યો છે
पलिआ=પલ્યોપમ
सागर=સાગરોપમ
उस्सप्पिणी=ઉત્સર્પિણી
सप्पिणी=અવસર્પિણી
कालो=કાળ અથવા કાળચક્ર
य=અને[અથવા છન્દપૂર્તિ માટે]

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

समय आवली मुहुत्ता दीहा पक्खा मास वरिसा
पलिआ सागर उस्सप्पिणी य ओसप्पिणी कालो भणिओ ॥१३॥

ગાથાર્થ:

સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ કહ્યો છે ॥ ૧૩ ॥

વિશેષાર્થ.

અતિ સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના કેવલિ ભગવંતની જ્ઞાનશક્તિ વડે પણ બે ભાગ કલ્પી ન શકાય-તેવો નિર્વિભાજ્ય ભાગ રૂપ

કાળ જીવાજીવ દ્રવ્યોનો પર્યાયજ માનવો અને જો એમ નહિ માનીએ, તો આકાશની પેઠે કાળને સર્વવ્યાપી માનવો પડશે, કારણ કે-નિશ્ચયકાળ તો સર્વ આકાશદ્રવ્યમા પણ છે.

ગુરૂ—એમ કહેવું તે પ્રમાણ વચન નથી કેમકે સિદ્ધાન્તમા અસ્તિકાય પાંચ જ કહ્યા છે, અને છઠ્ઠું કાળદ્રવ્ય જૂદું કહ્યુ છે ઘણા પ્રદેશો હોય તો અસ્તિકાય કહેવાય, અને કાળ તો ઘણા પ્રદેશવાળો નથી, પરન્તુ વર્ત્તમાને એકજ સમયરૂપ છે તેમજ ભૂતકાળના સમયો વ્યતીત થવાથી વિદ્યમાન નથી માટે દ્રવ્યોના વર્ત્તનાદિ પર્યાયને ઉપચારે કાળદ્રવ્ય કહેવું.

શિષ્ય—જો કાળ વર્ત્તમાન એક સમયરૂપ છે, તો કાળ વિનષ્ટધર્મી કહેવાય (એટલે જેનો ધર્મ નાશ પામતો રહે છે એવો કહેવાય) પરન્તુ કાળ વિનષ્ટધર્મી નથી. અને તેથીજ વ્યતીત થયેલા અને ભવિષ્યના સમયોને પણ એકઠા ગણીને સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, વર્ષ આદિ પ્રરૂપણા થઇ શકે છે માટે કાળ બહુ પ્રદેશી છે, અને બહુ પ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય પણ કહેવાય. અને અસ્તિકાય કહેવાય તો કાળને પૃથક્ દ્રવ્ય પણ અનુપચારથી કહેવાય, તેમા કંઇ વિરૂદ્ધ નથી

ગુરૂ—એ સત્ય છે પરન્તુ એ તો બાદર નયની અપેક્ષાએ કાળ સ્થિર (અવિનષ્ટ ધર્મી) ગણાય, અને તે પ્રમાણે પદાર્થ પણ ત્રિકાળવર્તી અંગીકાર કરાય છે, તથા આવલિકા, મુહૂર્ત, વર્ષ ઇત્યાદિ પ્રરૂપણા થાય છે, પરન્તુ તે સર્વ વ્યવહારનય આશ્રયી છે, વાસ્તવિક નહિ વાસ્તવિક રીતે વિચારતા તો નિશ્ચય નયથી કાળ અપ્રદેશી છે, માટે કાળ અસ્તિકાય નથી, અને તેથી વાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય નથી, પરન્તુ **गुणाणमासओ दव्वं**-ગુણોનો જેમા આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય એ વચનને અનુસારે **कालद्दव्व** કહેવાય છે, માટે દ્રવ્યથી વર્તનાદિ લક્ષણવાળું, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રવર્તી, કાળથી અનાદિ અનન્ત, અને ભાવથી વર્ણ આદિ

રહિત-અરૂપી તથા સૂર્યાદિકની ગતિ વડે સ્પષ્ટ ઓળખાતુ, અને ઘટાદિક કાર્યવડે જેમ પરમાણુનું અનુમાન થાય છે તેમ મુહૂર્તાદિવડે સમયનું પણ અનુમાન કરાય છે, એવું કાળદ્રવ્ય પાચ અસ્તિકાયથી જુદું માનવુ, એજ શ્રી સર્વજ્ઞવચન પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે વ્યવહાર કાળ નિશ્ચયથી વર્તમાન ૧ સમયરૂપ અને વ્યવહારથી અનન્ત સમયરૂપ છે તેમજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૫ દ્રવ્ય સ્વમતે કહીને છઠ્ઠું કાળ દ્રવ્ય અન્ય+ આચાર્યોના મત પ્રમાણે સ્વીકાર્યું છે. વળી કાળને ઉપચારથી દ્રવ્યપણુ તે અસ્તિ-કાયપણાના અભાવે જાણવું, વળી વ્યવહારકાળ અજીવ જાણવો અને નિશ્ચયકાળ પાંચેય દ્રવ્યોની વર્તનારૂપ હોવાથી જીવાજીવ જાણવો

૭ દ્રવ્ય વિચાર

परिणामि जीव मुत्तं, सपएसा एग खित्त किरिया य।
णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगय इयर[1] अपवेसे ॥१४॥

+ कालश्चेत्येके—કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય કહે છે. અધ્યાય ૫ મો સૂત્ર ૩૮ મુ

सर्वेषां द्रव्याणा वर्त्तनालक्षणो नवीनजीर्णकरणलक्षण काल पर्यायद्रव्यमिष्यते. तत्कालपर्यायेषु अनादिकालीनद्रव्योपचारमनुसृत्य काल-द्रव्यमुच्यते, अत एव पर्यायेण द्रव्यभेदात् तस्य कालद्रव्य स्यानन्त्यम् (द्रव्यानुयोग तर्कणा १० मो अध्याय) ઇત્યાદિ અનેક પાઠમા ઉપચારથી દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યું છે, પરન્તુ અસ્તિકાયરૂપ વાસ્તવિક દ્રવ્યત્વ કહિ નથી

૧ ગાથામાં इयर શબ્દ अपवेसे સાથે ન જોડવો, કારણ કે અપરિણામી આદિ ઈતર ભેદમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અપ્રદેશીના ઇતર-ભેદ-પ્રદેશીમાં એક પણ દ્રવ્ય નથી અથવા ડમરુકમણિ ન્યાયથી इयर પદનો સંબંધ अपवेसे સાથે પણ કરવો હોય તો થઈ શકે, એટલે, इतरमा अप्रवेशा એમ અર્થ કરી શકાય

परिणामी जीवो मूर्त्तं, सप्रदेश एक. क्षेत्रं क्रिया च।
नित्यं कारण कर्ता, सर्वगतमितर अप्रवेशः ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:

परिणामि-પરિણામી	णिच्चं-નિત્ય
जीव-જીવ	कारण-કારણ
मुत्त-મૂર્ત-રૂપી	कत्ता-કર્તા
सपएसा-સપ્રદેશી	सव्वगय-સર્વગત, સર્વવ્યાપી
एग-એક	इयर-ઇતર, (પ્રતિપક્ષી ભેદ સહિત)
खित्त-ક્ષેત્ર	
किरिया-ક્રિયાવંત, સક્રિય	अपवेसे-અપ્રવેશી

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

परिणामि जीव मुत्तं सपएसा एग खित्त किरिया य
णिच्चं कारण कत्ता सव्वगय इयर अपवेसे

ગાથાર્થ.

પરિણામીપણું, જીવપણું, રૂપીપણું, સપ્રદેશીપણું, એકપણું, ક્ષેત્રપણું, ક્રિયાપણું, નિત્યપણું, કારણ પણું, કર્તાપણું, સર્વવ્યાપીપણું અને ઇતરમા અપ્રવેશીપણું, (વિચારવું)

વિશેષાર્થ.

એક ક્રિયાથી અન્ય ક્રિયામાં અથવા એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં જવુ તે **परिणाम** કહેવાય તેથી વિપરીત अपरिणाम કહેવાય ત્યા જીવ અને પુદ્ગલનો પરિણામ ૧૦ ૧૦+પ્રકારનો છે,

+ દરેક પરિણામનાં ઉત્તરભેદના નામ તથા સ્વરૂપ શ્રી પન્નવણાજી સૂત્રમાથી જાણવાં તે સક્ષેપમા આ પ્રમાણે—

૧૦ જીવ પરિણામ.

૧ ગતિ પરિણામ (દેવઆદિ ૪)
૨ ઇન્દ્રિય પરિણામ (સ્પર્શનાદિ ૫)
૩ કષાય પરિણામ (ક્રોધાદિ ૪)
૪ લેશ્યા પરિણામ (કૃષ્ણાદિ ૬)
૫ યોગ પરિણામ (મનોયોગાદિ ૩)

અહિ જીવ દેવાદિપણુ છોડી મનુષ્યાદિપણું અને મનુષ્યાદિપણુ છોડી દેવાદિપણુ પામે છે એ પ્રમાણે એક અવસ્થા છોડી બીજી અવસ્થામા જવારૂપ જીવના ૧૦ પરિણામ વિચારવા, તેમજ પુદ્ગલના પણ ૧૦ પરિણામ યથાસંભવ વિચારવા, એ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય **પરિણામી** છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય **અપરિણામી** છે. તથા જીવ દ્રવ્ય પોતે જીવ છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્ય અજીવ છે

તથા ૬ દ્રવ્યમા પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી + (એટલે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળું) છે, અને શેષ × ૫ દ્રવ્ય અરૂપી છે.

---

૬ ઉપયોગ પરિણામ (મત્યાદિ ૧૨)
૭ જ્ઞાન પરિણામ (મત્યાદિ ૮)
૮ દર્શન પરિણામ (ચક્ષુર્દર્શનાદિ-૪)
૯ ચારિત્ર પરિણામ (સામાયિકાદિ ૭)
૧૦ વેદ પરિણામ (સ્ત્રીવેદાદિ ૩)

૧૦ પુદ્ગલ પરિણામ

૧ બંધ પરિણામ (પરસ્પર સંબંધ થવો તે. ૨ પ્રકારે)
૨ ગતિ પરિણામ (સ્થાનાન્તર થવું તે. ૨ પ્રકારે)
૩ સંસ્થાન પરિણામ (આકારમાં ગોઠવાવુ તે ૫ પ્રકારે)
૪ ભેદ પરિણામ (સ્કંધથી છૂટા પડવું તે ૫ પ્રકારે)
૫ વર્ણ પરિણામ (વર્ણ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
૬ ગંધ પરિણામ (ગંધ ઉપજવા તે. ૨ પ્રકારે)
૭ રસ પરિણામ (રસ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
૮ સ્પર્શ પરિણામ (સ્પર્શ ઉપજવા તે. ૮ પ્રકારે)
૯ અગુરૂલઘુ પરિણામ (ગુરૂત્વ આદિ ઉપજવું તે. ૪ પ્રકારે)
૧૦ શબ્દ પરિણામ (શબ્દ ઉપજવા તે ૨ પ્રકારે)

+ વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એ ચારનુ સામુદાયિક નામ રૂપ છે, માટે એ ચાર જેને હોય તે રૂપી.

× જીવતત્ત્વમા જીવ રૂપી કહ્યો અને અહિં અરૂપીમાં ગણ્યો તેનું કારણ ત્યા દેહધારી જીવના ૧૪ ભેદની અપેક્ષાએ રૂપી કહ્યા છે, અને અહિં જીવદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપને અંગે અરૂપી કહ્યો છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમા પાચ દ્રવ્ય **સપ્રદેશી** (અણુના સમૂહવાળા છે. અને કાળ દ્રવ્ય **અપ્રદેશી** છે (અણુઓના પિંડમય નથી)

૭ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, એ ત્રણ દ્રવ્ય એકેક છે. અને શેષ ૩ દ્રવ્ય અનંત અનત હોવાથી **અનેક** છે

૭ દ્રવ્યમા આકાશદ્રવ્ય **ક્ષેત્ર** છે, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય **ક્ષેત્રી** છે. અહિ દ્રવ્ય જેમા રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર, અને રહેનાર દ્રવ્ય ક્ષેત્રી કહેવાય

તથા–૭ દ્રવ્યમા જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય **ક્રિયાવંત** છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય **અક્રિયાવત** છે. અહિં ક્રિયા તે ગમન આગમન આદિ જાણવી ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યો સદાકાળ સ્થિર સ્વભાવી છે માટે અક્રિય છે પોતપોતાના સ્વભાવની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામા તો છએ દ્રવ્ય સક્રિય ગણાય, પરન્તુ તે સક્રિયપણુ અહિ અગીકાર ન કરવુ.

તથા ૭ દ્રવ્યમા જીવ અને પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ પામતા હોવાથી એક સ્વરૂપે રહેતા નથી, માટે એ બે દ્રવ્ય **અનિત્ય** છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર હોવાથી **નિત્ય** છે, જો કે દરેક દ્રવ્ય ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવ એ ૩ સ્વભાવ યુક્ત હોવાથી નિત્યાનિત્ય છે, તોપણ પોતપોતાની સ્થૂલ અવસ્થાઓને અગે અહિ નિત્યપણું અથવા અનિત્યપણુ વિચારવાનુ છે

તથા ૭ દ્રવ્યમા ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચ દ્રવ્ય **કારણ** છે, અને ૧ જીવદ્રવ્ય **અકારણ** છે અહિં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કાર્યમા ઉપકારી–નિમિત્તભૂત હોય તે કારણ, અને તે કારણદ્રવ્ય જે દ્રવ્યના કાર્યમા નિમિત્તભૂત થયુ હોય તે દ્રવ્ય અકારણ કહેવાય. જેમ કુંભકારના કુંભકાર્યમા ચક્ર દંડ આદિ દ્રવ્યો કારણ, અને કુંભકાર પોતે અકારણ છે, તેમ જીવના ગતિ આદિ કાર્યમાં ધર્માસ્તિકાય વિગેરે અને યોગ આદિ કાર્યમાં પુદ્ગલ તે ઉપકારી કારણ છે પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય વિગેરેને જીવ ઉપકારી નથી એ પ્રમાણે કારણ અકારણ ભાવ વિચારવો

તથા ૭ દ્રવ્યમા જીવ દ્રવ્ય **કર્તા**, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય **અકર્તા** છે અહિ જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની ક્રિયા પ્રત્યે અધિકારી (સ્વામી)

હોય તે કર્ત્તા કહેવાય. અથવા અન્ય દ્રવ્યોનો ઉપભોગ કરનાર દ્રવ્ય કર્ત્તા, અને ઉપભોગમાં આવનારા દ્રવ્ય તે અકર્ત્તા કહેવાય. તથા ધર્મ કર્મ, પુણ્ય, પાપ આદિ ક્રિયા કરનાર તે કર્ત્તા, અને ધર્મ, કર્મ. આદિ નહિ કરનાર, તે અકર્ત્તા. એમ પણ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે.

તથા, ૭ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય લોકાલોક પ્રમાણ સર્વવ્યાપ્ત હોવાથી સર્વવ્યાપી છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્યો લોકાકાશમા જ હોવાથી દેશવ્યાપી છે

તથા, સર્વ દ્રવ્યો જો કે એક બીજામાં પરસ્પર પ્રવેશ કરીને એક જ સ્થાનમા રહ્યા છે, તો પણ કોઈ દ્રવ્ય અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતું નથી, એટલે ધર્માસ્તિકાય તે અધર્માસ્તિકાયાદિ થતો નથી, જીવ તે પુદ્ગલ સ્વરૂપ થતો નથી, ઇત્યાદિ રીતે સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહે છે, પણ અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતાં નથી. તે કારણથી છએ દ્રવ્ય અપ્રવેશી છે, પરન્તુ કોઇ દ્રવ્ય સપ્રવેશી નથી અહિં પ્રવેશ એટલે અન્યદ્રવ્ય રૂપે થવું તે સમજવું.

એ પ્રમાણે ૬ દ્રવ્યનું પરિણામિ આદિ વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું.

ધર્માસ્તિકાય જો ન હોય તો જીવ ને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે નહી અથવા ગતિ કરી શકે એમ માનીએ તો, અલોકમા પણ ગતિ કરી શકે, પરંતુ અલોકમા તો એક તણખલા જેટલું પણ જઇ ન શકાય.

અધર્માસ્તિકાય ન હોય તો, જીવ અને પુદ્ગલો ગતિજ કર્યા કરે. સ્થિર ન રહી શકે, અને બન્નેય ન હોય તો લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા ન રહે. લોકની વ્યવસ્થા કોઇને કોઇ રૂપમા કરવી તો પડે જ.

આકાશાસ્તિકાય ન હોય તો, અનન્ત જીવો અને અનન્ત પરમાણુઓ અને તેઓના સ્કંધો અમુક જગ્યામા રહી ન શકે, એક તસુમા એક લાકડું રહી શકે અને તેટલીજ જગ્યામાં તેટલું સોનુ વધારે ભારે છતાં રહી શકે છે તે આકાશાસ્તિકાયને લીધે

જીવાસ્તિકાય ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ, ન હોય તો જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત

કાળ ન હોય તો, દરેક કામ એકી સાથે કરવા પડત, કે ન કરી શકાત. ત્યારે કાળદ્રવ્ય ક્રમ કરાવી આપે છે.

સુવર્ણ જ જીરોમાં કેદી રહેવાને ઉત્સુક ન હોવો જોઇએ વળી પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય તો આત્માને પરંપરાએ દુર્ગતિઓમા જ રઝળાવે છે, એ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારતાં પુણ્યતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ એ બે સર્વથા ભિન્ન છે, તેથી મારા આત્માને પુણ્યનો સંબંધ ન હોવો જોઇએ. તો પણ પુણ્યમાં એક મહા સદ્ગુણ છે કે જે સંસાર અટવીના મહા ભયકર ઉપદ્રવવાળા માર્ગોને જીતવામાં સમર્થ યોદ્ધા સરખુ છે, મ્હારે અનેક પાપારંભવાળા આ ગૃહસંસારની અટવીના ભયંકર માર્ગો પસાર કરવાના છે, અને માર્ગના ઉપદ્રવો જીતવા જેટલું (મુનિપણા જેટલું) હજી મ્હારામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી જ્યાં સુધી હું આ ગૃહસંસાર રૂપ મહા અટવી પાર ન ઉતરી જાઉ (મુનિમાર્ગ અંગીકાર ન કરું) ત્યા સુધી આ પુણ્યાનુબધિ પુણ્યતત્ત્વ રૂપ સમર્થ વળાવાનો ત્યાગ થાય નહિ, એમ વિચારી ગૃહસ્થાવાસ સુધી આત્મા પુણ્યકર્મો કરે. પોતાના કુટુબનિર્વાહ અને ઇન્દ્રિયોના પોષણ અર્થે જ કેવળ સર્વે સાવદ્ય વ્યાપારો કરે છે, તો તેમાથી (બચાવ કરી) શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત માટે, શ્રી ગુરુમહારાજને માટે, ધર્મની પ્રભાવના માટે, તીર્થોની ઉન્નતિ માટે, ધર્મથી પડતા સાધર્મિકોને ધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે ઇત્યાદિ અનેક ધર્મકાર્યો માટે ગૃહસ્થ કેટલાક વ્યાપારો કરે, ધન ખર્ચે, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવે, ઉદ્યાપનો કરે, જીનચૈત્યો બંધાવે, જીનેન્દ્ર પૂજા કરે, વિગેરે અનેક સંવરનિર્જરાની ક્રિયાઓ કરે, એજ આ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે,

॥ इति ३ पुण्यतत्त्वम् ॥

॥ अथ चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

नाणंतरायदसगं, नव बीए नीअसाय मिच्छत्तं ।
थावरदसनिरय तिगं, कसाय पणवीस तिरियदुगं ॥१८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ज्ञानान्तरायदशकं, नव द्वितीये नीचैरसातं मिथ्यात्वम्
स्थावरदशकं निरयत्रिकं, कषायपञ्चविंशतिः तिर्यग्द्विकम् ॥१८॥

શબ્દાર્થ.—

नाण=જ્ઞાનાવરણ પાંચ	असाय=અશાતા વેદનીય
अंतराय=અન્તરાય પાંચ	मिच्छत्तं=મિથ્યાત્વ
दसग=(એ બે મળીને) દશ	थावरदस=સ્થાવર વિગેરે ૧૦
नव=નવ (નવ ભેદ)	निरयतिग=નરકત્રિક
बीए=બીજા કર્મના (દર્શનાવરણીયના)	कसाय=કષાયના
	पणवीस=પચ્ચીસ ભેદ
नीअ=નીચ ગોત્ર	तिरियदुगं=તિર્યગ્દ્વિક

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

नाण अंतराय दसगं, बीए नव, नीअ असाय, मिच्छत्त,
थावर दस, निरय तिगं, कसाय पणवीस, तिरिय दुग ॥११॥

ગાથાર્થ:

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય મળીને દશ, બીજામાં નવ, નીચગોત્ર, અશાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, સ્થાવર દશક, નરકત્રિક, પચ્ચીસ કષાય અને તિર્યંચદ્વિક--

વિશેષાર્થ.

જેમ પુણ્ય બાંધવાના ૯ પ્રકાર પૂર્વે કહ્યા, તેમ અહિં પાપ બાંધવાના ૧૮ પ્રકાર છે, તે ૧૮ પાપસ્થાન કહેવાય છે, અને તે પ્રાણાતિપાત (હિંસા), મૃષાવાદ (અસત્ય), અદત્તાદાન (ચોરી), મૈથુન (સ્ત્રીસંગ), અને પરિગ્રહ આદિ પ્રસિદ્ધ છે એ પ્રમાણે ૧૮ કારણોથી ૮૨ પ્રકારે બંધાયેલું પાપ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે, તે ૮૨ પ્રકાર કર્મના ભેદરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે.

પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા નિયત [અમુક] વસ્તુનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ मतिज्ञानावरणीय कर्म. શાસ્ત્રને અનુસરતું સદ્જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન અને તેનું આચ્છાદન કરનાર श्रुतज्ञानावरणीय कर्म, ઇન્દ્રિય અને મન વિના આત્માને રૂપી પદાર્થનું જે સાક્ષાત જ્ઞાન થાય. તે અવધિજ્ઞાન, અને તેને

આચ્છાદન કરનાર **अवधिज्ञानावरणीय कर्म**, અઢી દ્વીપમા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવ જાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર **मन पर्यवज्ञानावरणीय कर्म**, તથા ત્રણે કાળના સર્વ પદાર્થોના ભાવ એક સમયમા જણાય, તે કેવળજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ **केवलज्ञानावरणीय कर्म**, એ પાંચ કર્મના ઉદયથી આત્માના જ્ઞાનગુણનો રોધ (રોકાણ) થાય છે, માટે એ પાચેય કર્મના બધ તે પાપના ભેદ છે.

જેનાવડે–દેવાયોગ્ય વસ્તુ હોય, દાનનુ શુભ ફળ જાણતો હોય, અને દાન લેનાર સુપાત્રની પણ પ્રાપ્તિ થઇ હોય, છતાં દાન ન આપી શકાય, તે **दानान्तराय कर्म**, તથા–દાતાર મળ્યો હોય, લેવા યોગ્ય વસ્તુ હોય, વિનયથી યાચના કરી હોય છતા વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે કર્મથી ન થાય તે **लाभान्तराय कर्म**, જેનાથી ભોગ્ય તથા ઉપભોગ્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તો પણ ભોગવી ન શકાય તે **भोगान्तराय** કર્મ, તથા **उपभोगान्तराय** કર્મ, અહિં એકવાર ભોગવવા યોગ્ય આહારાદિ તે ભોગ્ય, અને વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રી આભૂષણ આદિ ઉપભોગ્ય કહેવાય. તથા જેનાથી–બળ ન હોય અને હોય તો ફોરવી ન શકાય તે **वीर्यान्तराय** કર્મ, એ પાચેય પાપકર્મના ભેદ છે

જેનાથી–ચક્ષુર્દર્શનનુ (ચક્ષુ—ઇન્દ્રિયની શક્તિનુ) આચ્છાદન થાય તે **चक्षुर्दर्शनावरणीय** કર્મ, જેનાથી ચક્ષુ સિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિય તથા ૧ મન એ પાચની શક્તિનું આચ્છાદન થાય તે **अचक्षुर्दर्शनावरणीय**, જેનાથી અવધિદર્શન આચ્છાદન થાય, તે **अवधिदर्शनावरणीय**, અને જેનાથી કેવળદર્શન આચ્છાદન થાય, તે **केवलदर्शनावरणीय**, જેનાથી સુખે જાગ્રત થવાય તેવી અલ્પનિદ્રા તે **निद्रा**, દુઃખે જાગ્રત થવાય તેવી અધિક નિદ્રા તે **निद्रानिद्रा**, બેઠા અને ઉભાં ઊંઘ આવે તે **प्रचला**, ચાલતા નિદ્રા આવે તે **प्रचला-प्रचला**, અને જે નિદ્રામા, દિવસે ચિંતવેલુ કાર્ય કરે તેવી–પ્રથમસંઘયણીને વાસુદેવથી અર્ધ બળવાળી અને વર્ત્તમાનમા સાત [1]આઠ ગણા બળવાળી નિદ્રા તે **थीणद्धि** (સ્ત્યાનર્દ્ધિ) નિદ્રા કહેવાય. એ ૪

---

[1] ઇતિ દ્રવ્યલોક પ્રકાશે કર્મગ્રંથ બાલાવબોધમા ૨–૩ ગણું બળ પણ કહ્યું છે

દર્શનાવરણ અને ૫ નિદ્રા મળી ૯ ભેદ દર્શનાવરણીય કર્મના છે પ્હેલુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, પછી આ દર્શનાવરણીય કર્મ બીજું ગણાય છે, માટે ગાથામા "बीय=બીજા કર્મના" એમ કહ્યુ છે.

જેનાથી નીચ કુળ-જાતિ-વંશમા ઉત્પન્ન થવાય તે +**नीचगोत्र** કર્મ, જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય, તે **अशातावेदनीय** કર્મ, જેનાથી સર્વજ્ઞ ભગવતે કહેલા માર્ગથી વિપરીત માર્ગની શ્રદ્ધા થાય, તે **मिथ्यात्व मोहनीय** કર્મ, જેનાથી સ્થાવર વિગેરે ૧૦ ભેદની-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય તે **स्थावरदशक**, જેનાથી નરકગતિ, નરકની આનુપૂર્વી અને નરકઆયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તે **नरकत्रिक**, જેનાથી ૨૫ કષાયની પ્રાપ્તિ થાય તે ✱૨૫ **कषायमोहनीय**, અને જેનાથી તિર્યંચગતિ તથા તિર્યંચની આનુપૂર્વી પ્રાપ્તથાય તે **तिर्यग्द्रिक**[1]. એ પ્રમાણે ૬૨, તથા આગળ કહેવાતા ૨૦ કર્મ ભેદ મળી, ૮૨ પ્રકારે પાપતત્ત્વ જાણવું.

इगबितिचउजाईओ, कुखगइ उवघाय हुंति पावस्स
अपसत्थं वन्नचऊ, अपढमसंघयणसंठाणा ॥१९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकद्वित्रिचतुर्जातयः, कुखगतिरुपघातो भवन्ति पापस्य
अप्रशस्तं वर्णचतुष्क-मप्रथमसंहननसंस्थानानि ॥१९॥

+ આર્યદેશમા અને પ્રાય સર્વત્ર ચારેય ગતિમા ઉચ્ચનીચપણાનો વ્યવહાર સદાકાળથી ચાલતો આવેલો છે, અને ચલશે તે મનુષ્યોનો કલ્પિત વ્યવહાર નથી, પણ જન્મ, કર્મ, વિગેરે જન્ય સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે. તેની વિશેષ સમજ આગળની ૩૮ મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે ટિપ્પણીમા આપેલી છે,

✱ ૪ અનંતાનુબંધિ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ૨ હાસ્ય-રતિ
૪ અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ૨ શોક-અરતિ
૪ પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ. ૨ ભય-જુગુપ્સા
૪ સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ. ૩ વેદ

એ ૨૫ કષાયનુ વિશેષ સ્વરૂપ પ્હેલા કર્મગ્રન્થથી જાણવુ.

૧ તિર્યંચની ગતિ તથા આનુપૂર્વી પાપમા છે અને આયુષ્ય પુણ્યમા છે. તેનું કારણ એ છે કે-તિર્યંચને જીવવાની અભિલાષા હેય છે, પરન્તુ તિર્યંચને પોતાની ગતિ અને આનુપૂર્વી ઇષ્ટ નથી

શબ્દાર્થ:

इग=એકેન્દ્રિય
वि=દ્વીન્દ્રિય
ति=ત્રીન્દ્રિય
चउ=ચતુરિન્દ્રિય
जाइओ=એ ચાર જાતિ
कुखगइ=અશુભ વિહાયોગતિ
उवघाय=ઉપઘાત
हुंति=છે
पावस्स=પાપના ભેદ
अपसत्थं=અપ્રશસ્ત, અશુભ
वन्नचऊ=વર્ણચતુષ્ક
अपढम=અપ્રથમ (પ્હેલા સિવાયના)
संघयण=(પાંચ) સંઘયણ
सठाणा(પાંચ) સંસ્થાન

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

इग वि-ति-चउ-जाईओ, कुखगइ उवघाय, अपसत्थं वन्नचउ अपढम--स घयण--स ठाणा, पावस्स हु ति ॥१९॥

ગાથાર્થ.

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજાતિ, અશુભ વિહાયોગતિ, ઉપઘાત, અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક, પ્હેલા સિવાયના સઘયણ અને સસ્થાન એ પાપતત્ત્વના (ભેદો) છે. ॥૧૯॥

વિશેષાર્થ.

પૃથ્વીકાય આદિક એકેન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે एकेन्द्रिय जाति, શખ આદિક દ્વીન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે द्वीन्द्रिय जाति, જૂ, માકણ આદિ ત્રીન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે त्रीन्द्रिय जाति, પતંગિયા, વીછી આદિક ચતુરિન્દ્રિયપણાની પ્રાપ્તિ તે चतुरिन्द्रिय जाति, ઉટ તથા ગર્દભ સરખી અશુભ ચાલ તે अशुभ विहायोगति. પ્રતિજીહ્વા (પડજીભી), રસોળી, દીર્ઘદાત આદિ પોતાના અવયવો વડેજ પોતે દુખ પામે, અથવા જળમાં ઝપાપાત, પર્વતના શિખરથી પાત, અને ફાસા આદિકથી આપઘાત કરવો=થવો તે उपघात કહેવાય ઇત્યાદિ અપાવનાર બંધાયેલા તે સર્વ કર્મો પાપતત્ત્વ સમજવા

જેનાથી (શરીરમાં) કૃષ્ણવર્ણ અને નીલવર્ણ પ્રાપ્ત થાય તે अशुभवर्ण નામકર્મ. દુર્ભિગધ તે अशुभगंध, તીખો અને કડવો રસ તે अशुभरस. અને ગુરુ-કર્કશ--શીત-તથા રુક્ષ એ ૪ अशुभ

સ્પર્શ છે એ અશુભ વર્ણાદિ ચાર પાપ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાવાથી અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક ઉદયમા આવે છે.

તથા પ્હેલા સંઘયણ વિના ૫ સંઘયણની પ્રાપ્તિ, તે આ પ્રમાણે-જેના હાડની સંધિઓ બે પાસે મર્કટબંધવાળી હોય અને ઉપર હાડનો પાટો હોય, પરન્તુ હાડ ખીલી ન હોય, એવો બાંધો તે **ऋषभनाराच**, કેવળ બે મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે **नाराच**, એક બાજુ મર્કટબંધ હોય અને પણ ખીલી ન હોય તે **अर्धनाराच**, કેવળ ખીલી હોય તે **किलिका** અને હાડના બે છેડા માત્ર સ્પર્શીને રહ્યા હોય તે **छेदस्पृष्ट** અથવા **सेवार्त्त** સંઘયણ કહેવાય બંધાયેલા એ પાંચે ય પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તથા પ્હેલા સંસ્થાન સિવાયનાં ૫ સંસ્થાન આ પ્રમાણે—ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષ, તેની પેઠે નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને નીચેનો ભાગ લક્ષણ રહિત, તે **न्यग्रोध संस्थान**, નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણ રહિત તે **सादि संस्थान**, હાથ-પગ-મસ્તક-અને કટિ (કેડ) એ ચાર લક્ષણ રહિત હોય અને ઉદર વિગેરે લક્ષણયુક્ત હોય તે **वामन संस्थान**, એથી વિપરીત હોય, તે **कुब्ज संस्थान** અને સર્વે અંગ લક્ષણ રહિત હોય, તે **हुंडक संस्थान**, એ પાચે ય સંસ્થાનો, બંધાયેલા તે તે પાપકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદમાં ૫ જ્ઞાનાવરણીય, ૯ દર્શનાવરણીય, ૧ વેદનીય, ૨૬ મોહનીય, ૧ આયુષ્ય, ૧ ગોત્ર, ૫ અન્તરાય, અને ૩૪ નામકર્મના ભેદ છે. તે પાપતત્ત્વના ૮૨, અને પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ મળીને ૧૨૪ કર્મભેદ થાય છે, પરન્તુ વર્ણચતુષ્ક બન્ને તત્ત્વમા ગણવાથી ૧ વર્ણચતુષ્ક બાદ કરતાં શેષ ૧૨૦ કર્મનો બંધ આ બન્ને તત્ત્વમા સંગૃહિત કર્યો છે. માટે બંધાયેલી શુભ-અશુભ કર્મ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપતત્ત્વ છે

સ્થાવર દશક

थावर सुहुम अपज्जं, साहारणमथिरमसुभदुभगाणि
दुस्सरणाइज्जजसं, थावरदसगं विवज्जत्थं ॥२०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

स्थावरसूक्ष्मापर्याप्तं, साधारणमस्थिरमशुभदुर्भाग्ये
दुःस्वरानादेयायश स्थावरदशकं विपर्यायार्थम् ॥२०॥

શબ્દાર્થ:

थावर–સ્થાવર	दुस्सर–દુઃસ્વર
सुहुम–સૂક્ષ્મ	अणाइज्ज–અનાદેય
अपज्जं–અપર્યાપ્ત	अजसं=અપયશ
साहारणं–સાધારણ	थावरदसगं–સ્થાવર દશક (સ્થાવર આદિ ૧૦ ભેદ)
अथिरं–અસ્થિર	विवज्जत्थं=(ત્રસ દશકથી) વિપરીત અર્થવાળું છે.
असुभ–અશુભ	
दुभगाणि–દૌર્ભાગ્ય	

અન્વય અને પદચ્છેદ.

थावर, सुहुम, अपज्ज, साहारणं, अथिरं, असुभ, दुभगाणि, दुस्सर, अणाइज्ज, अजसं, थावर दसगं विवज्ज अत्थं ॥२०॥

ગાથાર્થ.

સ્થાવર--સૂક્ષ્મ–અપર્યાપ્ત--સાધારણ—અસ્થિર-અશુભ—દૌર્ભાગ્ય દુઃસ્વર—અનાદેય—અને અપયશ એ સ્થાવર દશક, વિપરીત અર્થવાળું છે

જેનાથી હાલવા ચાલવાની શક્તિનો અભાવ એટલે એક સ્થાને સ્થિર રહેવાપણું પ્રાપ્ત થાય તે **સ્થાવર**, જેનાથી ઇન્દ્રિયના વિષયમાં ન આવે એવું સૂક્ષ્મપણું પ્રાપ્ત થાય તે **સૂક્ષ્મ**, જેનાથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય તે **અપર્યાપ્ત**, જેનાથી અનન્ત જીવો વચ્ચે એક જ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે **સાધારણ** એટલે નિગોદપણું પ્રાપ્ત થાય તથા જેનાથી ભ્રૂ જીભ્હા આદિ અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય તે **અસ્થિર**, જેનાથી નાભિની નીચેના અંગને અશુભતા (બીજા જીવને સ્પર્શ થવાથી રોષ પામે એવી અશુભતા) ની પ્રાપ્તિ થાય તે **અશુભ**. જેનાથી જીવને દેખતા પણ ઉદ્વેગ થાય,

તેમજ ઉપકારી હોવા છતા જેનુ દર્શન અરુચિકર લાગે તે દૌર્ભાગ્ય, કાગડા વિગેરે સરખો અશુભ સ્વર થાય તે દુ:સ્વર, જેનાથી યુક્તિવાળા વચનનો પણ લોક અનાદર કરે તે અનાદેય, અને અપકીર્તિની પ્રાપ્તિ તે અપયશ, એ સ્થાવર આદિ ૧૦ ભેદ તે પાપકર્મનો બધ થવાથી થાય છે, એ ૧૦ ભેદ પૂર્વોક્ત ત્રસ આદિ ૧૦ ભેદના અર્થથી વિપરીત અર્થવાળા જાણવા.

પાપતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

પાપતત્ત્વ પણ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને અશુભ કર્મસ્વરૂપ છે પરન્તુ આત્મસ્વરૂપ નથી, બલ્કે આ તત્ત્વ આત્માને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે, પાપતત્ત્વમા ૧૮ પાપસ્થાનો મહાઅશુભ પરિણામ રૂપ છે, તેમજ પાપના ૮૨ ભેદ પણ અનિષ્ટ કર્મના બંધરૂપ--કારણરૂપ છે, તેથી એ પાપતત્ત્વ છોડવા યોગ્ય જાણીને છોડવું ઇત્યાદિ ઉદ્દેશ સમજવો અતિ સુગમ છે

॥ इति चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

अथ पञ्चमं आश्रवतत्त्वम्

ભેદો

इंदिय-कसाय-अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा।
किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुक्कमसो ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

इन्द्रियकषायाव्रतयोगा पंच चत्वारि पंच त्रीणि क्रमात् ।
क्रिया पञ्चविंशति: इमास्तु ता अनुक्रमशः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:

इंदिय-ઇન્દ્રિય	कमा-અનુક્રમે
कसाय-કષાય	किरियाओ-ક્રિયાઓ
अव्वय અવ્રત	पणवीस-પચ્ચીસ
जोगा-યોગ	इमा-આ
पंच-પાંચ	उ-અને વળી
चउ-ચાર	ताओ-તે (ક્રિયાઓ)
तिन्नि-ત્રણ	अणुक्कमसो-અનુક્રમે

अन्वय अने पदच्छेद.

'इंदिय कसाय अव्वय जोगा कमा पंच चउ पंच तिन्नि
किरियाओ पणवीसं उ ताओ अणुक्कमसो इमा ॥ २१ ॥

गाथार्थः

ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત, અને યોગો અનુક્રમે પાચ, ચાર, પાંચ અને ત્રણ છે ક્રિયાઓ પચ્ચીસ છે, અને તેઓ અનુક્રમે આ છે-॥૨૧॥

विशेषार्थः

જે માર્ગે તળાવમા પાણી આવે છે, તે માર્ગને જેમ નાળું કહીએ છીએ, તેમ જે દ્વારા કર્મોનું આગમન આત્માને વિષે થાય તે આશ્રવ કહેવાય છે. તેમા પ્રથમ પાંચ ઇન્દ્રિયો-તે સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસના ઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અનુક્રમે ૮-૫-૨-૫-અને ૩ મળી ૨૩ વિષય છે. તે ૨૩ વિષયો આત્માને અનુકુળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો તેથી આત્મા સુખ માને છે, અને પ્રતિકૂળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો દુ ખ માને છે તેનાથી કર્મનો આશ્રવ (=આગમન) થાય છે

તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય અથવા અનંતાનુબન્ધિ ક્રોધ આદિ ભેદ વડે ૧૬ [1]કષાયમાં આત્મા અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત છે, તેથી કર્મનો આશ્રવ પણ અનાદિકાળથી ચાલુ રહ્યો છે. એમાં પણ આત્મા જ્યારે દેવ, ગુરુ, ધર્મના રાગમા વર્તે છે, અને દેવ, ગુરુ, ધર્મના નાશ કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ આદિ યથાયોગ્ય દ્વેષભાવમા વર્તે છે, ત્યારે પ્રશસ્ત કષાયી હોવાથી શુભ કર્મનો આશ્રવ કરે છે, અને સ્ત્રી કુટુંબ આદિ સાંસારિક રાગમાં અને સાંસારિક દ્વેષમાં વર્તે છે, ત્યારે અપ્રશસ્ત કષાય હોવાથી અશુભ કર્મનો આશ્રવ કરે છે. અહિં कष એટલે સંસારનો, આય એટલે લાભ જેનાથી થાય તે कषाय કહેવાય.

તથા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાચનો અનિયમ-અત્યાગ, તે પાંચ अव्रत કહેવાય જેથી એ પાચ ક્રિયામા ન વર્ત્તતો હોય તોપણ ત્યાગવૃત્તિ ન હોવાથી કર્મનો આશ્રવ (કર્મનું આગમન) અવશ્ય થાય છે

[1] પાપતત્ત્વની ફુટનોટમા લખ્યા છે તે.

તથા મનોયોગ, વચનયોગ, અને કાયયોગ એ ૩ મૂળ યોગ અને અન્ય ગ્રન્થોમાં કહેલા (એજ ૩ યોગના પ્રતિભેદ રૂપ) ૧૫ યોગ વડે કર્મનો આશ્રવ થાય છે. કારણ કે આત્મા જ્યાં સુધી યોગપ્રવૃત્તિવાળો છે, ત્યા સુધી આત્મપ્રદેશો ઉકળતા પાણીની પેઠે ચળાયમાન હોય છે, અને ચળાયમાન આત્મપ્રદેશો કર્મગ્રહણ અવશ્ય કરે છે. કેવળ નાભિસ્થાને રહેલા આઠ રુચક નામના આત્મપ્રદેશો અચળ હોવાથી કર્મગ્રહણ કરતા નથી

તથા ૨૫ ક્રિયાનુ સ્વરૂપ તો આગળ ગાથાઓથીજ કહેવાશે. અહિં આત્માના શુભાશુભ પરિણામ તથા યોગથી થતું આત્મ-પ્રદેશોનુ કંપનપણું તે ભાવાશ્રવ, અને તેના વડે જે આઠ પ્રકારનાં કર્મદલિક (કર્મપ્રદેશો) ગ્રહણ થાય તે દ્રવ્યાશ્રવ. એ રીતે પણ ૨ નિક્ષેપા કહ્યા છે.

પચ્ચીસ ક્રિયાઓનાં નામો.

काइय अहिगरणिया, पाउसिया पारितावणी किरिया
पाणाइवायारंभिय, परिग्गहिआ मायवत्ती अ ॥२२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

कायिक्यधिकरणिकी, प्राद्वेषिकी पारितापनिकी क्रिया
प्राणातिपातिक्यारम्भिकी, पारिग्रहिकी मायाप्रत्ययिकी च ॥२२॥

શબ્દાર્થ—

काइय=કાયિકી ક્રિયા	पाणाइवाय=પ્રાણાતિપાતિકી
अहिगरणिया=અધિકરણિકી	आरंभिय=આરંભિકી ક્રિયા
पाउसिया=પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા	परिग्गहिआ=પારિગ્રહિકી
पारितावणी=પારિતાપનિકી	मायवत्ती=માયાપ્રત્યયિકી
किरिया=ક્રિયા	अ=અને

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત. પરન્તુ-पाणाइवाय आरंभिय इति ॥

ગાથાર્થ.

કાયિકી ક્રિયા, અધિકરણિકી ક્રિયા, પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા પારિતાપનિકી ક્રિયા. પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા, પારિગ્રહિકી ક્રિયા, અને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા ॥ ૨૨ ॥

વિશેષાર્થ.

૧-આત્મા જે વ્યાપાર વડે શુભાશુભ કર્મનું ગ્રહણ કરે, તે વ્યાપાર **क्रिया** કહેવાય. ત્યા કાયાને અજયણાએ પ્રવર્તાવવી તે **कायिकी क्रिया**, તે પણ સર્વ અવિરત જીવની સાવદ્ય ક્રિયા **अनुपरत कायिकी** (ચોથા ગુણસ્થાનક સુધી,) અને અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ તે **दुष्प्रयुक्त कायिकी** ક્રિયા કહેવાય (તે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી જાણવી)

૨-જેના વડે આત્મા નરકનો અધિકારી થાય, તે અધિકરણ કહેવાય. અધિકરણ એટલે ખડ્ગ આદિ ઉપઘાતક દ્રવ્યો, તેવા ઉપઘાતી દ્રવ્યો તૈયાર કરવા તે **अधिकरणिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે, ૧ ખડ્ગાદિકના અંગ-અવયવો પરસ્પર જોડવા તે **संयोजनाधिकरणिकी**, અને સર્વથા નવાં શસ્ત્રાદિ બનાવવાં તે **निर्वर्तनाधिकरणिकी क्रिया**, અહિં પોતાનુ શરીર પણ અધિકરણ જાણવુ (આ ક્રિયા બાદર કષાયોદયી જીવને હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે)

૩-જીવ અથવા અજીવ ઉપર દ્વેષ ચીતવવો તે **प्राद्वेषिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે ત્યા જીવ ઉપર દ્વેષ કરવાથી **जीवप्राद्वेषिकी** અને પોતાને પીડા ઉપજાવનાર કંટક, પત્થર આદિ ઉપર દ્વેષ થાય, તે **अजीवप्राद्वेषिकी** ક્રિયા છે (આ ક્રિયા ક્રોધના ઉદયવાળી છે માટે ૯ મા ગુણસ્થાને જ્યા સુધી ક્રોધોદય વર્તે છે, ત્યા સુધી હોય છે)

૪-પોતાને અથવા પરને તાડના-તર્જના વડે સંતાપ ઉપજાવવો તે **पारितापनिकी क्रिया** બે પ્રકારની (પ્રજ્ઞા૦ માં ૩ પ્રકારની) કહી છે ત્યા સ્ત્રી આદિકના વિયોગે પોતાના હાથે પોતાનું શિર કૂટવા વિગેરેથી **स्वहस्त पारितापनिकी** ક્રિયા, અને બીજાના

હાથે તેમ કરાવતાં **परहस्तपारितापनिकी** ક્રિયા કહેવાય. (આ ક્રિયા પણ બાદર કષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૫—પ્રાણનો અતિપાત એટલે વધ કરવો તે **प्राणातिपातिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે, તે પારિતાપનિકીવત્ **स्वहस्तिकी** અને **पर-हस्तिकी** એમ બે પ્રકારની જાણવી આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે. (તેથી ૫Xમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે) વળી આ ક્રિયા હણેલો જીવ મરણ પામે તોજ લાગે અન્યથા નહિ.

૬—આરંભથી ઉત્પન્ન થયેલી તે **आरम्भिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે ત્યાં સજીવ જીવના ઘાતની પ્રવૃત્તિ તે **जीव आरम्भिकी** અને ચિતરેલા અથવા પત્થરાદિકમાં કોતરેલા નિર્જીવ જીવને (સ્થાપના જીવને) હણવાની પ્રવૃત્તિ તે **अजीव आरम्भिकी** ક્રિયા આ ક્રિયામા હણાતો જીવ ઉદ્દેશથી-હણવાની બુદ્ધિથી હણાતો નથી, પરન્તુ ઘર વિગેરે બાંધતા પ્રસંગથી હણાય છે જો ઉદ્દેશથી હણાય તો આ ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી થઇ જાય છે (આ ક્રિયા પ્રમાદવશે હોવાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૭—પરિગ્રહ એટલે ધન-ધાન્ય આદિકનો જે સંગ્રહ અથવા મમત્વભાવ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ **पारिग्रहिकी क्रिया** તે બે પ્રકારની છે. ત્યા પણ, દાસ આદિ સજીવના સંગ્રહથી **जीवपारिग्रहिकी** અને ધન-ધાન્યાદિ અજીવના સંગ્રહથી **अजीवपारिग्रहिकी क्रिया** કહેવાય (આ ક્રિયા પરિગ્રહવાળાને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૮—માયા એટલે છળ-પ્રપંચ તેના પ્રત્યયથી એટલે હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલી તે **मायाप्रत्ययिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે ત્યા પોતાના હૃદયમા દુષ્ટભાવ હોવા છતા શુદ્ધભાવ દર્શાવવો તે **आत्मभाववञ्चन** માયા પ્રત્યયિકી, અને ખોટી સાક્ષી, ખોટા લેખ આદિ કરવા તે **परभाववञ्चन** માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય (આ ક્રિયા ૭ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

X નવતત્ત્વના અભ્યાસીને ગુણસ્થાનની સમજ ન હોવાથી દરેક ક્રિયાના ગુણસ્થાન જો કે અહીં દર્શાવેલા છે તે ગુણસ્થાનની સમજવાળા વિદ્વાન વગેરેને સમજવા યોગ્ય છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ પરન્તુ अणवकंखपच्चइया તથા दोस इरियावहिया

ગાથાર્થ:

આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી, અનાભોગિકી, અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી, તથા બીજી પ્રાયોગિકી, સામુદાનિકી, પ્રૈમિકી, દ્વૈષિકી અને ઇર્યાપથિકી ॥ ૨૪ ॥

વિશેષાર્થ:

૧૭-જીવ તથા અજીવને આજ્ઞા કરી તેઓ દ્વારા કંઇ મંગાવવું તે **आज्ञापनिकी क्रिया.** અથવા **आनयनिकी क्रिया** જીવ- અજીવભેદે બે પ્રકારની છે (અને તે પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૮- જીવ અથવા અજીવને વિદારવાથી (ફોડવાથી-ભેદવાથી) **वैदारणिकी क्रिया,** અથવા વિતારણા એટલે વચના-ઠગાઇ કરવી તે **वैतारणिकी क्रिया** તે જીવ-અજીવ ભેદે બે પ્રકારની કહી છે, સદ્‌ગુણીને દુર્ગુણી કહેવો, પ્રપંચી દુભાષિયાપણું કરવું, જીવ તથા અજીવના પણ અછતા ગુણ-દોષ કહેવા, મ્હેણા મારવા, કલંક આપવુ, ફાળ પડે એવી ખબર આપવી ઇત્યાદિ આશ્રવો આ ક્રિયામા અન્તર્ગત થાય છે (અને આ ક્રિયા બાદરકષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૯—અનાભોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણાવડે થતી ક્રિયા તે **अनाभोगिकी क्रिया** બે પ્રકારની છે. ત્યા ઉપયોગ રહિત અને પ્રમાર્જનાદિ કર્યા વિના વસ્ત્રપાત્ર આદિ લેવા-મુકવાથી **अनायुक्तादान** અનાભોગિકી, અને ઉપયોગ રહિત પ્રમાર્જનાદિ કરીને લેવા-મુકવાથી **अनायुक्तप्रमार्जना** અનાભોગિકી ક્રિયા થાય છે, (આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણીય ઉદયપ્રત્યયિક અકષાયી જીવને છે, માટે ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે

૨૦—પોતાના અથવા પરના હિતની આકાંક્ષા— અપેક્ષા રહિત જે આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ ચોરી પરદારાગમન (=પ-

સ્ત્રી ગમન) આદિ આચરણ તે **अनवकाङ्क्ष प्रत्ययिकी क्रिया** સ્વ અને પર ભેદે બે પ્રકારની છે (આ ક્રિયા બાદર કષાયોદય પ્રત્યયિક હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે અહિં **अन्**=રહિત **अवकाङ्क्ष**=હિતની અપેક્ષા **प्रत्ययिक**=નિમિત્તવાળી એ શબ્દાર્થ છે)

૨૧–મન–વચન–કાયાના શુભાશુભ યોગ રૂપ ક્રિયા તે **प्रायोगिकी क्रिया** (આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવદ્યયોગીને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૨–યથાયોગ્ય આઠે કર્મની સમુદાયપણે ગ્રહણ ક્રિયા અથવા એવો ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અથવા લોકસમુદાયે ભેગા મળીને કરેલી ક્રિયા. અથવા સંયમીની અસંયમ પ્રવૃત્તિ તે **सामुदानिकी क्रिया**, અથવા **समादान क्रिया**, અથવા **सामुदायिकी क्रिया** કહેવાય (તે ૧૦ મા અથવા ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે) અહિં **समादान** એટલે ઇન્દ્રિય અને સર્વ (કર્મ) નો સંગ્રહ, એવો બે મુખ્ય અર્થ છે.

૨૩—પોતે પ્રેમ કરવો અથવા બીજાને પ્રેમ ઉપજે તેવા વચન બોલવા, ઇત્યાદિ વ્યાપાર તે **प्रेमिकी क्रिया** (આ ક્રિયા માયા તથા લોભના ઉદયરૂપ હોવાથી ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૨૪—પોતે દ્વેષ કરવો અથવા અન્યને દ્વેષ ઉપજે તેમ કરવું તે **द्वेषिकी क्रिया**. (ક્રોધ અને માનના ઉદયરૂપ હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૨૫—**इर्या** એટલે (ગમન–આગમન આદિ કેવળ) યોગ, તે જ એક **पथ** એટલે (કર્મ આવવાનો) માર્ગ તે ઈર્યાપથ, અને તત્સંબંધી જે ક્રિયા તે **इर्यापथिकी क्रिया** અર્થાત કર્મબંધના મિથ્યાત્વ–અવ્રત–કષાય–અને યોગ એ ચાર હેતુમાંથી માત્ર યોગરૂપ એક જ હેતુ વડે બંધાતું કર્મ ઈર્યાપથિકી ક્રિયારૂપ ગણાય છે (તે અકષાયી જીવને હોવાથી ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણસ્થાને હોય છે) આ ક્રિયાથી એક સાતાવેદનીય કર્મ ૨ સમયની સ્થિતિવાળું બંધાય છે, તે પહેલે સમયે બાંધે. બીજે સમયે ઉદય આવે, અને ત્રીજે સમયે નિર્જરે છે આ કર્મ અતિ શ્રેષ્ઠ વર્ણ. ગંધ રસ, સ્પર્શવાળું અને અતિ રૂક્ષ હોય છે

એ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથોની તારવણીથી ૨૫ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ અતિ સક્ષેપમા કહ્યુ છે. વિશેષાર્થીએ શ્રી પ્રજ્ઞાપના-ઠાણુંગજી નવતત્ત્વભાષ્ય— આવશ્યકવૃત્તિ-વિચારસારપ્રકરણ- ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાથી જાણવા યોગ્ય છે. કોઇક ગ્રંથમાં અર્થ ભેદ છે, તથા કોઇક ગ્રંથમાં નામભેદ પણ છે પરન્તુ આ ગ્રંથમાં ચાલુ પદ્ધત્તિ પ્રમાણે *૨૫ ક્રિયાઓ લખી છે.

॥ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આશ્રવતત્ત્વ જાણીને આત્મા એમ વિચારે કે-ઉપર કહેલા ૪૨ ભેદ જે આશ્રવરૂપ છે, તેમાંનો એક ભેદ પણ આત્મસ્વરૂપને સન્મુખ કરવામાં સહાયભૂત નથી, અપવાદ તરીકે ફક્ત પુણ્ય રૂપ જે શુભાશ્રવ તેજ એક સંસાર અટવીમાંથી પાર ઉતરવાને ગૃહસ્થાવાસમાં સહાયભૂત થાય છે, શેષ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય રૂપ શુભાશ્રવ અને આ જ ૪૨ પ્રકારના પાપરૂપ અશુભ આશ્રવો તે સર્વ આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરે છે અને કરશે માટે કર્મના આગમન રૂપી આશ્રવતત્ત્વ આત્માને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી પાંચ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયોથી નિવર્તે, ૪ કષાયનો ત્યાગ કરે, અવિરતિપણાનો ત્યાગ કરી વ્રત નિયમનો આદર કરે, મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છોડે, અને તે તે ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થાય, એ પ્રમાણે કર્માશ્રવના માર્ગથી વિમુખ થયેલો

---

* આ ૨૫ ક્રિયાઓ અથવા આશ્રવના ૪૨ ભેદમાંના કેટલાક ભેદ આગળ કહેવાતા સિદ્ધના ૧૫ ભેદની પેઠે પરસ્પર એક સરખા જેવા પણ છે. અને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં ઘણા ભેદ જૂદા પણ સમજી શકાય છે અહિં વિશેષ વર્ણન કરવાથી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતાં અભ્યાસક વર્ગને કઠિનતા થઇ જવાના કારણથી ક્રિયાઓનુ વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

પુન આ ૨૫ ક્રિયાઓમાંથી શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી વિગેરેમા પાંચ પાંચ ભેદથી ૧૦ ક્રિયા વર્ણવી છે અને શ્રી ઠાણાંગજીમા બે બે ભેદથી ૨૪ વર્ણવી છે તથા ઠાણાંગજીમાં એ સર્વને (આશ્રવની મુખ્યતાએ) અજીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અને શ્રી દેવચન્દ્રજી કૃત વિચારસારમા (જીવ પરિણામની મુખ્યતાએ) જીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અપેક્ષાથી બન્ને સમાન છે

આત્મા સંવર નિર્જરાનો આદર કરી બન્ધતત્ત્વનો પણ ત્યાગ કરી અન્તે મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી આત્મસ્વરૂપી બની રહે એજ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે

॥ इति ५ आश्रवतत्त्वम् ॥

॥ अथ ६ संवरतत्त्व ॥

ભેદો

समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि
पण ति दुवीस दस बा—र पंच भेएहिं सगवन्ना ॥२५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

समितिर्गुप्तिः परिषहो यतिधर्मो भावनाश्चारित्राणि
पंचत्रिकद्वाविंशतिर्दशद्वादशपञ्चभेदैः सप्तपञ्चाशत् ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:

समिई=સમિતિ
गुत्ती=ગુપ્તિ
परिसह=પરિષહ
जइधम्मो=યતિધર્મ
भावणा=ભાવના
चरित्ताणि=ચારિત્ર
पण=પાંચ ભેદે
ति=ત્રણ ભેદે
दुवीस=બાવીસ ભેદે
दस=દશ ભેદે
बार=બાર ભેદે
पंच=પાંચ
भेएहिं=એ ભેદો વડે
सगवन्ना=સત્તાવન ભેદ છે

અન્વય અને પદચ્છેદ

पण ति दुवीस दस बार पंच भेएहिं समिई, गुत्ती,
परिसह, जइधम्मो, भावणा चरित्ताणि सगवन्ना ॥

ગાથાર્થ:

પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દશ, બાર, ભેદો વડે સમિતિ ગુપ્તિ, પરિષહ, યતિધર્મ, ભાવના, અને ચારિત્ર છે (સંવરતત્ત્વના એ) સત્તાવન ભેદ છે ॥ ૨૫ ॥

વિશેષાર્થ:

આવતા કર્મનું રોકાણ તે **સંવર** કહેવાય પૂર્વે કહેલ આશ્રવ તત્ત્વથી વિપરીત આ સંવર તત્ત્વ છે તેના ૫૭ ભેદ આચરવાથી નવાં કર્મ આવતાં નથી તે ૫૭ ભેદ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે. અને અહિ શબ્દાર્થ માત્ર કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે—

सम् એટલે સમ્યક્ પ્રકારે [એટલે સમ્યક્ ઉપયોગ-યતના પૂર્વક] **इति** એટલે ગતિ-ચેષ્ટા તે **समिति**, તથા જેના વડે સંસારમાં પડતા પ્રાણીનું **गुप्यते**=રક્ષણ થાય તે **गुप्ति**. તથા **परि**=समन्तात्=સર્વ બાજુથી સમ્યક્ પ્રકારે **सह**=સહન કરવું તે **परिषह**. તથા મોક્ષ માર્ગમાં જે યત્ન કરે, તે **यति** અને તેનો ધર્મ તે **यति धर्म** તથા મોક્ષ માર્ગ પ્રત્યે ભાવની વૃદ્ધિ થાય તેવું ચિન્તવન તે **भावना**, તથા **चय** એટલે આઠ કર્મનો સંચય -સંગ્રહ તેને **रित्त**=રિક્ત (ખાલી) કરે તે **चारित्र** કહેવાય. એ સંવરતત્ત્વના દ્રવ્ય અને ભાવ ભેદનું સ્વરૂપ તો પ્હેલી ગાથાના અર્થમાં જ કહ્યું છે

સમિતિઓ અને ગુપ્તિઓ

इरिया भासेसणादाणे, उच्चारे समिईसु अ
मणगुत्ती वयगुत्ति, कायगुत्ती तहेव य ॥२६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ईर्याभाषैषणादानान्युच्चारः समितिषु च
मनोगुप्तिर्वचोगुप्तिः कायगुप्तिस्तथैव च ॥२६॥

શબ્દાર્થ:

इरिया=ઇર્યા સમિતિ
भासा=ભાષા સમિતિ
एसणा=એષણા સમિતિ
आदाणे=આદાન સમિતિ
उच्चारे=ઉચ્ચાર (ઉત્સર્ગ) સમિતિ
समिईसु=પાંચ સમિતિઓમાં
अ=તથા, વળી
मणगुत्ती=મનોગુપ્તિ
वयगुत्ती=વચનગુપ્તિ
कायगुत्ती=કાયગુપ્તિ
तहेव=તેમજ
य=વળી (અથવા છંદપૂર્તિ માટે)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

समिईसु इरिया भासा एसणा आदाणे अ उच्चारे
तह एच मण गुत्ती वय गुत्ती य काय गुत्ती ॥ २६ ॥

ગાથાર્થ:

પાંચ સમિતિઓમાં ઇર્યા સમિતિ, ભાષા સમિતિ, એષણા સમિતિ, આદાન (આદાનભંડમત્ત નિક્ખેવણા) સમિતિ, અને ઉચ્ચાર સમિતિ (એટલે ઉત્સર્ગ સમિતિ અથવા પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ) છે તથા મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, અને કાયગુપ્તિ છે ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ:

સમ્યક્ પ્રકારના ઉપયોગ પૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ અને સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ પૂર્વક નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ તે ગુપ્તિ કહેવાય ત્યાં સમિતિના ૫ ભેદ તથા ગુપ્તિના ૩ ભેદ આ પ્રમાણે છે-

૧ **ઇર્યા સમિતિ**-ઇર્યા એટલે માર્ગ, તેમાં ઉપયોગ પૂર્વક ચાલવું તે **ઇર્યા સમિતિ** અહિં માર્ગમાં યુગ માત્ર (૩॥ હાથ) ભૂમિને દૃષ્ટિથી જોતા અને સજીવ ભાગનો ત્યાગ કરતા ચાલવું તે ઇર્યા સમિતિ છે

૨ **ભાષા સમિતિ**-સમ્યક્ પ્રકારે નિરવદ્ય (નિર્દોષ) ભાષા બોલવી તે **ભાષા સમિતિ** અહિં સામાયિક પોસહવાળા શ્રાવક અને સર્વવિરતિવંત મુનિ મુખે મુહપત્તિ રાખી નિરવદ્ય વચન બોલે તો ભાષા સમિતિ જાણવી, અને જો મુહપત્તિ વિના નિરવદ્યવચન બોલે તો પણ ભાષા અસમિતિ જાણવી

૩ **એષણા સમિતિ**-સિદ્ધાન્તમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરવો તે એષણા સમિતિ મુખ્યત્વે મુનિ મહારાજને અને ગૌણતાએ યથાયોગ્ય પૌષધાદિ વ્રતધારી શ્રાવકને હોય છે

૪ **આદાન સમિતિ**-વસ્ત્ર પાત્ર આદિ ઉપકરણોને જોઈ પ્રમાર્જી (ચરવળે કરી) લેવા મૂકવા તે આદાન સમિતિ એનું

બીજું નામ [1]આદાનભંડમત્ત નિક્ખેવણા સમિતિ પણ છે.

૫ उत्सर्ग समिति-વડી[2] નીતિ [3]લઘુનીતિ-અશુદ્ધ-આહાર વધેલ આહાર- નિરુપયોગી થયેલ ઉપકરણ ઇત્યાદિનો વિધિ પૂર્વક ત્યાગ કરવો (પરઠવવુ) તે ઉત્સર્ગસમિતિ. આનુ બીજું નામ पारिष्ठापनिका[4] समिति પણ છે

૧ मनोगुप्ति--મનને સાવદ્ય માર્ગના વિચારમાથી રોકવુ (અને સમ્યક્ વિચારમા પ્રવર્તાવવુ) તે મનોગુપ્તિ ૩ પ્રકારે છે ત્યા મનને આર્ત્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાન રૂપી દુર્ધ્યાનમાંથી રોકવુ તે ૧ अकुशल निर्वृत्ति' ધર્મધ્યાન શુક્લધ્યાનમાં પ્રવર્તાવવુ તે ૨ कुशलप्रवृत्ति, અને કેવલિ ભગવંતને સર્વથા મનયોગનો નિરોધ -અભાવ થાય તે વખતે योगनिरोध રૂપ મનોગુપ્તિ હોય છે.

૨ वचनगुप्ति-સાવદ્ય વચન ન બોલવું (અને નિરવદ્ય વચન બોલવુ) તે વચનગુપ્તિ, તેના બે ભેદ છે શિર.કંપન વિગેરેના પણ ત્યાગ પૂર્વક મૌનપણું રાખવું તે मौनावलम्बिनी, અને વાચનાદિ વખતે મુખે મુહપત્તિ રાખી બોલવુ તે वाङ्नियमिनी વચનગુપ્તિ જાણવી

પ્રશ્ન - ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિમા શું તફાવત ?

ઉત્તર -વચનગુપ્તિ સર્વથા વચનનિરોધ રૂપ, અને નિરવદ્ય વચન બોલવા રૂપ બે પ્રકારની છે, અને ભાષાસમિતિ તો નિરવદ્યવચન બોલવારૂપ એકજ પ્રકારની છે. (એમ નવતત્ત્વની અવચૂરિમા કહ્યુ છે)

૩ कायगुप्ति-કાયાને સાવદ્ય માર્ગમાથી રોકી નિરવદ્ય ક્રિયામા જોડવી તે કાયગુપ્તિ બે પ્રકારની છે. ત્યા ઉપસર્ગાદિ પ્રસંગે પણ કાયાને ચલાયમાન ન કરવી તથા કેવલિ ભગવંતે કરેલો કાયયોગનો નિરોધ તે चेष्टानिवृत्ति કાયગુપ્તિ, અને સિદ્ધાન્તમાં કહેલી

૧ भंडमत्त એટલે પાત્ર માત્રક વિગેરેને (જયણા પૂર્વક आदान= ગ્રહણ કરવ, અને निक्खेवण મૂકવા તે

૨ ઝાડો ૩ પિસાબ ૪ परिष्ठापन એટલે પરઠવવુ -વિધિ પૂર્વક છોડવું તે

વિધિ પ્રમાણે ગમન આગમન આદિ કરવું તે યથાસૂત્રચેષ્ટાનિ-યમિની કાયગુપ્તિ છે.

એ પ્રમાણે પાંચ સમિતિ તે કુશલમાં (સન્માર્ગમાં) પ્રવૃત્તિરૂપ છે, અને ત્રણ ગુપ્તિ તે કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તથા અકુશલથી નિવૃત્તિ રૂપ છે એ આઠ **પ્રવચન માતા** ગણાય છે કારણ કે એ આઠથી સંવરધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ધર્મપુત્રનું પાલન પોષણ થાય છે. એ આઠ પ્રવચન માતા વ્રતધારી શ્રાવકને સામાયિક પોસહમાં અને મુનિને હંમેશા હોય છે

॥ इति ५ समिति ३ गुप्ति ॥

પરિષહો

खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलारइत्थिओ
चरिया निसीहीया सीज्जा, अक्कोस वह जायणा ॥२७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

क्षुधा पिपासा शीतमुष्णं, दंशोऽचेलकोऽरति स्त्रियः
चर्या नैषेधिकी शय्या, आक्रोशो वधो याचना ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:

खुहा=ક્ષુધા પરિષહ
पिवासा=પિપાસા પરિષહ (=તૃષા પરિષહ)
सी=શીત પરિષહ
उण्हं=ઉષ્ણ પરિષહ
दंस=દંશ પરિષહ
अचेल=અચેલક પરિષહ
अरइ=અરતિ પરિષહ
त्थिओ=સ્ત્રી પરિષહ
चरिया=ચર્યા પરિષહ
निसीहिया=નૈષેધિકી પરિષહ (સ્થાન પરિષહ)
सीज्जा=શય્યા પરિષહ
अक्कोस=આક્રોશ પરિષહ
वह=વધ પરિષહ
जायणा=યાચના પરિષહ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-પરન્તુ दंस अचेल अरइ (इ) त्थिओ इति ॥

ગાથાર્થ:

ક્ષુધા પરિષહ-પિપાસા (તૃષા) પરિષહ શીતપરિષહ ઉષ્ણ

પરિષહ, દંશ પરિષહ, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નૈષેધિકી (સ્થાન) શય્યા, આક્રોશ, વધ, અને યાચના પરિષહ ॥ ૨૭ ॥

વિશેષાર્થ.

પરિ–સમસ્ત પ્રકારે (કષ્ટને) **સહ**–સહન કરવુ પણ ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ ન કરવો તે **પરિષહ** કહેવાય. તે ૨૨ પરિષહમાં દર્શન (સમ્યક્ત્વ) પરિષહ અને પ્રજ્ઞા પરિષહ એ બે પરિષહ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે છે, અને ૨૦ પરિષહ કર્મની નિર્જરા કરવા માટે છે, તે ૨૨ પરિષહ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે–

૧ **ક્ષુધા પરિષહ**–ક્ષુધા વેદનીય સર્વ અશાતા વેદનીયથી અધિક છે, માટે તેવી ક્ષુધાને પણ સહન કરવી પરન્તુ અશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ ન કરવો, તેમજ આર્ત્તધ્યાન ન કરવું, તે ક્ષુધા પરિષહનો વિજય કર્યો કહેવાય.

૨ **પિપાસા પરિષહ**-પિપાસા–એટલે તૃષાને પણ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરવી પરન્તુ સચિત્ત જળ અથવા મિશ્ર જળ પીવુ નહિં, સંપૂર્ણ ૩ ઉકાળાવાળું ઉષ્ણ જળ આદિ અને તે પણ સિદ્ધાન્તમા કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રાપ્ત થયું હોય તોજ પીવું તે તૃષા પરિષહ.

૩ **શીત પરિષહ**–અતિશય ટાઢ પડવાથી અંગોપાંગ અકડાઇ જતા હોય તો પણ સાધુને ન કલ્પે તેવા વસ્ત્રની ઇચ્છા, અથવા તાપણીએ તાપવાની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે શીત પરિષહ.

૪ **ઉષ્ણ પરિષહ** ઉન્હાળાની ઋતુમા તપેલી શીલા અથવા રેતી ઉપર ચાલતા હોય અથવા તાપ સખ્ત પડતો હોય તે વખતે મરણાન્ત કષ્ટ આવ્યે પણ છત્રની છાયા અથવા વસ્ત્રની છાયા અથવા વીંઝણાનો વાયુ, કે સ્નાન-વિલેપન આદિકની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે ઉષ્ણપરિષહ.

૫ **દંશ પરિષહ**-વર્ષા કાળમા ડાંસ-મચ્છર-જૂ–માંકડ ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જંતુઓ બાણના પ્રહાર સરખા ડંખ મારે, તોપણ ત્યાંથી ખસી અન્ય સ્થાને જવાની

ઇચ્છા ન કરે. તેઓને ધૂમ્ર આદિ પ્રયોગથી બહાર કાઢે નહિ, તેમજ તે જીવો ઉપર દ્વેષ પણ ચિંતવે નહિ, પરન્તુ પોતાની ધર્મની દૃઢતા ઉપજાવવામા નિમિત્તભૂત માને, તે દંશ પરિષહ જીત્યો કહેવાય

૬ अचेल परिषह– વસ્ત્ર સર્વથા ન મળે, અથવા જીર્ણપ્રાય મળે, તો પણ દીનતા ન ચિંતવે તેમજ ઉત્તમ બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ન ઇચ્છે. પરન્તુ અલ્પ મૂલ્યવાળુ જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરે, તે અચેલ પરિષહ અહિં અચેલ એટલે વસ્ત્રનો સર્વથા અભાવ અથવા જીર્ણ વસ્ત્ર એમ બે અર્થ છે જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવુ, તે પણ પરિગ્રહ છે, એમ કહેનાર અસત્યવાદી છે, કારણ કે સંયમના નિર્વાહ પૂરતું જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર મમત્વરહિત ધારણ કરવાથી પરિગ્રહ ન કહેવાય, એજ શ્રી જિનેન્દ્રવચનનુ રહસ્ય છે

૭ अरति परिषह– અરતિ એટલે ઉદ્વેગભાવ. સાધુને સંયમમા વિચરતા જ્યારે અરતિના કારણ બને. ત્યારે સિદ્ધાન્તમા કહેલા ધર્મસ્થાનો ભાવવા, પરન્તુ ધર્મ પ્રત્યે ઉદ્વેગભાવ ન કરવા. કારણ કે ધર્માનુષ્ઠાન તે ઇન્દ્રિયોના સંતોષ માટે નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોના અને આત્માના દમન માટે છે, તેથી ઉદ્વેગ ન પામવો. તે અરતિ પરિષહનો જય કર્યો કહેવાય

૮ स्त्री परिषह—સ્ત્રીઓને સંયમ માર્ગમા વિઘ્નકર્ત્તા જાણીને તેમને સરાગ દૃષ્ટિએ ન જોવી. તેમજ સ્ત્રી પોતે વિષયાર્થે નિમંત્રણા કરે તો પણ સ્ત્રીને આધીન ન થવુ, તે સ્ત્રી પરિષહનો વિજય કહેવાય તેમજ સાધ્વીને પુરુષ પરિષહ આમા અંતર્ગત સમજવો

૯ चर्या परिषह– ચર્યા એટલે ચાલવું વિહાર કરવો. અર્થાત્ મુનિએ એક સ્થાને અધિક કાળ ન રહેતા માસકલ્પની મર્યાદા પ્રમાણે (૮ શેષકાળના અને ૧ વર્ષાકાળના ચોમાસાનો એમ નવ) નવકલ્પી વિહાર કરવો. પણ તેમા આળસ ન કરવી, તે ચર્યા પરિષહનો વિજય કહેવાય

૧૦ नैषेधिकी परिषह–શૂન્ય ગૃહ, સ્મશાન, [illegible]

ઇત્યાદિ સ્થાનોમા રહેવું અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતા ઉપસર્ગોથી ચળાયમાન ન થવું, અથવા સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક આદિ રહિત અને સંયમના નિર્વાહ યોગ્ય સ્થાનમાં રહેવું, તે નૈષેધિકી પરિષહ છે પાપ અથવા ગમનાગમનનો નિષેધ જેમાં છે, તે **नैषेधिकी** એટલે સ્થાન કહેવાય. આનુ બીજું નામ **निषद्या परिषह** અથવા **स्थान परिषह** પણ કહેવાય.

૧૧ **शय्या परिषह**–ઉંચી નીચી ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ શય્યા મળવાથી ઉદ્વેગ ન કરે તેમજ અનુકૂળ શય્યા મળવાથી હર્ષ ન કરે, તે શય્યા પરિષહ

૧૨ **आक्रोश परिषह**–મુનિનો કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય તિરસ્કાર કરે તો મુનિ તે તિરસ્કાર કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરે, પરન્તુ તેને ઉપકારી માને, તે આક્રોશ પરિષહ જીત્યો ગણાય.

૧૩ **वध परिषह**–સાધુને કોઈ અજ્ઞાની પુરૂષ દંડ, ચાબુક આદિકથી આકરા પ્રહાર કરે, અથવા વધ પણ કરે, તોપણ સ્કંધકસૂરિના ઘાણીમાં પીલાતા ૫૦૦ શિષ્યોની પેઠે વધ કરનાર ઉપર દ્વેષ ન કરતાં ઉલટો મોક્ષમાર્ગમા મહા ઉપકારી છે, એમ માને, અને એવી ભાવના ભાવે, કે "કોઈ જીવ મને (મારા આત્માને) હણી શકતો નથી, પુદ્ગલરૂપ શરીરને હણે છે, અને તે શરીર તો મારાથી ભિન્ન છે, શરીર તે હું નથી, અને હું તે શરીર નથી, તથા મને આ પુરુષ જે દુઃખ આપે છે, તે પણ પૂર્વે બાંધેલા કર્મનો ઉદય છે, જો તેમ ન હોય, તો એ પુરુષ મને છોડીને બીજાને કેમ હણતો નથી? આ હણનાર તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર છે, ખરૂં કારણ તો મારા પૂર્વભવના કર્મજ છે," ઇત્યાદિ શુભ ભાવના ભાવે, તે વધપરિષહ જીત્યો કહેવાય.

૧૪ **याचना परिषह**–સાધુ કોઇ પણ વસ્તુ (તૃણ ઢેફું ઇત્યાદિ પણ) માગ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે, એવો તેમનો ધર્મ છે, તેથી હું રાજા છુ, ધનાઢય છું, તો મારાથી બીજા પાસે કેમ માગી શકાય? ઇત્યાદિ માન અને લજ્જા ધારણ કર્યા વિના ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી, તે યાચના પરિષહ જીત્યો કહેવાય.

अलाभ रोग तणफासा, मल सक्कार परीसहा ॥
पन्ना अन्नाण सम्मत्तं, इअ बावीस परीसहा ॥२८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अलाभरोगतृणस्पर्शा, मलसत्कारपरिषहौ ॥
प्रज्ञा अज्ञानं सम्यक्त्वमिति द्वाविंशतिः परिषहाः ॥२८॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્—

શબ્દાર્થ:

अलाभ=અલાભ પરિષહ	पन्ना–પ્રજ્ઞા પરિષહ
रोग=રોગ પરિષહ	अन्नाण–અજ્ઞાન પરિષહ
तणफासा–તૃણસ્પર્શ પરિષહ	सम्मत्त–સમ્યક્ત્વ પરિષહ
मल–મલ પરિષહ	इअ–એ પ્રમાણે
सक्कार–સત્કાર પરિષહ	बावीस–બાવીસ
परिसहा–પરિષહ	परिसहा–પરિષહ

ગાથાર્થ:

અલાભ--રોગ--તૃણસ્પર્શ--મલ અને સત્કાર પરિષહ--પ્રજ્ઞા અજ્ઞાન–અને સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે ૨૨ પરિષહો છે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થ:

૧૫. **अलाभ परिषह**–માન અને લજ્જા છોડીને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા છતાં પણ વસ્તુ ન મળે તો "લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય છે, અથવા સ્હેજ તપવૃદ્ધિ થાય છે" એમ સમજીને ઉદ્વેગ ન કરવો, તે અલાભ પરિષહ

૧૬ **रोगपरिषह**--જ્વર (તાવ) અતિસાર (ઝાડો) આદિ રોગ પ્રગટ થતા જિનકલ્પી આદિ કલ્પવાળા મુનિઓ તે રોગની ચિકિત્સા ન કરાવે, પરન્તુ પોતાના કર્મનો વિપાક ચિન્તવે, અને સ્થવિર કલ્પી (ગચ્છવાસી) મુનિ હોય, તે આગમમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે

નિરવદ્ય (નિર્દોષ) ચિકિત્સા કરાવે અને તેથી રોગ શાન્ત થાય અથવા ન થાય, તો પણ હર્ષ ઉદ્વેગ ન કરે, પરન્તુ પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ઉદય) ચિંતવે, તે રોગ પરિષહ જીત્યો ગણાય

૧૭ तृणस्पर्श परिषह—ગચ્છથી નિકળેલા જિનકલ્પ આદિ કલ્પધારી મુનિને તૃણનો (ડાભ આદિ ઘાસનો રા હાથ પ્રમાણ) સંથારો હોય છે, તેથી તે તૃણની અણીઓ શરીરમા વાગે તોપણ વસ્ત્રની ઇચ્છા ન કરે, તથા ગચ્છવાસી (સ્થવિરકલ્પી) મુનિને વસ્ત્રનો પણ સથારો હોય છે, તે પણ પ્રતિકુળ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો દીનતા ધારણ ન કરે, તે તૃણસ્પર્શ પરિષહ છે

૧૮ मल परिषह—સાધુને શૃંગાર-વિષયના કારણરૂપ જળસ્નાન હોય નહિં, તેથી પરસેવા વિગેરેથી શરીરે મેલ ઘણો લાગ્યો હોય અને દુર્ગંધ આવતી હોય, તોપણ શરીરની દુર્ગંધિ ટાળવા માટે જળથી સ્નાન કરવાનું ચિંતવન પણ ન કરે, તે મેલ પરિષહ જીત્યો ગણાય

૧૯ सत्कार परिषह—સાધુ પોતાનો ઘણો માન સત્કાર લોકમા થતો દેખી મનમા હર્ષ ન પામે, તેમજ સત્કાર ન થવાથી ઉદ્વેગ ન કરે, તે સત્કાર પરિષહ જીત્યો કહેવાય

૨૦ प्रज्ञा परिषह—પોતે બહુશ્રુત (અધિક જ્ઞાની) હોવાથી અનેક લોકોને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી સંતુષ્ટ કરે, અને અનેક લોકો તે બહુશ્રુતની બુદ્ધિની પ્રશસા કરે, તેથી તે બહુશ્રુત પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ ધરી હર્ષ ન કરે, પરન્તુ એમ જાણે કે, "પૂર્વે મારાથી પણ અનંતગુણ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ થયા છે, હું કોણ માત્ર છુ?" ઇત્યાદિ ચિતવે, તે પ્રજ્ઞા પરિષહ જીત્યો કહેવાય

૨૧ अज्ञान परिषह—સાધુ પોતાની અલ્પબુદ્ધિ હોવાથી આગમ વિગેરેના તત્ત્વ ન જાણે, તો પોતાની અજ્ઞાનતાનો સંયમમાં ઉદ્વેગ ઉપજે એવો ખેદ ન કરે, કે "હુ આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાદિ સંયમ વાળો છું તોપણ આગમતત્ત્વ જાણતો નથી, બહુશ્રુતપણ

પ્રાપ્ત થતુ નથી.' ઇત્યાદિ ખેદ–ઉદ્વેગ ધારણ ન કરતા મતિજ્ઞાના વરણીયનો ઉદય વિચારી સંયમ ભાવમા લીન થાય, તે અજ્ઞાન પરિષહ જીત્યો ગણાય.

૨૨ સમ્યક્ત્વ પરિષહ—અનેક કષ્ટ અને ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતા પણ સર્વજ્ઞભાષિત ધર્મની શ્રદ્ધાથી ચળાયમાન ન થવું, શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અર્થ ન સમજાય તો વ્યામોહ ન કરવો, પર-દર્શનમાં ચમત્કાર દેખી મોહ ન પામવો, ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વ પરિષહ કહેવાય.

૨૨ પરિષહમા કર્મનો ઉદય અને ગુણસ્થાનકનુ કોષ્ટક

પરિષહ	ક્યા કર્મના ઉદયથી ?	ક્યા ગુણસ્થાનસુધી ?
ક્ષુધા-પીપાસા-શીત-ઉષ્ણ–દંશ-ચર્યા–શય્યા-મલ-વધ રોગ-તૃણસ્પર્શ-એ ૧૧	અશાતા વેદનીયના ઉદયથી	૧ થી ૧૩
પ્રજ્ઞા પરિષહ	જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી	૧ થી ૧૨
અજ્ઞાન પરિષહ	જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
સમ્યક્ત્વ પરિષહ	દર્શનમોહનીયના ઉદયથી	૧ થી ૯
અલાભ	લાભાન્તરાયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
આક્રોશ–અરતિ–સ્ત્રી–નિષદ્યા–અચેલ–યાચના–સત્કાર એ ૭	ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી	૧ થી ૯

॥ સમકાળે ૨૦ પરિષહ ॥

શીત અને ઉષ્ણ, તથા ચર્યા અને નિષદ્યા, એ ચાર પરિષહમાંથી સમકાળે બે અવિરોધી[1] પરિષહ હોય માટે સમકાળે એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી-૨૦ પરિષહ હોય છે, અને જઘન્યથી પૂર્વોક્ત ચારમાના અવિરોધી બે પરિષહ હોય છે.

॥ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ તથા શીત અને ઉષ્ણ પરિષહ ॥

સ્ત્રી પરિષહ, પ્રજ્ઞા પરિષહ, અને સત્કાર પરિષહ એ ત્રણ અનુકૂળ[2] પરિષહ છે, અને શેષ પ્રતિકૂળ[3] પરિષહ છે. તથા સ્ત્રી પરિષહ અને સત્કાર પરિષહ એ બે શીતલ[4] પરિષહ છે. અને શેષ ૨૦ ઉષ્ણ[5]પરિષહ છે.

॥ इति २२ परिषह ॥

દશ યતિ ધર્મ

खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे
सच्चं सोअं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो ॥२९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

क्षान्तिर्मार्दव आर्जवो, मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्य
सत्यं शौचमाकिंचन्यं च ब्रह्म च यतिधर्मः ॥ २९ ॥

---

૧ શીત અને ચર્યા અથવા શીત અને નિષદ્યા, અથવા ઉષ્ણ અને ચર્યા અથવા ઉષ્ણ અને નિષદ્યા એમ ચાર રીતે બે બે અવિરોધી પરિષહ સમકાળે જાણવા.

– તત્ત્વાર્થમા સમકાળે ૧૯ પરિષહનો ઉદય કહ્યો છે

૨ આત્માને શાતા-સુખરૂપે વેદાય, પરન્તુ કષ્ટ ન પડે, તે અનુકૂળ પરિષહ

૩ આત્માને જેમા અશાતા—દુઃખનો અનુભવ હોય, તે પ્રતિકૂળ પરિષહ

૪ જીવને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે શીતલ પરિષહ

૫ જીવને અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે ઉષ્ણ પરિષહ અહિ પ્રજ્ઞા પરિષહ અનુકૂળ-સુખરૂપ છે, તો પણ બુદ્ધિનો ગર્વ ચિત્તની અગંભીરતા વડે અશાન્તિ રૂપ (અધીરતા રૂપ) હોવાથી ઉષ્ણ પરિષહ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

खंती, मद्दव, अज्जव, मुत्ती, तव संजमे सच्च, सोअं,
आकिंचणं च बंभ च जइधम्मो बोधव्वो ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ —

खंती=ક્ષમા	सच्च=સત્ય
मद्दव–નમ્રતા	सोअं=શૌચ, પવિત્રતા
अज्जव=સરલતા	आकिंचण=અકિંચન
मुत्ती=નિર્લોભપણું	बंभं=બ્રહ્મચર્ય, ગુરુકુળવાસ
तव=તપશ્ચર્યા	च=અને, તથા વળી
संजमे=સંયમ	जइधम्मो=યતિધર્મ, મુનિધર્મ
बोधव्वो=જાણવા	

ગાથાર્થ:

ક્ષમા, માર્દવ, નમ્રતા, સરલતા, નિર્લોભપણું, તપશ્ચર્યા, સંયમ, સત્ય, પવિત્રતા, અકિંચનપણું, અને બ્રહ્મચર્ય એ યતિધર્મ (મુનિધર્મ) જાણવા ॥૨૯॥

વિશેષાર્થ.

૧ खंति (क्षान्ति) એટલે ક્રોધનો અભાવ. તે પહેલો ક્षमा ધર્મ. તે પાંચ પ્રકારે છે. ત્યાં કોઈએ પોતાનું નુકશાન કર્યા છતાં "એ કોઈ વખતે ઉપકારી છે" એમ જાણી સહનશીલતા રાખવી તે उपकार क्षमा "જો હું ક્રોધ કરીશ, તો આ મારૂં નુકશાન કરશે" એમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે अपकार क्षमा. "જો ક્રોધ કરીશ તો કર્મબંધ થશે" એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે विपाक क्षमा "શાસ્ત્રમાં ક્ષમા રાખવાનું કહ્યું છે, તેથી ક્ષમા રાખવી" તે वचन क्षमा (અથવા प्रवचन क्षमा). અને "આત્માનો ધર્મ ક્ષમાજ છે" એમ વિચારી ક્ષમા રાખવી તે धर्म क्षमा એ પાંચે ય ક્ષમા પ્રસંગોપાત્ત આદરવા લાયક છે પરન્તુ ક્રોધ કરવો તેમ નહીં [illegible] સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષમા ધર્મરૂપ છે

૨ मार्दव=નમ્રતા, નિરભિમાનપણું.

૩ आर्जव-સરળતા-નિષ્કપટપણું.

૪ मुक्ति-નિર્લોભીપણુ.

૫ तप-ઇચ્છાનો રોધ કરવો તે તપ, અહિ સંવર તત્ત્વમાં કહ્યો. અને આગળ નિર્જરા તત્ત્વમાં પણ કહેવાશે, માટે તપથી સંવર અને નિર્જરા બન્ને થાય છે, એમ જાણવુ. કારણ કે સમ્યક્ નિર્જરામા સંવરધર્મ પણ અંતર્ગત હોય છેજ.

૬ संयम-सं=સમ્યક્ પ્રકારના यम=૫ મહાવ્રત અથવા ૫ અણુવ્રત તે संयम धर्म કહેવાય, ત્યાં મુનિનો સંયમ ધર્મ અહિંસાદિ રૂપ ૫ મહાવ્રત ૫ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ૪ કષાયનો જય, અને (મન વચન કાયાના અશુભ વ્યાપાર રૂપ) ૩ દંડની નિવૃત્તિ એમ ૧૭ પ્રકારનો છે

૭ सत्य-સત્ય, હિતકારી, માપસર, પ્રિય, ધર્મની પ્રેરણા આપનારા વાકયો બોલવા.

૮ शौच-પવિત્રતા, મન, વચન, કાયા અને આત્માની પવિત્રતા, મુનિઓ બાહ્ય ઉપાધિ રહિત હોવાથી મનથી પવિત્ર હોય છે, વચનથી સમિતિ-ગુપ્તિ જાળવવાને સત્યવચન બોલનારા હોવાથી પવિત્ર હોય છે તપસ્વિ હોવાથી તેઓના શારીરિક મેલો બળી જવાથી તેઓની કાયા પવિત્ર હોય છે અથવા મળ મૂત્રાદિ અશુચિઓની યથાયોગ્ય શુદ્ધિ કરનાર હોય છે. અને રાગદ્વેષના ત્યાગનું તેઓનુ લક્ષ્ય હોવાથી આત્માને પણ પવિત્ર કરતા હોય છે, આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી પવિત્રતા, તે શૌચ.

૯ आकिञ्चन्य-(किञ्चन-કંઇ પણ अ નહિ અર્થાત્) કંઈ પણ પરિગ્રહ ન રાખવો તે અકિંચન ધર્મ, તેમજ મમત્વ પણ ન રાખવુ તે અકિંચન ધર્મ છે. (અહિ તદ્ધિતના નિયમથી "અ" નો "આ" થયો છે)

૧૦ ब्रह्मचर्य-મન વચન કાયાથી વૈક્રિયશરીરી (-દેવી) માત્રે તથા ઔદારિક શરીરી (-મનુષ્યણી અને તિર્યંચી) સાથે મૈથુનનો (કરવુ કરાવવુ અને અનુમોદવુ એ ૩ કરણથી) ત્યાગ. તે (૩×૨×૩=)૧૮ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય જાણવું અથવા ગુરુકુળવાસ-

એટલે ગુરુની આજ્ઞામાં અને સાધુ સમુદાયમાં રહી, તેના નિયમોને અનુસરી જ્ઞાન અને આચાર શિખવા, તે પણ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે એ ૧૦ પ્રકારનો યતિધર્મ કહ્યો

॥ इति १० यतिधर्म ॥

બાર ભાવના—

पढममणिच्चमसरणं, संसारो एगया य अन्नत्तं
असुइत्तं आसव सं-वरो य तह णिज्जरा नवमी ॥३०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

प्रथममनित्यमशरणं, संसार एकता चान्यत्व ।
अशुचित्वमाश्रव संवरश्च तथा निर्जरा नवमी ।३०॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

पढमं अणिच्चं असरणं, संसारो एगया य अन्नत्त ।
असुइत्तं आसव य संवरो तह नवमी णिज्जरा ॥३०॥

શબ્દાર્થ:

पढम–પ્હેલી	असुइत्त–અશુચિત્વ ભાવના
अणिच्चं–અનિત્ય ભવના	आसव–આશ્રવ ભાવના
असरणं–અશરણ ભાવના	संवरो–સંવર ભાવના
संसारो–સંસાર ભાવના	य–વળી
एगया–એકત્વ ભાવના	तह–તથા
य–વળી	णिज्जरा–નિર્જરા ભાવના
अन्नत्त–અન્યત્વ ભાવના	नवमी–નવમી

ગાથાર્થ.

પ્હેલી અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ આશ્રવ અને સંવર તથા નવમી નિર્જરા ॥ ૩૦ ॥

વિશેષાર્થ:

૧ અનિત્ય-ભાવના—“લક્ષ્મી કુટુંબ યૌવન શરીર, ઇત્યાદિ એ સર્વ વિજળીના ચમકારા [illegible] [illegible] [illegible] સ્થિર રહે નહીં” ઇત્યાદિ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૨ अशरण-भावना-" દુ:ખ અને મરણ વખતે કોઈ કોઈનું શરણ નથી." ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે

૩ संसार-भावना-" ચાર ગતિરૂપ આ સંસારમાં નિરંતર ભમવું જ પડે છે. જે અનેક દુઃખોથી ભરેલો છે, સંસારમા-માતા સ્ત્રી થાય છે, અને સ્ત્રી માતા થાય છે, પિતા પુત્ર થાય છે, પુત્ર મરીને પિતા થાય છે, માટે નાટકના દૃશ્ય સરખો વિલક્ષણ આ સંસાર સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે" ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે સંસાર ભાવના.

૪ एकत्व-भावना-" આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે અને સુખ દુઃખાદિ પણ એકલો જ ભોગવે છે, કોઈ સહાયકારી થતું નથી." ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે

૫ अन्यत्व-भावना-" ધન કુટુંબ પરિવાર, તે સર્વ અન્ય છે, પણ તે રૂપ હું નથી હું આત્મા છુ, હું શરીર નથી, પરન્તુ તે મારાથી અન્ય છે" ઇત્યાદિ ચિતવવું તે.

૬ अशुचित्व-भावना-" આ શરીર રસ-રુધિર-માસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા-અને શુક્રઃ એ અશુચિમય સાત ધાતુનું બનેલું છે પુરુષના શરીરમા ૯ દ્વાર—૨ ચક્ષુ, ૨ કાન, ૨ નાક, ૧ મુખ, ૧ ગુદા, ૧ લિંગથી હમેશા અશુચિ વહ્યા કરે છે, અને સ્ત્રીના (૨ સ્તન, અને યોનિમા બે દ્વાર) ૧૨ દ્વારથી હમ્મેશા અશુચિ વહ્યા કરે છે વળી-જેના સંગથી અત્તર, તેલ આદિ સુગંધિ પદાર્થો પણ દુર્ગંધરૂપ બને છે, મિષ્ટ આહાર પણ અશુચિરૂપ થાય છે, તેવા આ શરીરની ઉપરથી દેખાતી સુંદર આકૃતિને અવળી કરી દેખીએ, તો મહા ત્રાસ ઉપજાવે એવી અતિ બિભત્સ હોય છે." ઇત્યાદિ ચિંતવવુ તે.

૭ आश्रव भावना-કર્મને આવવાના ૪૨ માર્ગ પૂર્વે કહ્યા છે, તે મારફત કર્મો નિરંતર આવ્યા જ કરે છે અને આત્માને નીચો ઉતારે જ જાય છે આમને આમ ચાલ્યા કરે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યારે થાય?" ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે.

૮ संवर-भावना-સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહ, યતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્ર, તે સર્વના ૫૭ ભેદોનુ સ્વરૂપ ચિંતવવું, અને તે સંવર

તત્ત્વ કર્મો રોકવાનું સારૂં સાધન છે તે ન હોય તો જીવનો ઉદ્ધાર જ ન થાય. માટે અમુક કર્મો રોકવા અમુક અમુક સંવર આચરું તો ઠીક." ઇત્યાદિ ચિંતવવું.

૯ નિર્જરા ભાવના —"આગળ કહેવાતા નિર્જરા તત્ત્વના ૧૨ તપના ભેદોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું. અને અનાદિકાળના ગાઢ કર્મોનો નાશ નિર્જરા વિના થઇ શકે તેમ નથી. માટે યથાશક્તિ તેનો આશ્રય લઇશ તો જ કોઇક વખત પણ મારા આત્માનો નિસ્તાર થશે. માટે યથાશક્તિ નિર્જરાનું સેવન કરું તો ઠીક" ઇત્યાદિ ચિંતવવું

लोगसहावो बोही, दुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा
एआओ भावणाओ भावेअव्वा पयत्तेणं ॥३१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

लोकस्वभावो बोधिर्दुर्लभा धर्मस्य साधका अर्हन्त ॥
एता भावना, भावितव्या प्रयत्नेन ॥ ३१ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

लोगसहावो बोहीदुल्लहा, धम्मस्स साहगा अरिहा ॥
एआओ भावणाओ पयत्तेण भावेअव्वा ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:

लोगसहावो-લોકસ્વભાવ ભાવના	एआओ-એ
बोहीदुल्लहा-બોધિદુર્લભભાવના	भावणाओ-ભાવનાઓ
धम्मस्स-ધર્મના	भावेअव्वा-ભાવવી
साहगा-સાધક	पयत्तेणं-પ્રયત્ન પૂર્વક
अरिहा-અરિહંતો છે	

ગાથાર્થ.

લોકસ્વભાવ બોધિ અને ધર્મના [illegible] અરિહંત [illegible] પણ દુર્લભ છે. એ ભાવનાઓ પ્રયત્ન પૂર્વક [illegible] ॥ ૩૧ ॥

दुल्लहा [illegible] ૧૧ મી અને ૧૨ મી [illegible] ઇ.

સંસ્કૃત અનુવાદ

सामायिकमथ प्रथम, छेदोपस्थापनं भवेद् द्वितीयम् ।
परिहारविशुद्धिक, सूक्ष्म तथा सांपरायिक च ॥ ३२ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

अथ पढम सामाइयं, बीअं छेओवट्ठावण भवे.
परिहारविसुद्धिअ, तह च सुहुम संपरायं ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:

सामाइअ-સામાયિક ચારિત્ર
अत्थ-અથ, હવે
पढमं-પ્હેલું
छेओवट्ठावणं-છેદોપસ્થાપન
भवे-છે
बीअ બીજુ ચારિત્ર
परिहारविसुद्धीअं-પરિહારવિ શુદ્ધિ ચારિત્ર
सुहुम-સૂક્ષ્મ
तह-તથા, તેમજ
संपराय-સંપરાય ચારિત્ર
च-વળી

ગાથાર્થ:

હવે પ્હેલુ સામાયિક, બીજુ છેદોપસ્થાપનિક ચારિત્ર, પરિહાર વિશુદ્ધિ તેમજ વળી સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. ॥ ૩૨ ॥

વિશેષાર્થ:

હવે પાચ પ્રકારના ચારિત્રનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

૧ સામાયિક ચારિત્ર.

सम એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો आय એટલે લાભ, તે समाय, અને વ્યાકરણના નિયમથી (તદ્ધિતનો इक પ્રત્ય લાગતા) सामायिक શબ્દ થાય છે અનાદિકાળની આત્માની વિષમ સ્થિતિમાથી સમ સ્થિતિમાં લાવવાનુ સાધન તે સામાયિક ચારિત્ર આ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે સાવદ્ય યોગોનો ત્યાગ. અને નિરવદ્ય યોગોનુ=સંવર-નિર્જરાનું સેવન=આત્મ જાગૃતિ, તે સમસ્થિતિના સાધનો છે, તેના ઇત્વરકથિક અને યાવત્ કથિક બે ભેદ છે ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમા પ્હેલા અને છેલ્લા જીનેશ્વરના શાસનમા પ્રથમ લઘુ

દીક્ષા અપાય છે, તે તથા શ્રાવકનું શિક્ષાવ્રત નામનું સામાયિક વ્રત, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ વગેરે इत्वर कथिक सामायिक चारित्र અને મધ્યના ૨૨ તીર્થંકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહમાં સર્વદા પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અને પુનઃ વડી દીક્ષા એમ નથી પ્રથમથી જ નિરતિચાર ચારિત્રનું પાલન (=વડી દીક્ષા) હોય છે માટે તે यावत्कथिक सामायिक चारित्र (એટલે યાવજ્જીવ સુધીનું સામાયિક ચારિત્ર) કહેવાય છે એ બે ચારિત્રમાં ઇત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર સાતિચાર અને ઉત્કૃષ્ટ ૬ માસનું છે, અને યાવત્કથિક તે નિરતિચાર (અલ્પ અતિચાર) તથા યાવજ્જીવ સુધીનું જાણવું છે આ સામાયિક ચારિત્રનો લાભ થયા વિના શેષ ૪ ચારિત્રોનો લાભ થાય નહિ, માટે સર્વથી પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું છે અથવા આગળ કહેવાતા ચારેય ચારિત્રો ખરી રીતે સામાયિક ચારિત્રના જ વિશેષભેદ રૂપ છે તોપણ અહિં પ્રાથમિક વિશુદ્ધિને લઈ સામાયિક ચારિત્ર નામ આપેલું છે

૨ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર

પૂર્વ ચારિત્રપર્યાયનો (ચારિત્ર કાળનો) છેદ [illegible] મહાવ્રતોનું उपस्थापन=આરોપણ કરવું તે छेदोपस्थापन चारित्र તે બે પ્રકારે છે ૧ મુનિએ મૂળગુણનો (મહાવ્રતનો) ઘાત [illegible] તો પૂર્વે પાળેલા દીક્ષા પર્યાયનો છેદ કરીને પુનઃ મહાવ્રત [illegible] વવું, તે છેદપ્રાયશ્ચિત્તવાળું सातिचार छेदोपस्थापनि [illegible] દીક્ષા વાળા મુનિને છજ્જીવનિકાય અધ્યયન [illegible] માસ બાદ વડી દીક્ષા આપવી તે, અથવા [illegible] મુનિને [illegible] તીર્થંકરના શાસનમાં [illegible] ચારિત્ર ઉચ્ચરાવવું પડે [illegible] મહાવ્રતનું [illegible] [illegible] તે તીર્થં [illegible] निरतिचार

[illegible]

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર જાણવુ. આ છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમા પ્હેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના શાસનમા હોય છે પરન્તુ મધ્યના ૨૨ તીર્થંકરના શાસનમા અને મહાવિદેહમાં સર્વથા એ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતુ નથી

૩ પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર.

પરિહાર એટલે ત્યાગ અર્થાત્ ગચ્છના ત્યાગવાળો જે તપ વિશેષ અને તેનાથી થતી ચારિત્રની **વિશુદ્ધિ**= વિશેષ શુદ્ધિ, તે **પરિહાર વિશુદ્ધિ** ચારિત્ર કહેવાય, તે આ પ્રમાણે—

સ્થવિરકલ્પી મુનિઓના ગચ્છમાંથી ગુરુની આજ્ઞા પામી ૯ સાધુ ગચ્છ બહાર નીકળી, કેવલિ ભગવાન પાસે જઈને, અથવા શ્રી ગણધરાદિ પાસે, અથવા પૂર્વે પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય તેવા સાધુ પાસે જઇ, પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કરે તેમાં ચાર સાધુ **પરિહારક** થાય એટલે ૬ માસ તપ કરે. બીજા ચાર સાધુ તે ચાર તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને એક સાધુ વાચનાચાર્ય ગુરુ થાય, તે પરિહારક ચાર મુનિનો ૬ માસે તપ જ્યારે પૂર્ણ થાય, ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરનારા ચાર મુનિ ૬ માસ સુધી તપ કરે, પૂર્ણ થયેલી તપસ્યાવાળા ચાર મુનિ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય. એ પ્રમાણે બીજો ૬ માસનો તપ પૂર્ણ થયે પુનઃ વાચનાચાર્ય પોતે ૬ માસનો તપ કરે, અને જઘન્યથી ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટ ૭ સાધુ વૈયાવચ્ચ કરનાર થાય, અને ૧ વાચનાચાર્ય થાય એ પ્રમાણે ૧૮ માસે પરિહાર કલ્પનો તપ પૂર્ણ થાય છે.

॥ પરિહાર કલ્પી મુનિઓની સંજ્ઞા ॥

આ કલ્પમા તપશ્ચર્યા કરનાર મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરતા સુધી ૬ માસ પર્યન્ત **પરિહારી** અથવા **નિર્વિશમાનક** કહેવાય, અને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા બાદ **નિર્વિષ્ટકાયિક** કહેવાય, તથા વૈયાવચ્ચ કરનાર મુનિઓ **અનુપરિહારી** કહેવાય, અને ગુરુ તરીકે સ્થાપેલ મુનિ **વાચનાચાર્ય** કહેવાય જેથી એક મુનિને ઉત્કૃષ્ટ એ ચારેય સંજ્ઞા પણ (જૂદા જૂદા કાળે) હોય છે.

॥ પરિહાર કલ્પના તપવિધિ વિગેરે ॥

ગ્રીષ્મકાલમાં જઘન્ય ચોથ ભક્ત (૧ ઉપવાસ), મધ્યમ ષષ્ટભક્ત

૭ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર.

સૂક્ષ્મ એટલે *કિટ્ટિરૂપ (ચૂર્ણરૂપ) થયેલ જે અતિ જઘન્ય સંપરાય એટલે લોભ કષાય, તેના ક્ષયરૂપ જે ચારિત્ર તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવાય. ક્રોધ માન અને માયા એ ત્રણ કષાય ક્ષય થયા બાદ અર્થાત્ ૨૮ મોહનીય માંથી ૨૦ લોભ વિના મોહનીય ક્ષય થયા બાદ અને સંજ્વલન લોભમાં પણ બાદર સંજ્વ

(૨ ઉપવાસ), અને ઉત્કૃષ્ટ અષ્ટમભક્ત (૩ ઉપવાસ) શિશિરકાળમાં જઘન્ય ષષ્ટભક્ત, મધ્યમ અષ્ટમભક્ત. અને ઉત્કૃષ્ટ દશમભક્ત (૪ ઉપવાસ), તથા વર્ષાકાળમાં જઘન્ય અષ્ટમભક્ત મધ્યમ દશમભક્ત. અને ઉત્કૃષ્ટ દ્વાદશભક્ત (૫ ઉપવાસ) એ પ્રમાણે ચાર પરિહારી સાધુઓ તપમાં વર્તે છે, અને અનુપરિહારી તથા વાચનાચાર્ય તો તપપ્રવેશ સિવાયના કાળમાં સર્વદા આચામ્લ (આયંબિલ) કરે છે, અને તપઃપ્રવેશ વખતે પૂર્વોક્ત તપશ્ચર્યા કરે છે

આ પરિહાર કલ્પ ૧૮ માસે સમાપ્ત થયા બાદ તે મુનિઓ પાછા [illegible] પરિહાર કલ્પ આદરે, અથવા જિન કલ્પી થાય (એટલે [illegible] ભગવંતને અનુસરતી ઉત્સર્ગ માર્ગની ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાવાળો કલ્પ તે જિન[illegible] અંગીકાર કરે) અથવા સ્થવિર કલ્પમાં (અપવાદ માર્ગની સામાચારી વાળા ગચ્છમાં) પ્રવેશ કરે આ કલ્પ અંગીકાર કરનાર પ્રથમ ૨ [illegible] પૂર્વધર લબ્ધિવાળા. એવા નપુંસકવેદી અથવા પુરુષવેદી ([illegible] નહિં એવા) મુનિ હોય છે આ મુનિઓ આ કલ્પમાં [illegible] ન [illegible], [illegible] [illegible] નહિ, અપવાદ માર્ગ આદરે નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કાળના કાયોત્સર્ગમાં રહે, [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible]. નવા સિદ્ધાન્ત ન ભણે પણ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિશેષ શાસ્ત્રાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

લન લોભનો ઉદય વિનાશ પામ્યા બાદ જ્યારે કેવળ એક સૂક્ષ્મ લોભનોજ ઉદય વર્તે છે, ત્યારે ૧૦ મા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનમા વર્તતા જીવને સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે એ ચારિત્રના બે ભેદ છે, ત્યા ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા જીવને ૧૦ મા ગુણસ્થાને પતિત દશાના અધ્યવસાય હોવાથી संक्लिश्यमान सूक्ष्मसंपराय, અને ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢતા તથા ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢતા જીવને ૧૦ મા ગુણસ્થાનકે વિશુદ્ધ-ચઢતી દશાના અધ્યવસાય હોવાથી विशुध्यमान सूक्ष्म संपराय ચારિત્ર હોય છે.

तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि ।
जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ततश्च यथाख्यातं. ख्यातं सर्वस्मिन् जीवलोके ।
यच्चरित्वा सुविहिता गच्छन्त्यजरामरं स्थानम् ॥ ३२ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

अ तत्तो अहक्खायं, सव्वंमि जीवलोगम्मि ।
जं चरिऊण सुविहिया, अयरामरं ठाणं वच्चंति ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ –

तत्तो=ત્યારબાદ
अ=વળી
अहक्खाय=યથાખ્યાત ચારિત્ર
खायं=પ્રખ્યાત
सव्वंमि=સર્વ
जीवलोगंमि=જીવલોકમા, જગતમાં
जं=જે (યથાખ્યાત ચારિત્ર)ને
चरिऊण=આચરીને
सुविहिया=સુવિહિત જીવો
वच्चंति=પામે છે, જાય છે
अयरामरं=અજરામર, મોક્ષ
ठाणं=સ્થાનને

ગાથાર્થ:

અને તે પછી યથા ખ્યાત=એટલે સર્વ જીવ લોકમા ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધ ચારિત્ર છે, જેને આચરીને સુવિહિતો મોક્ષ તરફ જાય છે

યથાખ્યાત અથવા અથ ખ્યાત, યથા=જેવુ (જૈન શાસ્ત્રમા અર્હત્ ભગવતોએ) ખ્યાત=કહ્યુ છે તેવુ સંપૂર્ણ ચારિત્ર. તે યથાખ્યાત ચારિત્ર અથવા અથ= સર્વ જીવ લોકમા ખ્યાત= પ્રસિદ્ધ=તરત મોક્ષ આપનારૂ હોવાથી મોક્ષના ખાસ કારણ તરીકે પ્રસિદ્ધ=અથ ખ્યાત

તે ૪ પ્રકારનુ છે ઉપશાન્ત યથાખ્યાત, ક્ષાયિક યથાખ્યાત છાદ્મસ્થિક યથાખ્યાત, કૈવલિક યથાખ્યાત.

૧ ૧૧ મે ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મો સત્તામા હોય છે, પણ તદ્દન શાન્ત હોવાથી તેનો ઉદય નથી હોતો. તે વખતનુ ચારિત્ર તે ઉપશાન્ત યથાખ્યાત

૨. ૧૨-૧૩-૧૪ ગુણસ્થાનકે મોહનીયનો મૂળથીજ નાશ થવાથી જે ક્ષાયિક ભાવનુ ચારિત્ર થાય છે. તે ક્ષાયિક યથાખ્યાત

૩ અગ્યારમે અને બારમે ગુણસ્થાનકે એ બન્ને પ્રકારનુ છાદ્મસ્થિક યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે

૪ અને કેવળજ્ઞાનીને તેરમે ચૌદમે ગુણસ્થાનકે ક્ષાયિક ભાવનુ ચારિત્ર કૈવલિક યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે

૧ ગાથાનો વિષય

ગાથામા "સર્વ જીવલોકમા પ્રસિદ્ધ તથા જેને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ મોક્ષપદ પામે છે" એમ એ ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે

॥ સંવર તત્ત્વનો સાર ॥

અહિં કર્મ=પૂર્વબદ્ધ-બધ્યમાન-અને બંધનીય એમ ૩ પ્રકારના છે, તેમા ભૂતકાળમાં જે બંધાઇ ચૂક્યાં છે, તે **પૂર્વબદ્ધ**, વર્તમાન સમયે જે બંધાય છે, તે **બધ્યમાન**, અને હવે પછી જે ભવિષ્યકાળમા બંધાશે તે **બન્ધનીય** કહેવાય એ પ્રમાણે ત્રણ કાળના ભેદવડે ૩ પ્રકારનાં કર્મોથી યમ[1] નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) બધ્યમાન કર્મનો સંવર એટલે રોધ કરે છે, માટે સંવર તત્ત્વનો મુખ્ય વિષય અભિનવ કર્મનો રોધ કરનાર યમ નિયમો (વ્રત પ્રત્યાખ્યાનો) છે, તે કારણથી આ સંવર તત્ત્વમાં યમ નિયમોના સ્વરૂપવાળાજ (૫૭) ભેદ કહ્યા છે (અને પૂર્વબદ્ધ કર્મનો નાશ કરનાર તપશ્ચર્યા છે, તે નિર્જરાતત્ત્વમાં ગણાશે.) તથા આ સંવર અને નિર્જરાને પણ સંબંધ છે, કારણ કે સંવરધર્મીને ગૌણપણે સકામ નિર્જરા પણ અવશ્ય હોય છે.

આ સંવરતત્ત્વમા ૫ ચારિત્ર કહ્યા છે, પરન્તુ છઠ્ઠું **દેશવિરતિ ચારિત્ર** અતિ અલ્પ સંવર ધર્મવાળુ હોવાથી કહ્યુ નથી, તેમજ માર્ગણાભેદોમા કહેવાતુ સાતમું **અવિરતિ ચારિત્ર** વાસ્તવિક રીતે ચારિત્ર રૂપ નથી, તેમજ અલ્પ સંવરધર્મવાળુ પણ નથી, માટે આ સંવર તત્ત્વમાં ગણવા યોગ્ય નથી

॥ સંવર તત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

સંવર તત્ત્વના ૫૭ ભેદનુ સ્વરૂપ જાણીને આત્મા વિચાર કરે કે—જે કર્મના સંબંધથી આત્મા સંસાર ભ્રમણ કરે છે, અને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભાવી કર્મનો બન્ધ રોધ, એજ સંવર તત્ત્વ છે. માટે તે સંવર તત્વ મારા આત્માનુ સ્વરૂપ હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે, એમ વિચારી અવિરતિ ગૃહસ્થ હોય, તો સ્થુલ અહિંસા આદિ અણુવ્રતોરૂપ, તથા પૌષધ આદિ વ્રત

---

૧ અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અને અપરિગ્રહ એ ૫ યમહાવ્રતો (અથવા ૫ અણુવ્રતો)ને **યમ** અને એ પંચમહાવ્રતોના (તથા ૫ અણુવ્રતોના) પોષક તથા રક્ષક જે વિશેષ- નિયમો-અભિગ્રહો તે **નિયમ**

પ્રત્યાખ્યાન રૂપ, દેશવિરતિ અંગીકાર કરે, અને દેશવિરત ગૃહસ્થ હોય તો સંસાર સમુદ્રમાં મહાપ્રવહણ સમાન સર્વવિરતિ ચારિત્ર અંગીકાર કરવું, એજ સંવરના ૫૭ ભેદોનું યથાસંભવ પરિપાલન છે દેશવિરતિ આદરવાથી ૫૭ માંના કેટલાક ભેદોનું યથાસંભવ દેશથી ઉપાદેયપણું થાય છે, અને સર્વવિરતિ અંગીકાર કરવાથી સર્વે ૫૭ ભેદોનું પ્રથમ દેશથી. અને અન્તે સર્વથી (સંપૂર્ણ) ઉપાદેયપણું થાય છે એ પ્રમાણે આત્મ સ્વરૂપની સન્મુખ થયેલા આત્મા સંવર તત્ત્વનો યથાસંભવ દેશથી અથવા સર્વથી ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, તો તે આત્મા અનુક્રમે પોતાના સર્વસંવરરૂપ આત્મધર્મ પ્રકટ કરી, અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે એજ આ સંવરતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ६ संवरतत्त्व ॥

---

૧ દેશ એટલે અલ્પ અંશે વિરતિ એટલે વ્રત નિયમવાળું ચારિત્ર તે દેશવિરતિ ચારિત્ર કહેવાય એનું બીજું નામ સંયમાસંયમ એટલે કંઈક અંશે સંયમ-ચારિત્ર છે અને કંઈક અંશે અસંયમ-અચારિત્ર છે કારણ કે આ ચારિત્ર ૫ અણુવ્રત લઘુવ્રત રૂપ છે અને સામાયિકાદિ ૫ ચારિત્રો ૫ મહાવ્રત રૂપ છે, માટે તે સામાયિક આદિ ચારિત્રની અપેક્ષાએ અત્યંત લઘુ હોવાથી દેશવિરતિ ચારિત્ર સંપૂર્ણ ચારિત્ર રૂપ નથી આ દેશવિરતિ ચારિત્ર ગૃહસ્થોને-શ્રાવકોને જઘન્યથી ૧ વ્રત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ વ્રત અંગીકાર કરનારને હોય છે, એમાં સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહિ પણ યતના હોય છે. અને ત્રસ જીવોની હિંસાનો તો પ્રાયઃ અનુમતિ સિવાય સર્વથા ત્યાગ હોય છે

૭ પ્રકારનો બાહ્ય તપ

अणसणमूणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ
कायकिलेसो संली–णया य वज्झो तवो होइ. ॥३५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अनशनमूनौदरिका-वृत्तिसंक्षेपणं रसत्यागः ।
कायक्लेश संलीनता च वाह्यं तपो भवति ॥३५॥

શબ્દાર્થ:

अणसणं=અનશન તપ	संलीणया=સંલીનતા તપ
ऊणोअरिया=ઊનોદરિકા તપ	य=અને
वित्तीसंखेवण=વૃત્તિસંક્ષેપ તપ	वज्झो=બાહ્ય
रसच्चाओ=રસત્યાગ તપ	तवो=તપ
कायकिलेसो=કાયકલેશ તપ	होइ=છે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

अणसणं, उणोअरिया, वित्ती-संखेवणं, रस-च्चाओ
काय-किलेसो, य संलीणया वज्झो तवो होइ ॥३५॥

ગાથાર્થ:

અનશન, ઊનોદરિકા વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયકલેશ અને સંલીનતા બાહ્ય તપ છે ॥ ૩૫ ॥

વિશેષાર્થ:

૧ ? अनशन तप. अन् એટલે નહિં, अशन એટલે આહાર. અર્થાત્ – સિદ્ધાન્ત વિધિએ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે अनशन[1] तप

---

૧ તેના બે ભેદ છે. ૧ યાવજ્જીવ અને ૨ ઇત્વારક ત્યાં પાદપોપગમ અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન એ બે અનશન મરણ પર્યંત સંલેખનાપૂર્વક કરાય છે, તેના પણ નિહારિમ અને અનિહારિમ એવા બે બે ભેદ છે. ત્યાં અનશન અંગીકાર કર્યા પછી શરીરને નિયતસ્થાનથી બહાર કાઢવું તે નિહારિમ, અને તેજ સ્થાનકે રહેવું તે અનિહારિમ. એ ચારેય ભેદ यावज्जीव અનશનના

કહેવાય. પરંતુ, વ્રત પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષા રહિત ભૂખ્યા રહેવા માત્રથી અનશન તપ થતો નથી એ તો લંઘન માત્ર કહેવાય છે

૨ **ऊनोदरिका तप**—ઊન એટલે ન્યૂન ઔદરિકા=ઉદરપૂર્તિ કરવી તે આદિ ઉપકરણની ન્યૂનતા કરવી. અને ક્ષુધા કરતાં ન્યૂન આહાર કરવો તે **द्रव्य ऊनोदरिका** તથા રાગ વિગેરે અલ્પ કરવા તે **भाव ऊनोदरिका.** આ તપમાં પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલ અને સ્ત્રીનો આહાર ૨૮ કવલ પ્રમાણે ગણીને યથાયોગ્ય પુરુષની ઊનોદરિકા ૯–૧૨–૧૬–૨૪–અને ૩૧ કવલ ભક્ષણથી પાંચ પ્રકારે છે. અને સ્ત્રીની ઊનોદરિકા ૪–૮–૧૨–૨૦ ૨૭ કવલ ભક્ષણવડે પાંચ પ્રકારે છે.

૩ **वृत्तिसंक्षेप**—દ્રવ્યાદિક ચાર ભેદે મનોવૃત્તિનો સંક્ષેપ અર્થાત્ દ્રવ્યથી૦. ક્ષેત્રથી. કાળથી અને ભાવથી ભિક્ષા વિગેરેના અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે

૪ **रसत्याग तप**—રસ એટલે દૂધ-દહિ-ઘી-તેલ ગોળ-અને તળેલી વસ્તુ એ ૬ લઘુવિગઈ, તથા મદિરા-માંસ-માખણ-અને મધ એ ચાર મહાવિગઈ. ત્યાં મહાવિગયનો સર્વથા ત્યાગ અને લઘુવિગયનો દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે યથાયોગ્ય ત્યાગ કરવો તે રસ ત્યાગ કહેવાય

યોગથી નિવર્તવું તે યોગ સલીનતા, અને સ્રી, પશુ, નપુસકના સંસર્ગવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરી સારા સ્થાનમા રહેવુ તે વિવિક્તચર્યા સલીનતા કહેવાય, એ ૪ પ્રકારનો સલીનતા તપ જાણવો.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો બાહ્ય તપ છે, કે જે તપ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ કરે છે, લોક પણ જે દેખી તપસ્વી કહે છે, અને બાહ્ય દેખાવવાળો છે, તથા શરીરને તપાવે છે, માટે એ ૬ પ્રકારનો વાહ્યતપ કહેવાય છે

૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ

पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ
झाणं उस्सग्गोऽवि अ, अब्भिंतरओ तवो होइ ॥३६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

प्रायश्चित्तं विनयो, वैयावृत्त्य तथैव स्वाध्याय ।
ध्यानं कायोत्सर्गोऽपि चाभ्यन्तर तपो भवति ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ:—

पायच्छित्त=પ્રાયશ્ચિત્ત તપ
विणओ=વિનય તપ
वेयावच्च=વૈયાવૃત્ય તપ
तहेव=તેમજ
सज्झाओ=સ્વાધ્યાય તપ
झाणं=ધ્યાન તપ
उस्सग्गो=કાયોત્સર્ગ તપ
अवि=પણ
अ= અને
अब्भिंतरओ=અભ્યન્તર
तवो=તપ
होइ=છે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્-પરન્તુ अ उस्सग्गो अवि इति

ગાથાર્થ:

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, અને કાયોત્સર્ગ પણ અભ્યન્તર તપ છે ॥ ૩૬ ॥

૯ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી મહાવ્રત ન ઉચ્ચરાવવા તે

૧૦ પારાઞ્ચિત પ્રાયશ્ચિત્ત—સાધ્વીનો શીલભંગ કરવાથી, અથવા રાજાની રાણી ઇત્યાદિ સાથે અનાચાર સેવાઇ જવાથી, અથવા તેવા બીજા શાસનના મહા ઉપઘાતક પાપના દંડ માટે ૧૨ વર્ષ ગચ્છ બહાર નીકળી, વેષનો ત્યાગ કરી, મહા શાસનપ્રભાવના કર્યા બાદ પુનઃ દીક્ષા લઇ, ગચ્છમાં આવવુ તે. અહિં પ્રાયઃ એટલે વિશેષથી, ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો શબ્દાર્થ જાણવો.

॥ २ विनय ७ प्रकारनो ॥

ગુણવંતની ભક્તિ- બહુમાન કરવું અથવા આશાતના ન કરવી તે વિનય કહેવાય, તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, મન-વચન-કાયા અને ઉપચાર એમ ૭* પ્રકારનો છે, અથવા મનઆદિ ૩ યોગ રહિત ૪ પ્રકારનો પણ છે.

---

* ત્યા ૭ પ્રકારનો વિનય આ પ્રમાણે-

૧ જ્ઞાન વિનય—જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીની બાહ્ય સેવા કરવી તે ભક્તિ, અંતરંગ પ્રીતિ કરવી તે બહુમાન, જ્ઞાન વડે દેખેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ ભાવવું તે भावनाविनय, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું તે विधि ग्रहण, અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે अभ्यास विनय એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનવિનય છે.

૨ દર્શન વિનય દેવ ગુરુની ઉચિત ક્રિયા સાચવવી તે शुश्रुषा विनय, અને આશાતના ન કરવી તે अनाशातना વિનય. એમ ૨ પ્રકારનો દર્શન વિનય છે પુનઃ શુશ્રૂષા વિનય ૧૦ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે—સ્તવના વંદના કરવી તે सत्कार, આસનથી ઉભા થઇ જવું તે अभ्युत्थान, વસ્ત્રાદિ આપવું તે सन्मान, બેસવા માટે આસન લાવી "બેસો" કહેવુ તે आसन परिग्रहण, આસન ગોઠવી આપવું તે आसनप्रदान, વંદના કરવી તે कृतिकर्म, બે હાથ જોડવા તે अञ्जलिग्रहण, આવે ત્યારે સ્હામા જવું તે सन्मुखगमन, જાય ત્યારે વળાવવા જવું તે पश्चाद्गमन, અને બેઠા હોય ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરવું તે पर्युपासना, એ ૧૦ પ્રકારે શુશ્રૂષા વિનય જાણવો.

॥ ३ वैयावृत्य १० प्रकारे ॥

૧ આચાર્ય-૨ ઉપાધ્યાય-૩ તપસ્વી-૪ સ્થવિર-૫ ગ્લાન ૬ શૈક્ષ ૭ સાધર્મિક-૮ કુલ-૯ ગણ-૧૦ સંઘ-એ ૧૦નું યથાયોગ્ય આહાર, વસ્ત્ર, વસતિ, ઔષધ પાત્ર આજ્ઞાપાલન ઇત્યાદિથી ભક્તિ-બહુમાન કરવું, તે ૧૦ પ્રકારે વૈયાવૃત્ય કહેવાય-

॥ ४ स्वाध्याय ५ प्रकारे ॥

ભણવું, ભણાવવું તે **વાચના**, સંદેહ પૂછવો તે **પૃચ્છના**, ભણેલ અર્થ સંભારવા તે **પરાવર્તના**, ધારેલા અર્થનું સ્વરૂપ વિચારવું તે

તથા અનાશાતના વિનયના ૪૫ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે-તીર્થંકર-ધર્મ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર-કુલ-ગણ-સંઘ-સાંભોગિક-(એક માંડલીમાં ગોચરીવાળા) તથા સમનોજ્ઞ સાધર્મિક (સમાન સામાચારીવાળા) એ ૧૦ તથા ૫ જ્ઞાન, એ ૧૫ ની આશાતનાનો ત્યાગ, તેમજ એ ૧૫ નું ભક્તિ બહુમાન, અને એ ૧૫ ની વર્ણસંજ્વલના (ગુણપ્રશંસા) એ પ્રમાણે ૪૫ પ્રકારે અનાશાતના દર્શન વિનય જાણવો.

अनुप्रेक्षा અને ધર્મોપદેશ આપવો તે धर्मकथा એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય જાણવો.

॥ ५ ध्यान–शुभध्यान २ प्रकारे ॥

ध्यान એટલે યોગની એકાગ્રતા અથવા યોગનિરોધ એમ બે અર્થ છે. ત્યાં ૪ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન અને ૪ પ્રકારનું શુક્લધ્યાન, તે અહિં અભ્યન્તરતપરૂપ નિર્જરાતત્ત્વમાં ગણાય છે, અને ૪ પ્રકારનું આર્ત્ત-ધ્યાન, તથા ૪ પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન સંસારવૃદ્ધિકરનાર હોવાથી અહિં નિર્જરાતત્ત્વમાં ગણાય નહિં. તે *ધર્મ તથા શુક્લ ધ્યાનના ૪-૪ ×ભેદ છે.

॥ ६ कायोत्सर्ग २ प्रकारे ॥

काय એટલે કાયા વિગેરેના વ્યાપારનો उत्सर्ग એટલે ત્યાગ, તે कायोत्सर्ग અથવા (સામાન્ય શબ્દથી,) उत्सर्ग કહેવાય તે

---

૮ ચાર પ્રકારનું આર્ત્તધ્યાન આ પ્રમાણે—સ્વજનાદિ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી, જે ચિન્તા-શોક આદિ થાય, તે इष्टवियोग आर्त्तध्यान અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગે "તે વસ્તુનો વિયોગ ક્યારે થાય" એમ ચિંતા કરવી તે अनिष्टसंयोग आर्त्तध्यान, શરીરે રોગ થવાથી જે ચિંતા થાય, તે चिंता આર્ત્તધ્યાન, અને ભવિષ્યના સુખની ચિંતા કરવી અને કરેની તપશ્ચર્યાનું નિયાણું કરવું તે अग्रशोच આર્ત્તધ્યાન.

૯ પ્રાણીઓની હિંસાનું ચિંતન કરવું, તે हिंसानुबंधि અસત્ય બોલવાનું ચિંતવન તે मृषानुबन्धि, ચોરી કરવાનું ચિંતવન તે स्तेयानुबन्धि અને પરિગ્રહના રક્ષણ માટે અનેક ચિંતા કરવી, તે संरक्षणानुबन्धि રૌદ્રધ્યાન.

* धर्मध्यान - "શ્રી જિનેશ્વરની આજ્ઞા–વચન સત્ય છે" એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતવના કરવી, તે आज्ञाविचय, "રાગ આદિક આશ્રવો આ સંસારમાં અપાયભૂત–કષ્ટરૂપ છે." એમ ચિંતવવું, તે अपायविचय, "સુખ, દુઃખ તે પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ફળ) છે" એમ ચિંતવવું તે विपाकविचय, અને પઙ્દ્રવ્યાત્મક લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે संस्थानविचय ધર્મધ્યાન એ પ્રમાણે ધ્યાનના ૪ ભેદ છે

×शुक्लध्यान આ ધ્યાનનો પહેલો ભેદ पृथक्त्व वितर्क सवि-

ઉત્સર્ગના દ્રવ્યોત્સર્ગ અને ભાવોત્સર્ગ એ બે ભેદ છે. ત્યાં દ્રવ્યોત્સર્ગ ૪ પ્રકારનો અને ભાવોત્સર્ગ ૩ પ્રકારનો છે, તે આ પ્રમાણે

ચાર છે પૃથક્ત્વ એટલે ભિન્નતા, તે-જે દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાયનું ધ્યાન ચાલુ હોય તેજ દ્રવ્યગુણપર્યાયમાં સ્થિર ન રહેતા, તે ધ્યાન અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયમાં ચાલ્યુ જાય છે. માટે पृथक्त्व, તથા શ્રુતજ્ઞાનીને જ આ ધ્યાન (વિશેષત પૂર્વધર લબ્ધિવંતને હોવાથી) પૂર્વગત શ્રુતના ઉપયોગવાળુ હોય છે માટે-वितर्कः श्रुतम् ઇતિ વચનાત-वितर्क. અને એક યોગથી બીજા યોગમાં, એક અર્થથી બીજા અર્થમા, અને એક શબ્દથી બીજા શબ્દમા. અથવા શબ્દથી અર્થમાં, અને અર્થથી શબ્દમા. આ ધ્યાનનો विचार એટલે સચાર થાય, માટે (विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्ति ઇતિ વચનાત્) सविचार માટે પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર કહેવાય છે (આ ધ્યાન ઋદ્ધિવંતને ૮ માથી ૧૧ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે)

૪ દ્રવ્યોત્સર્ગ—ગણ-ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદિ કલ્પ અંગીકાર કરવો, તે **ગણોત્સર્ગ**. (પાદપોપગમ આદિ ભેદવાળા) અનશનાદિક વ્રત લઈને કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે **કાયોત્સર્ગ**. કલ્પ વિશેષની સામાચારી પ્રમાણે ઉપધિનો ત્યાગ, તે **ઉવધિ ઉત્સર્ગ** અને અધિક અથવા અશુદ્ધ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે **અશુદ્ધ-ભક્તપાનોત્સર્ગ**.

૨ ભાવોત્સર્ગ—કષાયનો ત્યાગ, તે **કષાયોત્સર્ગ** ભવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વાદિ બંધહેતુનો ત્યાગ કરવો, તે **ભવોત્સર્ગ**, જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો ત્યાગ તે **કર્મોત્સર્ગ**

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ પરમનિર્જરાનુ કારણ છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે સાથે નિર્જરાતત્ત્વ પણ સમાપ્ત થયું.

નિર્જરાતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

ભૂતકાળમા (અનાદિકાળથી આજ સુધીમાં) સંચિત કર્મોના બળથી આત્મા સંસારભ્રમણ કરી રહ્યો છે, અને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો છે, તે કર્મરૂપી કાષ્ટ સમૂહોને બાળી ભસ્મીભૂત કરનાર તપશ્ચર્યા ધર્મ તે નિર્જરાતત્ત્વ છે માટે "નિર્જરાતત્ત્વ તે આત્માનુ સ્વરૂપ છે," એમ વિચારી આત્મધર્મ સન્મુખ થયેલો આત્મા ઉપવાસ છઠ્ઠ અઠ્ઠમ તપશ્ચર્યા કરે, છ રસના આસ્વાદનો ત્યાગ કરે, ઈત્યાદિરૂપે[૧] બાહ્ય તપશ્ચર્યાનો આદર કરે તથા પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ વિગેરે અભ્યન્તર તપશ્ચર્યાનો આદર કરે, એમ

ફેરવી દંડ કાઢી લીધા બાદ પણ ચક્ર ફરતુ જ રહે છે, તેમ આ ધ્યાન પણ જાણવુ.

શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદમાં પ્હેલા બે શુક્લધ્યાન છદ્મસ્થને, અને છેલ્લા બે ધ્યાન કેવલ ભગવંતને હોય છે. તથા પ્હેલા ત્રણ ધ્યાન સયોગીને અને છેલ્લુ ૧ ધ્યાન અયોગીને હોય છે તથા એ ચારે ધ્યાનનો પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણનો હોય છે, છાદ્મસ્થિક ધ્યાન યોગની એકાગ્રતારૂપ છે અને કૈવલિક ધ્યાન યોગનિરોધરૂપ છે.

૧ ઉપવાસ, એકાશન, આયંબિલ, ઊનોદરી વિગયત્યાગ, કાયક્લેશ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના બાહ્યતપશ્ચર્યાને "આ તો બાલ તપ છે, એવાં તપશ્ચર્યા તો જાનવરો પણ કરે છે." ઈત્યાદિ વચનથી બાહ્ય તપશ્ચર્યારૂપ નિર્જરા ધર્મનો અનાદર ન કરવો. કારણ કે અનેક મહા લબ્ધિઓની ઉત્પત્તિ પણ

બન્ને પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે, તો નિર્જરાતત્ત્વ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પૂર્વબદ્ધ કર્મો ભસ્મીભૂત થાય છે. તથા નિર્જરાતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સંવરતત્ત્વ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે—એ બન્ને તત્ત્વનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. અને સંવર તથા નિર્જરા પ્રાપ્ત થતાં, બીજાં સર્વે તત્ત્વો પોતપોતાના હેયો-પાદેયાદિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એજ આ નિર્જરાતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

॥ इति ७ निर्ज्जरातत्त्व ॥

૮ બન્ધતત્ત્વ.

ચાર પ્રકારના બન્ધના અર્થ.

पयइ सहावो वुत्तो. ठिई कालावहारणं ।
अणुभागो रसो णेओ. पएसो दलसंचओ ॥३७॥

પૂર્વોક્ત ચારે પ્રકારના બન્ધ, બન્ધ સમયે સમકાળે જ બંધાય છે, પરન્તુ અનુક્રમે બંધાય નહિ, તથા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ તથા રસબંધ કષાયથી થાય છે.

કર્મોના સ્વભાવો.

पडपडिहारऽसिमज्ज–हडचित्तकुलालभंडगारीणं
जह एएसिं भावा, कम्माणऽवि जाण तह भावा ॥३८॥

સ્કંધને રહેવાની જગ્યા) અનુક્રમે અલ્પ અલ્પ છે. તો પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જાણવી. જેમ ઔદારિકનો એક સ્કંધ જેટલા ક્ષેત્રમા અવગાહે (સમાય) તેનાથી અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા (ન્યૂન) ક્ષેત્રમાં વૈક્રિયનો ૧ સ્કંધ અવગાહે છે (સમાય છે) તે વર્ગણાઓનો પ્રદેશક્રમ આ પ્રમાણે–

પરમાણુથી પ્રારંભીને અભવ્યથી અનન્તગુણ અને સિદ્ધથી અનન્ત ભાગ જેટલા (નિયત સંખ્યાવાળા) અનન્ત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધો જીવ ગ્રહણ કરી શકે નહિ. માટે એ સર્વે અગ્રાહ્ય વર્ગણા જાણવી, ત્યારબાદ ૧ પરમાણુ અધિક સ્કંધ જીવ ગ્રહણ કરી ઔદારિક શરીર રચી શકે છે, તે માટે તે ઔદારિકની જઘન્ય વર્ગણા, ત્યારબાદ એકેક પરમાણુ વૃદ્ધિવાળી અનન્ત **ઔદારિકવર્ગણાઓ** છે, ત્યારબાદ પુનઃ એકેક પરમાણુ અધિક અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અનન્ત છે, ત્યારબાદ ઔદારિક પદ્ધતિએ એકેક પરમાણુ અધિક અનન્ત વર્ગણાઓ **વૈક્રિય શરીર યોગ્ય** છે. ત્યારબાદ પુનઃ અનન્ત વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, ત્યારબાદ **આહારક શરીર યોગ્ય** અનન્ત વર્ગણા છે, એ પ્રમાણે આઠ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અને આઠ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ એક એકના આંતરામા રહેલા છે

એ આઠ વર્ગણામાની પહેલી ચાર વર્ગણાઓ ૮ સ્પર્શવાળી છે, અને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, માટે બાદર પરિણામી છે. અને છેલ્લી ચાર વર્ગણાઓ શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શયુક્ત છે, અને દૃષ્ટિને અગોચર છે. માટે સૂક્ષ્મ પરિણામી છે, જેથી ઇન્દ્રિયગોચર થાય નહિ, એ પ્રમાણે પ્રદેશ બન્ધના પ્રસંગે ૮ વર્ગણા કહી પરન્તુ અહિં કર્મબંધનો પ્રસંગ હોવાથી કાર્મણ વર્ગણાનોજ ઉપયોગ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

पटप्रतिहारासिमद्य-हडिचित्रकुलालभाण्डागारिणाम्
यथैतेषां भावाः कर्मणामपि जानीहि तथा भावाः ॥ ३९ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पड पडिहार असि मज्ज, हड चित्त कुलाल भंडगारीण
जह एर्असि भावा, कम्माण अवि तह भावा जाण ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થ:

पड=પાટો	जह=જેમ
पडिहार=દ્વારપાળ	एएसिं=એ વસ્તુઓના
असि=તરવાર (ખડ્ગ)	भावा=સ્વભાવ છે
मज्ज=મદિરા	कम्माण=કર્મોના
हड=બેડી	अवि=પણ
चित्त=ચિતારો	जाण=જાણવા
कुलाल=કુંભાર	तह=તેવી રીતે
भंडगारीण=ભંડારી	भावा=સ્વભાવ

ગાથાર્થ —એ પાટો-દ્વારપાળ-ખડ્ગ-મદિરા-બેડી-ચિતારો-કુંભાર-અને ભંડારીના જેવા સ્વભાવો છે, તેવા આઠ કર્મોના પણ સ્વભાવો જાણવા ॥૩૯॥

વિશેષાર્થ —૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જીવનો જ્ઞાનગુણ આવરવાનો છે અને તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ચક્ષુના પાટા સરખુ છે એટલે ચક્ષુએ પાટો બાધ્યાથી જેમ કોઇ વસ્તુ દેખી-જાણી શકાય નહિ, તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપ પાટાથી જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે કંઇ જાણી શકાય નહિ

આ કર્મથી જીવનો અનન્ત જ્ઞાનગુણ અવરાય છે

૨ દર્શનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના દર્શનગુણને આવરે છે. જેમ દ્વારપાળે રોકેલા મનુષ્યોને રાજા જોઇ શકતો નથી, તેમ જીવરૂપી રાજા દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી પદાર્થ અને વિષયને દેખી શકતો નથી

આ કર્મથી જીવનો અનન્ત દર્શનગુણ અવરાય છે

૩ **વેદનીય** કર્મનો સ્વભાવ જીવને સુખદુઃખ આપવાનો છે જેમ મધવડે લેપાયલી તરવારને ચાટતા પ્રથમ મીઠાશ લાગે છે, પરન્તુ, જીભ કપાવાથી પશ્ચાત્ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમ અહિં શાતા વેદનીયને અનુભવતા પરિણામે અતિશય અશાતાવેદનીયને પણ અનુભવવી પડે છે.

આ કર્મ જીવના અવ્યાબાધ-અનન્ત સુખ ગુણને રોકે છે

૪ **મોહનીય** **કર્મ**નો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વગુણ તથા અનન્ત ચારિત્રગુણને રોકવાનો છે, એ મોહનીય કર્મ મદિરા સરખું છે જેમ મદિરા પીવાથી જીવ બેશુદ્ધ થાય છે. હિત-અહિત જાણતો નથી, તેમ મોહનીયના ઉદયથી પણ જીવ ધર્મ-અધર્મ કંઈ પણ જાણી-આદરી-પાળી શકતો નથી

આ કર્મથી જીવનો દર્શન અને અનન્ત ચારિત્રગુણ રોકાય છે.

૫ **આયુષ્ય કર્મ**નો સ્વભાવ જીવને અમુક ગતિમાં અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો છે, માટે એ કર્મ બેડી સરખું છે. જેમ બેડીમા પડેલો મનુષ્ય રાજાએ નિયમિત કરેલી મુદત સુધી બંદીખાનામાથી બહાર નિકળી શકે નહિ, તેમ તે તે ગતિ સંબંધી આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવ તે તે ગતિમાંથી નિકળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અક્ષયસ્થિતિ ગુણ રોકાય છે,

૬ **નામકર્મ**નો સ્વભાવ ચિત્રકાર સરખો છે નિપુણ ચિતારો જેમ અનેક રંગોથી અંગ ઉપાંગ યુક્ત દેવ મનુષ્ય આદિના અનેક રૂપો ચિતરે છે, તેમ ચિતારા સરખું **નામકર્મ** પણ અનેક વર્ણવાળા, અંગઉપાંગ યુક્ત દેવ મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપો બનાવે છે

આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અરૂપી ગુણને રોકવાનો છે.

૭ **ગોત્રકર્મ** કુંભાર સરખું છે. જેમ કુંભાર ચોરી, કુંભસ્થાપના વિગેરે માટે ઉત્તમ ઘડા બનાવે, તો માંગલિક તરીકે પૂજાય છે, અને મદિરાદિકના ઘડા બનાવે તો નિંદનીય થાય છે. તેમ જીવ પણ ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મે તો પૂજનીક અને [1]નીચ

૧ ચાલુ જમાનામા ઉચ્ચકુળના તથા નીચકુળના મનુષ્યોના પરસ્પરના કેટલાક વ્યવહારોમાં તથા પ્રકારની વિષમતા જોઈને કેટલાક જનો એવો

ગોત્રમા જન્મે તો નિંદનીક થાય છે આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અગુરુલઘુ ગુણને રોકવાનો છે

ઉપદેશ આપતા સંભળાય છે કે-મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમા સરખુ છે, માટે કોઇએ કોઇને ઉચ્ચ નીચ માનવો અથવા તેમ માનીને ખાનપાન આદિ વ્યવહારોમા જાતિભેદ કે વર્ણભેદ રાખવો તે અમાનુષી–રાક્ષસી આચાર છે. ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ તો ટુંકી દૃષ્ટિવાળા પૂર્વજોએ મતિકલ્પનાથી ઉભો કરેલો છે માટે આ વિચારની ઉદારતા વાળા જમાનામાં તો તે ભેદ સર્વથા નાબૂદ કરવા જેવો છે ઇત્યાદિ કઇક વિચિત્ર માન્યતાઓ ઉભી કરી સર્વ મનુષ્ય સાથે ખાનપાન આદિકના સર્વ વ્યવહાર સમાન રીતે રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે, પરન્તુ તે સર્વ માન્યતાઓ આર્યધર્મની વિરુદ્ધ છે કારણ કે શ્રી જિનેન્દ્રશાસ્ત્રોના આધારથી વિચારતા તો આ સાતમા ગોત્રકર્મના ૨ ભેદ ઉપરથી ઉચ્ચનીચપણાનો વ્યવહાર કર્મ જન્ય હોવાથી કુદરતીજ સમજાય છે, પરન્તુ કોઇ પૂર્વાચાર્યોએ મન કલ્પિત ભેદ ઉભો કર્યો હોય તેમ કોઇ રીતે માની શકાય નહિ તથા ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ ગુણ–કાર્ય-આચાર-અને જન્મ (તથા ક્ષેત્ર) ઉપર આધાર રાખે છે તથા ઉચ્ચનીચપણાનો ભેદ વચન માત્રથી ભલે માનવામાં ન આવે, પરન્તુ કુદરતના કાયદાને તાબે થઇને તો તેઓ પણ પ્રવૃત્તિથી તે ભેદને કેટલીક રીતે સ્વીકારેજ છે.

પુનઃ શ્રી મહાવીરસ્વામી બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમા અવતર્યા (ગર્ભમા આવ્યા) તે કારણથી સૌધર્મ ઇન્દ્ર સરખા દેવાધિપતિનુ સિંહાસન પણ ચળાયમાન થયુ અને ઇન્દ્રને પોતાની આવશ્યક ફરજ વિચારી ગર્ભસંહરણ જેવા પરિશ્રમમા ઉતરવુ પડયું તેથી ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ પ્રાચીન અને કુદરતી છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે નહિતર ચાલુ જમાનાની ઉપરોક્ત માન્યતા પ્રમાણે વિચારીએ તો શ્રીમહાવીર ભગવાન્ જો દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીથી જન્મ ધારણ કરે તો શું જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટ આરાધના ન કરી શકે? અથવા મોક્ષપદ ન પામી શકે? શું બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમા જન્મેલા જીવોને શાસ્ત્રમા મોક્ષપદનો નિષેધ કર્યો છે? શુ બ્રાહ્મણીને અને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનું મનુષ્યપણું સરખું ન હતું! તથા સૌધર્મ ઇન્દ્ર જેવા દેવાધિપતિને બે સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વની સમાનતા વિગેરે દલીલો નહિં સમજાઇ હોય! કે જેથી "તીર્થંકરો. ચક્રવર્તિઓ, વાસુદેવો, બલદેવો, ભિક્ષુકકુળમા ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને કદાચ અનન્તકાળે ઉત્પન્ન થવા જેવો નહિં બનવા

સંસ્કૃત અનુવાદ

अत्र ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुर्नामगोत्राणि
विघ्नं च पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुस्त्रिशतद्विपञ्चविधं ॥३८॥

શબ્દાર્થ—

इह=અહિં	पण=પાંચ
नाण=જ્ઞાનાવરણીય	नव=નવ
दंसणावरण=દર્શનાવરણીય	दु=બે
वेय=વેદનીય	अट्ठवीस=અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનુ
मोह=મોહનીય	चउ=ચાર
आउ=આયુષ્ય	तिसय=એકસો ત્રણ
नाम=નામ	दु=બે
गोयाणि=ગોત્ર	पण=પાંચ
विग्घं=અન્તરાય	विह=પ્રકારવાળા
च=અને	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

इह पण-नव-दु-अट्ठवीस-चउ-तिसय-दु=पण-विह
नाण-दंसणावरण वेय मोह आउ नाम गोयाणि च विग्घ ॥

ઉચ્ચ-નીચની કુદરતી મર્યાદાને બને આર્ય વ્યવસ્થાને અનુસરવા છતા ભાઈચારો રાખી શકાય છે તે બેયને પરસ્પર વિરોધ નથી, પ્રાચીન-કાળના એક વિદ્વાને તો ભલામણ કરી છે કે "આર્ય વ્યવસ્થાનો લોપ થતા આર્ય પ્રજાનો નાશજ થાય, માટે આર્ય ધર્મગુરુઓએ અને આર્ય રાજાઓએ તેની બરાબર રક્ષા કરવી જ જોઈએ."

ઉચ્ચ નીચનો ભેદ પ્રાણી માત્રમા છે પોપટ અને કાગડો, ગધેડો અને હાથી અનાર્ય જાતિઓમા પણ એ ભેદ છે અમીર કુટુંબ, લોર્ડઝ કુટુંબ વિગેરે વ્યવસ્થા એ ભેદોની સૂચક છે પરંતુ સર્વ પ્રાણી માત્રમા આર્ય જાતિ જગત્ શ્રેષ્ઠ છે ને વાત ન સમજનારા હાલમા આગળ વધતી પ્રજાઓના પ્રચારકાર્યના બળથી આપણા આર્યકુટુંબોમા જન્મેલા ભાઈઓ પણ તે વાતાવરણથી વ્યુદ્ગ્રાહિત થઈ સમાનતાના બાના નીચે, ઉપર પ્રમાણે એકતાના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે જે આર્ય પ્રજાને પરિણામે અત્યન્ત અહિત કરે છે. તેમ છતા ભેદ તો ' ળમાયે મ

ગાથાર્થ.

અહી પાચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, એકસો ત્રણ અને પાચ પ્રકારવાળા [અનુક્રમે] જ્ઞાન અને દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અતરાય (કર્મ) છે.

વિશેષાર્થ :

પુણ્યતત્ત્વમા અને પાપતત્ત્વમા કહેવાયેલી ૧૨૪ પ્રકૃતિમાં વર્ણવિગેરે ૪ શુભ અશુભ તરીકે બે વાર ગણાયેલ છે, તેને બદલે એક વાર ગણુતા ૧૨૦ પ્રકૃતિ થાય, પરતુ તે ૪ ના ઉત્તરભેદ ગણુતાં ૧૩૬ થાય નામકર્મમા પાચ શરીર ગણાવ્યા છે તેની સાથે ૧૫ બધન અને ૫ સઘાતન ઉમેરતા ૧૫૬ પ્રકૃતિ થાય તેમા સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય ઉમેરતા ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ થાય, આ રીતે ગણુતા મોહનીયની ૨૬ ને બદલે ૨૮ પ્રકૃતિ અને નામકર્મનો ૬૭ ને બદલે ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ થશે. બે મોહનીય તથા સઘાતન અને બધનનુ સ્વરૂપ પહેલા કર્મગ્રથમા સમજાશે

સ્થિતિબધ–ઉત્કૃષ્ટ.

नाणे य दंसणावरणे, वेयणिए चेव अंतराए अ
तीसं कोडाकोडी, अयराणं ठिइ अ उक्कोसा ॥४०॥

સસ્કૃત અનુવાદ

ज्ञाने च दर्शनावरणे, वेदनीये चैवान्तराये च
त्रिंशत्कोटीकोटयोऽतराणां स्थितिश्चोत्कृष्टा ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:

નાણે=જ્ઞાનાવરણીય
ય=અને
દસણાવરણે=દર્શનાવરણીય
વેયણિએ=વેદનીય
ચેવ=નિશ્ચે
અંતરાએ=અન્તરાય
તીસ=ત્રીસ
કોડાકોડી–કોટાકોટી (ક્રોડ ક્રોડ)
અયરાણ–સાગરોપમોની
ઠિઇ–સ્થિતિ
ઉક્કોસા–ઉત્કૃષ્ટ

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

नाणे य दंसणावरणे. वेयणिए चेव अंतराए अ
उक्कोसा ठिइ अयराण. तीस कोडाकोडी ॥ ४० ॥

ગાથાર્થ.

જ્ઞાનાવરણીય. દર્શનાવરણીય વેદનીય અને અન્તરાય (કર્મ) ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમોની ત્રીશ કોડાકોડી છે.

વિશેષાર્થ.

ક્રોડને ક્રોડે ગુણવાથી ક્રોડાક્રોડી થાય તેવી ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમ એટલે ૩૦,૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦

सित्तरि कोडाकोडी, मोहणिए वीस नाम गोएसु
तित्तीसं अयराइं, आउट्ठिइबंध उक्कोसा ॥४१॥

અહિ જે કર્મ જેટલા કોડાકોડિ સાગરોપમનું બધાય તે કર્મની તેટલા ૧૦૦ વર્ષ અબાધા (અનુદયઅવસ્થા) હોય છે, જેથી જ્ઞાનાવરણીયની અબાધા ૩૦૦૦ વર્ષની છે, માટે ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિબંધવાળું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ૩૦૦૦ વર્ષ ગયા પછી ઉદયમા આવે અને પ્રતિસમયે અનુક્રમે વિશેષહીન વિશેષહીન કર્મપુદ્ગલો ઉદયમાઆવી નિર્જરતાં ૩૦ કોડાકોડી સા૦ કાળ પૂર્ણ થયે તે કર્મનો એક પણ અણુ જીવ સાથે વિદ્યમાન હોય નહિં. જેમ જેમ સ્થિતિબધ ન્યૂન થાય તેમ તેમ અબાધા પણ ન્યૂન ન્યૂનતર થતા યાવત્ અન્તર્મુહૂર્ત્તની જઘન્ય અબાધા હોય છે. એ પ્રમાણે આયુષ્ય સિવાય શેષ સાતે કર્મની અબાધા સ્થિતિને અનુસારે હીનાધિક હોય છે, અને આયુષ્યની અબાધા અનિયમિત હોય છે, કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધે જઘન્ય અબાધા પણ હોય અને જઘન્ય સ્થિતિબધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા પણ હોય

જઘન્ય સ્થિતિબધે જઘન્ય અબાધા, જઘન્ય સ્થિતિબધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે જઘન્ય અબાધા, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે ઉત્કૃષ્ટ અબાધા, એમ આયુષ્યની અબાધાની ચતુર્ભંગી જાણવી

જઘન્ય અબાધા અન્તર્મુહૂર્ત્ત એટલે સાધિક ૮૫ આવલિકા, અને ઉત્કૃષ્ટ અબાધા પૂર્વક્રોડ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ(એટલે ૨ ૩૫૨૦૦૦૦૦, ૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણ)

संस्कृत अनुवाद

सप्तति कोटीकोटयो मोहनीये विंशतिर्नामगोत्रयो
त्रयस्त्रिंशदतराण्यायु -स्थितिबन्ध उत्कर्षात् ॥ ४१ ॥

शब्दार्थ:

सित्तरि=सित्तेर (७०)
कोडाकोडी=कोटाकोटी
मोहणिए=मोहनीय कर्मनो
वीस=वीस (२० कोडाकोडी)
नाम=नामकर्मनो
गोएसु=गोत्र कर्मनो
तित्तीस=तेत्रीश
अयराइ=सागरोपम
आउ=आयुष्यनो
ठिइबंध=स्थितिबन्ध
उक्कोसा=उत्कृष्टथी

अन्वय सहित पदच्छेद

मोहणिए सित्तरि नाम गोएसु वीस कोडाकोडी,
उक्कोसा आउ ठिइ बंध तित्तीस अयराइं ॥ ४१ ॥

गाथार्थ:

मोहनीयनी सित्तेर, नाम अने गोत्रनी वीश कोडाकोडी, अने आयुष्यनो उत्कृष्ट स्थितिबंध तेत्रीश सागरोपम छे.

विशेषार्थ.

उत्कृष्ट आयुष्य ३३ सागरोपमनु होय छे, अने आयुष्य कर्मनो उत्कृष्ट स्थितिबंध पूर्व क्रोडनो त्रीजो भाग अधिक ३३ सागरोपम होय छे ए विशेष समजवानु छे, एटले के उत्कृष्ट अबाधाकाळ वधारेनो होय छे

जघन्य स्थितिबंध

बारस मुहुत्त जहन्ना, वेयणिए अट्ठ नाम गोएसु
सेसाणंतमुहुत्तं, एयं बंधट्ठिईमाणं ॥ ४१ ॥

संस्कृत अनुवाद

द्वादश मुहूर्तानि जघन्या, वेदनीयेऽष्टौ नामगोत्रयो·
शेषाणामन्तर्मुहूर्त -मेतद्बन्धस्थितिमानम् ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ

बारस=બાર (૧૨)	गोएसु=ગોત્ર કર્મની
मुहुत्त=મુહૂર્ત્ત	सेसाण=શેષ પાંચ કર્મની
जहन्ना=જઘન્ય સ્થિતિ	अंतमुहुत्त=અન્તર્મુહૂર્ત્ત
वेयणिए=વેદનીય કર્મની	एय=આ
अट्ठ=આઠ મુહૂર્ત્ત	बंधट्ठिई=સ્થિતિબન્ધનુ
नाम=નામ કર્મની	माण=માન, પ્રમાણ છે

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

वेयणिए जहन्ना बारस मुहुत्त, नाम गोएसु अट्ठ,
सेसाण अंतमुहुत्त, एय बंध ट्ठिई माण ॥४२॥

ગાથાર્થ:

વેદનીય કર્મની જઘન્ય-૧૨ મુહૂર્ત્ત, નામકર્મ તથા ગોત્ર-કર્મની ૮ મુહૂર્ત્ત, અને શેષ પાંચ કર્મની અન્તર્મુહૂર્ત્ત, આ સ્થિતિબન્ધનુ પ્રમાણ છે

વિશેષાર્થ.

સુગમ છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિબન્ધ અને સ્થિતિબંધનુ સ્વરૂપ ગાથાથી કહ્યુ, પરન્તુ રસબન્ધ અને પ્રદેશ બન્ધનુ સ્વરૂપ ગાથા દ્વારા કહેલુ નથી, માટે તે સ્વરૂપ અપૂર્ણ ન રહેવાના કારણે ૩૭ મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે લખ્યુ છે, ત્યાંથી જાણવુ.

॥ બન્ધતત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

બન્ધતત્ત્વના ૪ ભેદનુ સ્વરૂપ સમજી આત્મા વિચાર કરે કે " મારો આત્મા શુદ્ધ સ્વરમણતા રૂપ ચિદાનંદમય છે અને અક્ષય સ્થિતિ રૂપ છે તેને બદલે કર્મોના બંધને લીધે જ તેને પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવો છોડીને જુદા જુદા સ્વરૂપે અમુક અમુક ઓછા-વત્તા વખત સુધી નાચવુ પડે છે, અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઇ અનેક વિપરીત પ્રસંગોમાથી પસાર થવુ પડે છે, અને અનેક કષ્ટો સહન કરવા પડે છે વળી કર્મનો પ્રકૃતિબન્ધ તો મારા

અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણોને આવૃત્ત કરનારો છે, અને મ્હારે તો અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાના છે કર્મનો સ્થિતિબન્ધ વધુમા વધુ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, અને મ્હારી સ્થિતિ તો અક્ષય-સ્થિતિ છે કર્મનો રસબન્ધ તો શુભાશુભ તથા ઘાતિ અઘાતિ છે, અને મ્હારો રસ તો અખડ ચિદાનદમય વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, કર્મનો પ્રદેશબન્ધ તો અનન્ત પ્રદેશી અને જડ સ્વરૂપ છે, પરન્તુ હું તો અસખ્ય પ્રદેશી અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છુ, એ પ્રમાણે બન્ધ-તત્ત્વનુ સ્વરૂપ અને મ્હારુ સ્વરૂપ સર્વાશે ભિન્ન હોવાથી મ્હારો અને કર્મનો સંબધ ન ઘટે[1]" ઇત્યાદિ વિચાર કરી કર્મબન્ધ તોડવાનો ઉપાય કરે, અને આત્માનો અબન્ધ ધર્મ પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય વળી ધન કુટુબ પરિવાર શરીર આદિ કર્મબંધનાં બાહ્ય નિમિત્ત તથા ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ જે કર્મ બન્ધનાં અન્તરગ નિમિત્ત છે, તે સર્વનો ત્યાગ કરી નિર્જરા તથા સંવર આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, અને પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય રૂપે પ્રાપ્ત કરી પાપ આદિક વર્જે, તો આત્માની ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થતા (૧૪ મે ગુણસ્થાને) આત્માનો અબન્ધક ધર્મ પ્રગટ કરી અન્તે તે આત્મા મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે જેથી કર્મ-બન્ધનો સર્વથા વિનાશ થાય.

॥ इति ८ बन्धतत्त्वम् ॥

॥ अथ नवम मोक्ष—तत्त्वम् ॥

નવ અનુયોગ દ્વાર રૂપે ૯ ભેદો

संतपय—परूवणया, दव्वपमाणं च, खित्त फुसणा य,
कालो अ अंतरं भाग भाव अप्पावहुं चेव ॥४३॥

---

[1] કર્મના સજોગથી જીવે ઘણીજ દુઃખની પરંપરા ભોગવી છે. संजोगमूला जीवेण पत्ता दुक्खपरंपरा.

સંસ્કૃત અનુવાદ

सत्पदप्ररूपणा॰ द्रव्यप्रमाण च क्षेत्र स्पर्शना च
कालश्चान्तरं भागो॰ भावोऽल्पबहुत्व चैव ॥४३॥

શબ્દાર્થ:

सतपय=સત્પદ (વિદ્યમાન પદની)	कालो કાલ
परूवणया=પ્રરૂપણા	अतर=અન્તર
द्व्वपमाण=દ્રવ્ય પ્રમાણ	भाग=ભાગ
च=વળી, અને	भाव=ભાવ
खित्त=ક્ષેત્ર	अप्पाबहुं=અલ્પબહુત્વ
फुसणा=સ્પર્શના	चेव=નિશ્ચય

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सतपय परूवणया, द्व्व पमाण च खित्त य फुसणा
कालो अ अतर भाग भाव अप्पाबहु च एव ॥ ૪૩ ॥

ગાથાર્થ:

સત્પદપ્રરૂપણા–દ્રવ્યપ્રમાણ–ક્ષેત્ર–સ્પર્શના–કાળ–અન્તર–ભાગ–ભાવ–અને અલ્પબહુત્વ ॥ ૪૩ ॥

વિશેષાર્થ:-

૧ મોક્ષ અથવા સિદ્ધ સત વિદ્યમાન છે કે નહિ? તે સબધી પ્રરૂપણા-પ્રતિપાદન કરવુ, તે સત્પદ પ્રરૂપણા, અને જો છે તો ગતિઆદિ ૧૪ માર્ગણામાની કઇ કઇ માર્ગણામા તે મોક્ષપદ છે તે સબધી પ્રરૂપણા કરવી તે પણ સત્પદ प्ररूपणाद्वार

૨—સિદ્ધના જીવો કેટલા છે। તેની સખ્યા સબધી વિચાર કરવો તે द्रव्य प्रमाणद्वार

૩—સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રમા અવગાહ્યા છે, રહ્યા છે તે નક્કી કરવુ તે क्षेत्रद्वार.

૪—સિદ્ધના જીવ કેટલા આકાશપ્રદેશને તથા સિદ્ધને સ્પર્શે છે? એટલે ક્ષેત્રથી અને परस्पर એમ ૨ પ્રકારે કેટલી સ્પર્શના છે? તેનો વિચાર કહેવો તે ૨ પ્રકારનું स्पर्शना द्वार છે.

૫–સિદ્ધપણુ કેટલા કાળ સુધી રહે? તેનો વિચાર કરવો તે कालद्वार

૬—સિદ્ધને અંતર (આતરૂ) છે, કે નહિ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સંસારી થઇ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું બને કે નહિ? તે સંબધિ વિચાર કરવો તે कालअन्तर द्वार તથા પરસ્પર અન્તર છે કે નહિ, ને परस्पर अन्तर द्वार એ બે પ્રકારનું અન્તરદ્વાર છે.

૭–સિદ્ધના જીવો સસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું, તે भागद्वार

૮–ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય? એ વિચારવું તે भावद्वार,

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાંથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે? તે સબધિ વિચાર કરવો તે अल्पबहुत्वद्वार,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જીજ્ઞાસુઓની શકાઓના જવાબ રૂપમા જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે તેને અનુયોગ કહે છે. એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે. તેમાંના અહી બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમા છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યું છે. તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

संतं सुद्धपयत्ता, विज्जंतं खकुसुमंव्व न असंतं।
मुक्खत्ति पयं तस्स उ, परूवणा मग्गणाईहिं ॥४४॥

સસ્કૃત અનુવાદ

सत्, शुद्धपदत्वाद्विद्यमान, खकुसुमवत् न असत्
"मोक्ष' इति पदं तस्य तु, प्ररूपणा मार्गणादिभि ॥४४॥

संत-સત્ વિદ્યમાન	मुक्ख-મોક્ષ
सुद्ध-શુદ્ધ-એક	त्ति-ઇતિ-એ
पयत्ता-પદપણુ પદરૂપ હોવાથી	पय-પદ, શુદ્ધ પદ છે.
विज्जंत-વિદ્યમાન છે	तस्स-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ-તત્ત્વની
ख-આકાશના	उ-વળી
कुसुमव्व-પુષ્પની પેઠે	परूवणा-પ્રરૂપણા
न-નથી	मग्गणाईहि-૧૪ માર્ગણાદિવડે (કરાય છે.)
असंतं-અવિદ્યમાન, અછતું, અસત્	

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

संतं,सुद्ध पयत्ता विज्जंत, खकुसुमव्व न असंतं,
"मुक्ख" त्ति पयं, उ मग्गणाईहि तस्स परूवणा

ગાથાર્થ:

"મોક્ષ" સત્ છે=શુદ્ધપદ હોવાથી વિદ્યમાન છે આકાશના ફુલની પેઠે અવિદ્યમાન નથી-"મોક્ષ" એ જાતનુ પદ છે. અને માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઇપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાચ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ લા અવયવમા-જેમા, અને જે સાબિત કરવાનું હોય તે એ આવે છે, તે **પ્રતિજ્ઞા** ૨ જામા સાબિતીનુ કારણુ આપવામાં આવે છે, તે **હેતુ** ૩ જામા તેને અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે **ઉદાહરણ** ૪ થામાં ઉદાહરણુ પ્રમાણે ઘટાવવાનુ હોય છે, તે **ઉપનય.** ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે તેને **નિગમન** કહે છે. અહી મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાચ અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

૫—સિદ્ધપણુ કેટલા કાળ સુધી રહે? તેનો વિચાર કરવો તે कालद्वार

૬—સિદ્ધને અંતર (આંતરૂ) છે, કે નહિ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સંસારી થઈ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું બને કે નહિં? તે સંબધિ વિચાર કરવો તે कालअन्तर द्वार તથા પરસ્પર અન્તર છે કે નહિ, ને परस्पर अन्तर द्वार એ બે પ્રકારનું અન્તરદ્વાર છે.

૭—સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવુ, તે भागद्वार.

૮—ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય? એ વિચારવું તે भावद्वार,

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાથી ક્યા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે? તે સબધિ વિચાર કરવો તે अल्पबहुत्वद्वार,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જીજ્ઞાસુઓની શકાઓના જવાબ રૂપમા જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે. તેને અનુયોગ કહે છે એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે તેમાના અહી બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમાં છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે. નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યુ છે. તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

संतं सुद्धपयत्ता, विज्जंतं खकुसुमंव्व न असंतं ।
मुक्खत्ति पयं तस्स उ, परूवणा मग्गणाईहिं ॥४४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सत्, शुद्धपदत्वाद्विद्यमान, खकुसुमवत् न असत्
'मोक्ष' इति पदं तस्य तु, प्ररुपणा मार्गणादिभि ॥४४॥

संत-સત્ વિદ્યમાન	मुक्ख-મોક્ષ
सुद्ध-શુદ્ધ-એક	त्ति-ઇતિ-એ
पयत्ता-પદપણું પદરૂપ હોવાથી	पय-પદ, શુદ્ધ પદ છે
विज्जंत-વિદ્યમાન છે	तस्स-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ-તત્ત્વની
ख-આકાશના	
कुसुमव्व-પુષ્પની પેઠે	उ-વળી
न-નથી	परूवणा-પ્રરૂપણા
असंत-અવિદ્યમાન, અછતુ, અસત્	मग्गणाईहि-૧૪ માર્ગણાદિવડે (કરાય છે)

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

संतं,सुद्ध पयत्ता विज्जंत, खकुसुमव्व न असंत,
"मुक्ख" त्ति पयं, उ मग्गणाईहि तस्स परूवणा

ગાથાર્થ:

"મોક્ષ" સત્ છે=શુદ્ધપદ હોવાથી વિદ્યમાન છે આકાશના ફુલની પેઠે અવિદ્યમાન નથી-"મોક્ષ" એ જાતનું પદ છે. અને માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઇપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાચ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ લા અવયવમા-જેમા, અને જે સાબિત કરવાનુ હોય તે એ આવે છે, તે **પ્રતિજ્ઞા** ૨ જામા સાબિતીનુ કારણ આપવામા આવે છે, તે **હેતુ** ૩ જામા તેને અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે **उदाहरण** ૪ થામા ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનુ હોય છે, તે **उपनय** ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે તેને **निगमन** કહે છે અહી મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાચ અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા—મોક્ષ, સત્ છે.

હેતુ—શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

૫–સિદ્ધપણુ કેટલા કાળ સુધી રહે? તેનો વિચાર કરવો તે कालद्वार

૬—સિદ્ધને અંતર (આતરૂ) છે, કે નહિ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સસારી થઇ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું બને કે નહિં? તે સબધિ વિચાર કરવો તે कालअन्तर द्वार તથા પરસ્પર અન્તર છે કે નહિ, ને परस्पर अन्तर द्वार એ બે પ્રકારનું અન્તરદ્વાર છે

૭–સિદ્ધના જીવો સસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું, તે भागद्वार.

૮–ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય? એ વિચારવું તે भावद्वार,

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે? તે સબંધિ વિચાર કરવો તે अल्पबहुत्वद्वार,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જીજ્ઞાસુઓની શંકાઓના જવાબ રૂપમા જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે તેને અનુયોગ કહે છે એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે તેમાના અહી બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમા છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે. નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યુ છે તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

संतं सुद्धपयत्ता, विज्जंतं खकुसुमंव्व न असंतं।
मुक्खत्ति पयं तस्स उ, परूवणा मग्गणाईहिं ॥४४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सत्, शुद्धपदत्वाद्विद्यमान, खकुसुमवत् न असत्
'मोक्ष' इति पदं तस्य तु, प्ररुपणा मार्गणादिभि ॥४४॥

सं त-સત્ વિદ્યમાન	मुक्ख-મોક્ષ
सुद्ध-શુદ્ધ-એક	त्ति-ઇતિ-એ
पयत्ता-પદપણું પદરૂપ હોવાથી	पय-પદ, શુદ્ધ પદ છે
विज्ज त-વિદ્યમાન છે	तस्स-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ-તત્ત્વની
ख-આકાશના	
कुसुमव्व-પુષ્પની પેઠે	उ-વળી
न-નથી	परूवणा-પ્રરૂપણા
असं त-અવિદ્યમાન, અછતુ, અસત્	मग्गणाईहि-૧૪ માર્ગણાદિવડે (કરાય છે)

અન્વય સહિત પદછેદ

संतं,सुद्ध पयत्ता विज्जंत, खकुसुमव्व न असतं,
"मुक्ख" त्ति पयं, उ मग्गणाईहि तस्स परुवणा

ગાથાર્થ:

"મોક્ષ" સત્ છે=શુદ્ધપદ હોવાથી વિદ્યમાન છે આકાશના ફુલની પેઠે અવિદ્યમાન નથી-"મોક્ષ" એ જાતનુ પદ છે. અને માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઇપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાચ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ લા અવયવમા-જેમા, અને જે સાબિત કરવાનું હોય તે બે આવે છે, તે **પ્રતિજ્ઞા** ૨ જામા સાબિતીનું કારણ આપવામા આવે છે, તે **હેતુ**. ૩ જામા તેને અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે **ઉદાહરણ** ૪ થામા ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનુ હોય છે, તે **ઉપનય** ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે તેને **નિગમન** કહે છે. અહીં મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાચ અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે
હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

ઉદાહરણ-જે જે એક પદો હોય, તેના અર્થો હોયજ જેમકે-ઘોડો, ગાય, વિગેરે. એક એક પદો છે, માટે તેના પદાર્થો પણ છે. તેમજ જે જે શુદ્ધ=એકલા પદો નથી, પણ જોડાયેલા પદો છે. તેના અર્થો હોય કે ન પણ હોય રાજપુત્ર એ અશુદ્ધ પદ છે છતાં તેનો અર્થ છે, અને આકાશનુ કુલ, તેનો અર્થ નથી તેવુ આ અમત નથી. આવી વિરુદ્ધ ઘટનાવાળુ ઉદાહરણ ગાથામા આપ્યું છે

ઉપનય-" મોક્ષ " એ શુદ્ધ પદ છે માટે તેનો અર્થ છે.

નિગમન-તે મોક્ષ પદના અર્થરૂપ જે પદાર્થ તેજ મોક્ષ અહી ઉપનય અને નિગમન એકી સાથે ટુકામા કહ્યા છે એ રીતે મોક્ષની હયાતીની સાબિત થઇ ચુક્યા પછી માર્ગણા વિગેરેથી તેની વિચારણા કરવાથી તેના સ્વરૂપની વિસ્તારથી સાબિતીઓ મળે છે અને દ્રવ્યપ્રમાણ વિગેરે પણ હયાતી સાબિત હોય તોજ વિચારી શકાય છે

પ્રશ્ન-અદિ ડિત્થ, ડત્થ ઇત્યાદિ કલ્પિત એકેક પદવાળા પણ પદાથ નથી. તેમ એક પદવાળુ મોક્ષ પણ નથી, એમ માનવામા શુ વિરુદ્ધ છે?

ઉત્તર-જે શબ્દનો અર્થ કે વ્યુત્પત્તિ થઇ શકે તે પદ કહેવાય પણ અર્થશૂન્ય શબ્દને પદ કહેવાય નહિ, અને સિદ્ધ અથવા **મોક્ષ** એ શબ્દ તો અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ યુક્ત છે, માટે પદ કહેવાય છે, પરન્તુ ડિત્થ, ડત્થ ઇત્યાદિ શબ્દો અર્થ શૂન્ય છે, માટે પદ ન કહેવાય, માટે તે પદોવાળી વસ્તુ પણ નથી. પરન્તુ સિદ્ધ, મોક્ષ એ તો પદ છે અને તેથી તેની વસ્તુ પણ છે

૧૪ મૂળમાર્ગણાઓ.

गइ इंदिए अ काए, जोए वेए कसाय नाणे अ
संजम दंसण लेसा, भव सम्मे सन्नि आहारे ॥४५॥

संस्कृत अनुवाद

गतिरिन्द्रिय[illegible] [illegible]यः [illegible] वेदः कषायो ज्ञानं च
संयमो दर्श[illegible] , [illegible] सम्यक्त्व संज्ञ्याहार ॥४६॥

ગાથાર્થ-

શબ્દાર્થ:—

गइ–ગતિ	संजम–ચારિત્ર
इंदिए–ઇન્દ્રિય	दंसण–દર્શન
काए–કાય	लेसा–લેશ્યા
जोए–યોગ	भव–ભવ્ય
वेए–વેદ	सम्मे–સમ્યક્ત્વ
कसाय–કષાય	सन्नि–સંજ્ઞિ
नाणे–જ્ઞાન	आहारे–આહાર

ગાથાર્થ.

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, ચારિત્ર, દર્શન, લેશ્યા. ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞિ અને આહાર

વિશેષાર્થ.

માર્ગણા એટલે શોધન, જૈન શાસ્ત્રમા કોઈ પણ પદાર્થનો વિસ્તારથી વિચાર સમજવાને માટે, એટલે કે તે પદાર્થનુ ઉડું તત્ત્વ-રહસ્ય સ્વરૂપ શોધવા માટે આ ૧૪ સ્થાનો ઉપર ઘટના કરવામા આવે છે તે પણ એક રીતે એક જાતના અનુયોગજ છે

માર્ગણાઓના પેટા ભેદો.

(૧) गति ४	(२)इन्द्रिय ५	(३) काय ६
૧ દેવગતિ	૧ એકેન્દ્રિય જાતિ	૧ પૃથ્વીકાય
૨ મનુષ્ય ગતિ	૨ દ્વીન્દ્રિય જાતિ	૨ અપ્કાય
૩ તિર્યંચ ગતિ	૩ ત્રીન્દ્રિય જાતિ	૩ તેઉકાય
૪ નરક ગતિ	૪ ચતુરિન્દ્રિય જાતિ	૪ વાયુકાય
	૫ પચેન્દ્રિય જાતિ	૫ વનસ્પતિકાય
		૬ ત્રસકાય

(४) योग ३	(५) वेद ३	(६) कषाय ४
૧ મનયોગ	૧ સ્ત્રી વેદ	૧ ક્રોધ
૨ વચનયોગ	૨ પુરુષવેદ	૨ માન
૩ કાયયોગ	૩ નપુંસકવેદ	૩ માયા
		૪ લોભ

ઇન્દ્રિયવાળા જીવ, તે એકેન્દ્રિય જાતિ, દ્વીન્દ્રિય જાતિ, ઇત્યાદિ-યાવત્ પંચેન્દ્રિય જાતિ કહેવાય

૩ કાય માર્ગણા ૬—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ૩૫ કાયા=શરીરો અને હાલો ચાલી શકે તેવી કાયા=શરીરો ધારણ કરે તે જીવો અનુક્રમે **पृथ्वीकाय**, **अप्काय**, **तेउकाय** **वायुकाय**, **वनस्पतिकाय** અને **त्रसकाय**.

૪ યોગ માર્ગણા ૩—વિચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ, તે **मनोयोग**, વચનોચ્ચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ તે **वचनयोग**, કાયાની સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાથી પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફુરણ તે **काययोग**

૫ વેદ માર્ગણા ૩--સ્ત્રીજાતને થતો પુરુષ સંગનો અભિલાષ તે **स्त्रीवेद**. પુરુષ જાતને થતો સ્ત્રીસંગનો અભિલાષ તે **पुरुषवेद**, અને ત્રીજી જાતને સ્ત્રી તથા પુરુષ એ બન્નેના સંગનો અભિલાષ તે **नपुंसकवेद**.

૬ કષાય માર્ગણા ૪—ખેદ, ઈર્ષ્યા ગુસ્સાની લાગણી તે **क्रोध**, ગર્વની લાગણી તે **मान**, ૭૦, કપટની લાગણી તે **माया**, અને ઈચ્છા, તૃષ્ણા, મમતાની લાગણી તે **लोभ**. આ ચારેય લાગણીઓ એવી છે કે તે પ્રગટ થાય ત્યારે અવશ્ય નવા કર્મો બંધાયજ છે, કર્મબંધનો મોટો આધાર તેના ઉપર છે માટે તે **कषाय** કહેવાય છે.

૭ જ્ઞાન માર્ગણા ૮—મન અને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થ સાથેના સંબંધથી જે (અર્થ સંજ્ઞા રહિત હોય તોપણ) યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે **मतिज्ञान**, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી શ્રુતને અનુસારે (શાસ્ત્રાનુસારી) અર્થની સંજ્ઞાવાળું જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે ૨ **श्रुतज्ञान** અમુક હદ સુધીનું રૂપી પદાર્થનું (પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનું) જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના આત્મસાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ થાય તે ૩ **अवधिज्ञान**, ૨૫ દ્વીપમા રહેલા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોગત વિચાર જાણી શકાય તેવુ જ્ઞાન તે ૪ **मनःपर्यवज्ञान** છે આ મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં પણ આત્માને ઇન્દ્રિય તથા મનની જરૂર હોતી નથી, માટે એ પણ આત્મસાક્ષાત્ જ્ઞાન છે તથા સર્વ પદાર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ૫ **केवलज्ञान** આ જ્ઞાન પણ મન અને ઇન્દ્રિયો વિના આત્મસાક્ષાત્ થાય છે.

એ ૫ પ્રકારના જ્ઞાન છે, અને ૩ પ્રકારના અજ્ઞાન તે પણ જ્ઞાનના ભેદમાં ગણાય છે, તેથી ૮ જ્ઞાન કહેવાય છે અજ્ઞાનમા અ=ઉલટું વિપરીત અથવા ઉલટા રૂપનું **ज्ञान** તે **अज्ञान** કહેવાય પરન્તુ

[अ એટલે અભાવ એવા અર્થથી] જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિં, આ જ્ઞાન મિથ્યાત્વ યુક્ત હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે, માટે મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓનુ જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય.

પ્રશ્ન—સમ્યગ્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ "ઘટને ઘટ" "પટને પટ" ઇત્યાદિ વસ્તુના છતાં (વિદ્યમાન) ધર્મ કહે છે, પરન્તુ "ઘટને પટ" તથા "પટને ઘટ" એમ વિપરીત સમજતા અને કહેતા પણ નથી, તો પણ એકને જ્ઞાન કહેવું અને બીજાને અજ્ઞાન કહેવું એ પક્ષપાત કેમ?

ઉત્તર—તેમા પક્ષપાત નથી. પણ ખરી વસ્તુ સ્થિતિ છે. ઘડો જેમ એક દૃષ્ટિથી ઘડો છે. તેમ બીજી દૃષ્ટિથી તેના બીજા અનેક સ્વરૂપો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાના ધ્યાનમાં એ બીજા અનેક સ્વરૂપો હોતા નથી અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે વખતે ઘડાને ઘડો કહે છે તે વખતે તેના બીજા સ્વરૂપો તેના ખ્યાલમા હોય છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ ઘડાને ઘડો જ કહે છે—તેનો અર્થ એ કે બીજા સ્વરૂપોનુ તેનું અજ્ઞાન છે. એટલે ઘડાને જેવો છે, તેવો તે જાણતો નથી. આજ કારણથી વ્યવહારમાં ઘણી સાચી વસ્તુને ખોટી અને ખોટીને સાચી માની બેસે છે. જેથી અનર્થ પરંપરા વધે છે. દૃષ્ટિ એટલે ખ્યાલ-ઉદ્દેશ. ખોટા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સાચા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, આ ભેદ સહેજે સમજાય તેવો છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિ, શ્રુત, અને અવધિજ્ઞાન. **मतिअज्ञान, श्रुतअज्ञान** અને **विभङ्गज्ञान** કહેવાય છે. **वि**=વિરુદ્ધ. **भङ्ग**=બોધ જેમા તે **विभङ्गज्ञान**

ખુલાસો:—શ્રુત જ્ઞાનમા એ સમજવાનું છે કે-રામાયણ—ભારત-વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા મિથ્યાદૃષ્ટિઓ છતા તેને જે રીતે સમજવા જોઇએ તે રીતે સમજી લેનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તેને શાસ્ત્રોનું સમ્યક્ શ્રુત જ્ઞાન ગણાય છે અને આચારાંગ વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ છતા મિથ્યાદૃષ્ટિ તેને યથાર્થ રીતે ન જાણી શકે માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને આચારાંગાદિકથી થતું જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન—શ્રુત અજ્ઞાન ગણાય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને છેલ્લા બે જ્ઞાન ન થાય માટે તેના અજ્ઞાન નથી હોતા.

૮ સંયમ માર્ગણા ૭—સંવરતત્ત્વના પાંચ ચારિત્રના અર્થમા કહેવી છે, ત્યાંથી જાણવી સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય પરિહાર વિશુદ્ધિક, સૂક્ષ્મ સંપરાય, યથાખ્યાત, દેશવિરતિ, અને અવિરતિ

૯ દર્શન માર્ગણા ૪—ચક્ષુથી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ચક્ષુર્દર્શન, ચક્ષુ સિવાયની ૪ ઇન્દ્રિયો અને મન, એ ૫ થી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ૨ **અચક્ષુર્દર્શન**, ૩ અવધિજ્ઞાનીને રૂપી પદાર્થ જાણવામા થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે **અવધિદર્શન**, અને કેવળજ્ઞાનીને સર્વે પદાર્થના સર્વ ભાવ જાણવામા થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ. તે ૪ **કેવળદર્શન** અહિં સામાન્ય ધર્મના ઉપયોગનુ કારણ તે **દર્શન** અને વિશેષ ધર્મના ઉપયોગનું કારણ તે **જ્ઞાન**

૧૦ લેશ્યા માર્ગણા ૬—**લેશ્યા**—સ્વભાવનું બધારણ દરેક પ્રાણીને જન્મથીજ અમુક પ્રકારની પરિણતિ વાળો સ્વભાવ બંધાય છે. તે લેશ્યા છે તેની અલ્પતા તીવ્રતા તથા શુભાશુભપણાથી સામાન્ય રીતે ૭ પ્રકાર પડે છે. સ્વભાવ તે ભાવ લેશ્યા. અને તેમા નિમિત્તભૂત કૃષ્ણાદિપુદ્ગલો તે દ્રવ્ય લેશ્યા.

અહિ લેશ્યા પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી શુભ વર્ણ, શુભ ગંધ, શુભ રસ અને શુભ સ્પર્શવાળી હોય તે **શુભલેશ્યા** અને અશુભવર્ણાદિ યુક્ત હોય તે **અશુભલેશ્યા** છે.

તથા પુદ્ગલસ્વરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા જો કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણ યુક્ત છે. તો પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણની મુખ્યતાએ વર્ણ ભેદથી લેશ્યાના પણ ૬ ભેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણવર્ણ યુક્ત પુદ્ગલમય ૧ **કૃષ્ણલેશ્યા**, નીલ (લીલા) વર્ણનાં પુદ્ગલવાળી ૨ **નીલલેશ્યા**, લીલો અને લાલ એ બે વર્ણની મિશ્રતાવાળી અથવા કબૂતરનાં સરખા વર્ણવાળી ૩ **કાપોતલેશ્યા**, લાલ વર્ણયુક્ત પુદ્ગલવાળી ૪ **તેજોલેશ્યા**, પીળા વર્ણવાળી ૫ **પીતલેશ્યા**. અને શ્વેત વર્ણવાળી **શુક્લલેશ્યા**. એ ૭ લેશ્યાઓમાની પહેલી ૩ અશુભ પરિણામવાળી હોવાથી અશુભ, બીજી ૩ શુભ પરિણામવાળી હોવાથી શુભલેશ્યા છે. તથા અનુક્રમે છએ લેશ્યાઓ અધિક અધિક વિશુદ્ધ પરિણામવાળી છે, એ ૬ લેશ્યાઓના ૬ પ્રકારના પરિણામને અગે શાસ્ત્રમા જબૂફળ ખાનાર ૬ વટેમાર્ગુનુ દૃષ્ટાંત કહ્યુ છે. તે આ પ્રમાણે—

જબૂફળ ભક્ષક ૬ મુસાફરનું દૃષ્ટાન્ત—કોઇ નગર તરફ જતા અરણ્યમાં આવી પડેલા ભૂખ્યા થયેલા ૬ મુસાફરોએ પાકી ગયેલા જાંબૂઓથી નમી પડતું એક મહાન્ જાબૂવૃક્ષ જોઇને તેઓ પરસ્પર જાંબૂ ખાવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા;—તેમાના પહેલાએ કહ્યુ કે "આ

આખા વૃક્ષનેજ મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ **કૃષ્ણલેશ્યાનો** પરિણામી)", બીજાએ કહ્યું:- "મોટા મોટા શાખાઓ તોડી નીચે પાડીએ (એ **નીલલેશ્યાનો** પરિણામી)." ત્રીજાએ કહ્યુ-"નાની નાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ **કાપોતલેશ્યાનો** પરિણામી)," ચોથાએ કહ્યું-" જાંબૂના ગુચ્છા તોડી નીચે પાડીએ (એ **તેજોલેશ્યાનો** પરિણામી)," પાંચમાએ કહ્યુ કે ગુચ્છાઓમાંથી પાકા જાંબુજ ચુટી ચુટીને નીચે નાખીએ (એ **પદ્મલેશ્યાનો** પરિણામી)," અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે " જાંબુ ખાઇને ક્ષુધા મટાડવી એજ આપણો ઉદ્દેશ છે. તો આ નીચે ભૂમિ ઉપર સ્વત ખરી પડેલાં જાબુજ વીણીને ખાઈએ, કે જેથી વૃક્ષછેદનનું પાપ કરવાની જરૂર પણ ન રહે " (એ **શુક્લલેશ્યાનો** પરિણામવાળો જાણવો) એ પ્રમાણે અનુક્રમે વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધ લેશ્યા પરિણામો એ દૃષ્ટાન્તને અનુસારે વિચારવા અહીં ૭ ચોરોનુ પણ દૃષ્ટાંત વિચારવું

૧૧ ભવ્ય માર્ગણા ૨-જગત્મા કેટલાક જીવો દેવ-ગુરુ-ધર્મની સામગ્રી મળ્યે કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે એવી યોગ્યતાવાળા છે, તે સર્વે **ભવ્ય** કહેવાય અને કેટલાક મગમા કાગડુ જેટલા અને જેવા અલ્પ જીવો એવા પણ છે, કે જેઓ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સંપૂર્ણ સામગ્રી મળવા છતાં પણ કર્મ રહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે નહિ. તેવા સર્વે જીવો **અભવ્ય** કહેવાય. એ ભવ્યત્વ તથા અભવ્યત્વ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ છે પરન્તુ સામગ્રીના બળથી નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તથા અભવ્ય જીવો તો આટામા લૂણ જેટલા અલ્પજ છે, અને ભવ્ય

૧ અભવ્ય જીવો મોક્ષપદ નથી પામતા એટલુ જ નહિ, પરન્તુ નીચે લખેલા ઉત્તમ ભાવો પણ નથી પામતા.

ઇન્દ્રપણું, અનુત્તર દેવપણું, ચક્રવર્તિપણું, વાસુદેવપણુ, પ્રતિવાસુદેવપણું, બળદેવપણુ; નારદપણું, કેવલિ હસ્તે દીક્ષા, ગણધર હસ્તે દીક્ષા, સંવત્સરી દાન, શાસન અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવીપણુ, લોકાન્તિક દેવપણું, યુગલિક દેવોના અધિપતિપણુ, ત્રાયસ્ત્રિંશત્ દેવપણુ, પરમાધામીપણું, યુગલિક મનુષ્યપણું, પૂર્વધર લબ્ધિ, આહારક લબ્ધિ, પુલાક લબ્ધિ, સંભિન્ન શ્રોતો-લબ્ધિ, ચારણ લબ્ધિ, મધુસર્પિ લબ્ધિ, ક્ષીરાસ્રવ લબ્ધિ અક્ષીણ મહાનસી લબ્ધિ, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાને ઉપયોગી પૃથ્વીકાયાદિપણું, ચક્રવર્તિના ૧૪ રત્નપણું, સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, શુક્લપક્ષીપણું જિનેન્દ્રના માતા પિતાપણું, યુગપ્રધાનપણું, ઇત્યાદિ (ઇતિ અભવ્યકુલકે)

જીવો તેથી અનન્ત ગુણા છે. પુન. ભવ્ય જીવોમાં પણ ઘણા એવા જીવ છે કે જેઓ કોઇ કાળે ત્રસપાણુ પામવાના જ નથી, પરન્તુ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમા જ અનાદિ અનન્તકાળ સુધી જન્મ મરણ કર્યા કરશે, જેથી મોક્ષપદ પામવાના નથી પરન્તુ સ્વભાવે (યોગ્યતા વડે) તો તેઓ ભવ્યજ છે કહ્યુ છે કે—

अत्थि अणंता जीवा, जेहिं न पत्तो तसाइ परिणामो
उववज्जंति चयंति अ, पुणोवि तत्थेव तत्थेव ॥ १ ॥

અર્થ—એવા અનન્તાનન્ત જીવો છે, કે જેઓએ ત્રસાદિ (દ્વીન્દ્રિયાદિ) પરિણામ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, અને પુનઃ પુન. (વારંવાર) ત્યાને ત્યાજ (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયપણામા જ) જન્મે છે, અને મરણ પામે છે ॥૧॥

૧૨ સમ્યક્ત્વ માર્ગણા ૬

उपशम, क्षायिक, क्षायोपशमिक, मिश्र, सास्वादन અને मिथ्यात्व એ ૭ ભાવોનો આ માર્ગણામા સમાવેશ થાય છે

૧ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ—અનન્તાનુબન્ધિ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એ ત્રણ દર્શન મોહનીય. એ સાત કર્મપ્રકૃતિઓની અંતર્મૂહુર્ત સુધી તદ્દન ઉપશાન્તિ થવાથી જે સમ્યગ્ભાવ પ્રગટ થાય છે, તે વખતે એ સાત કર્મો આત્મા સાથે હોય છે, પણ ભારેલા અગ્નિની માફક શાંત પડેલા હોવાથી પોતાની અસર બતાવી શકતા નથી. આ સમ્યક્ત્વ એક ભવમાં ૨ વાર અને આખા સંસાર ચક્રમા ૫ વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે છે અંતર્મૂહુર્તથી વધારે વખત આ સમ્યક્ત્વ ન ટકે અને લગભગ નિરતિચાર હોય છે,

૨ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલી સાતેય કર્મપ્રકૃતિઓનો તદ્દન ક્ષય થવાથી આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે, તેનો કાળ સાદિ અનંત છે, આ સમ્યક્ત્વ નિરતિચાર હોય છે.

૩ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલી સાત પ્રકૃતિમાની છની ઉપશાન્તિ હોય, અને ફક્ત સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થઇ ક્ષય થતો હોય છે, તેથી તેનુ નામ ક્ષય અને ઉપશમ યુક્ત સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. તેનો વધારેમાં વધારે વખત ૬૬ સાગરોપમ કાળ છે આ સમ્યક્ત્વીને શંકા—આકાક્ષા વિગેરે અતિચારોનો એટલા પુરતો સભવ છે

૪ મિશ્ર સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલા સાતમાની ફક્ત મિશ્ર મોહનીય

કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયમા હોય, બાકીની ઉપશાન્ત હોય, તે વખતે જે સમ્યગ્-મિથ્યારૂપ ભાવ ફક્ત અંતર્મુહુર્ત સુધી હોય, તે મિશ્ર સમ્યક્ત્વ, તેથી જૈન ધર્મ ઉપર ન રાગ ન દ્વેષ એવી સ્થિતિ હોય છે

૫ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ–ઉપર જણાવેલા અંતર્મુહુર્તના વખતવાળા ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વે પહોચતા પહેલા એક સમયથી માંડીને ૬ આવલિકા સુધી સમ્યક્ત્વના યતિકચિત્–કાંઇક સ્વાદરૂપ આ સમ્યક્ત્વ હોય છે, પછી તુરત જ મિથ્યાત્વ પામે જ છે જેમ ક્ષીરનું ભોજન કરીને કોઈપણ પ્રકારના ઉત્ક્લેશથી વમન થઈ જાય, છતાં તેને ક્ષીરનો જેમ કાંઈક સ્વાદ આવે છે તે પ્રમાણે स–સહિત, आस्वाद–સ્વાદ. સ્વાદસહિત હોય તે સાસ્વાદન

૬ મિથ્યાત્વ- અનંતાનુબંધીય કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જે મિથ્યાભાવ પ્રગટે છે તે મિથ્યાત્વ છે.

સમ્યક્ત્વ માર્ગણામાં સમ્યક્ત્વ શબ્દ સમ્યગ્ અને મિથ્યા એ બન્ને ભાવનો ઉપલક્ષણથી સંગ્રહ કરનાર છે. જેમ ભવ્ય, સંજ્ઞિ, આહારી નામ છતા અભવ્ય, અસંજ્ઞિ–અણાહારી વિગેરેનો સંગ્રહ થાય છે એમ ઘણી માર્ગણાઓમા સમજવું.

૧૩ સંજ્ઞિ માર્ગણા ૨–મનઃપર્યાપ્તિથી અથવા દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા જીવો તે संज्ञि, અને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન રહિત તે असंज्ञि

૧૪ આહારી માર્ગણા ૨–ભવધારણીય શરીરને લાયક *ઓજ આહાર, લોમ+ આહાર, અને –કવલાહાર એ ત્રણ પ્રકારમાના યથાસંભવ આહારવાળા તે ૧ आहारी, અને એ ત્રણેય આહાર રહિત, તે अनाहारी

* અપર્યાપ્ત અવસ્થામા તૈજસ્ કાર્મણ શરીર વડે ગ્રહણ કરાતો આહાર તે ओजआहार

+શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ત્વચા–શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાતો આહાર તે लोमआहार.

–કોળીયાથી મુખદ્વારા લેવાનો આહાર તે कवलआहार.

માર્ગણાઓમાં મોક્ષની પ્રરૂપણા.

**नरगइ पणिंदि तस भव, सन्नि अहक्खाय खइअसम्मत्ते।
मुक्खोऽणाहार केवल–दंसणनाणे, न सेसेसु ॥४६॥**

સંસ્કૃત અનુવાદ

नरगतिपञ्चेन्द्रियत्रसभव्यसंज्ञियथाख्यातक्षायिकसम्यक्त्वे
मोक्षोऽनाहारकेवलदर्शनज्ञाने, न शेषेषु ॥ ४३ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

नर–गइ, पणिंदि, तस, भव, सन्नि, अहक्खाय, खइअ–सम्मत्ते
अणाहार, केवल–दंसण–नाणे मुक्खो सेसेसु न ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ :

नरगइ–મનુષ્ય ગતિ
पणिंदि–૫ ચેન્દ્રિય જાતિ
तस–ત્રસકાય
भव–ભવ્ય
सन्नि–સંજ્ઞિ
अहक्खाय–યથાખ્યાત ચારિત્ર
खइअसम्मत्ते–ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં
मुक्खो–મોક્ષ છે
अणाहार–અનાહાર
केवलदंसण–કેવળદર્શન
नाणे–કેવળજ્ઞાનમાં
न–(મોક્ષ) નથી
सेसेसु–શેષ માર્ગણાઓમાં

ગાથાર્થ :

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, ભવ્ય, સંજ્ઞિ, યથાખ્યાત ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનાહાર, કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાનમા મોક્ષ છે, અને શેષમા નથી ॥ ૪૬ ॥

વિશેષાર્થ:

એ ૧૦ થી– શેષ રહેલી કષાય–વેદ–યોગ–અને લેશ્યા એ ચાર માર્ગણામાં મોક્ષ હોયજ નહિ. કારણ કે–અકષાયી, અવેદી, અયોગી, અને અલેશી અવસ્થાવાળા જીવનેજ મોક્ષ હોય છે,

~ શ્રી અભયદેવસૂરિ રચિત નવતત્ત્વ ભાષ્યમા ૧૪ માર્ગણામાં મોક્ષપદની પ્રરૂપણા જૂદી રીતે કહી છે, તે આ પ્રમાણે—

એટલે ૪ મૂળ અને ૫૨ ઉત્તર ભેદોમા મોક્ષની માર્ગણા કરતા વિચારણા ઘટતી નથી એટલે મૂળ તથા ઉત્તર દશ માર્ગણામા જ મોક્ષની માર્ગણા ઘટે છે

અહિ સાર એ છે કે-મોક્ષમા જવાની સસારી જીવની છેલ્લી (૧૪ મા ગુણસ્થાનની શૈલેશી) અવસ્થામા જે જે માર્ગણા વિદ્યમાન હોય તે તે માર્ગણામાં મોક્ષ છે એમ કહેવાય, અને શેષ માર્ગણાઓમા મોક્ષનો અભાવ ગણાય તથા સંજ્ઞિપણુ અને ભવ્યત્વ જો કે અયોગી ગુણસ્થાને [1]અપેક્ષાભેદથી શાસ્ત્રમા કહ્યુ નથી તો પણ અહિ સજ્ઞિપણુ અને ભવ્યત્વ [2]અપેક્ષા પૂર્વક ગ્રહણ કર્યું છે. એમ જાણવુ.

॥ १ इति सत्पदप्ररूपणा द्वार ॥

દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ક્ષેત્ર અનુયોગદ્વાર

दव्वपमाणे सिद्धा-णं जीवदव्वाणि हुंतिऽणंताणि ।
लोगस्स असंखिज्जे, भागे इक्को य सव्वेवि ॥४७॥

तत्थ य सिद्धा पचमगइए नाणे य दसणे सम्मे
स तित्ति सेसपसुं, पपसु सिद्धे निसेहिज्जा ॥ ११२ ॥

ત્યાં સિદ્ધો પચમ ગતિમાં (સિદ્ધિ ગતિમા), તથા કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન, અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ચાર માર્ગણામા સત્-વિદ્યમાન છે, અને તેથી શેષ ૧૦ મૂળ માર્ગણાઓમા (અને ૫૮ ઉત્તર માર્ગણામાં) સિદ્ધપણાનો નિષેધ જાણવો. આ સત્પદ પ્રરૂપણા પણ અપેક્ષાભેદથી યથાર્થ છે, કારણ કે અહિ સિદ્ધત્વ અવસ્થા આશ્રયિને માર્ગણાઓની પ્રરૂપણા એ પ્રમાણે જ સભવે છે.

૧-૨ "ભવ્યપણુ એટલે મોક્ષગતિને યોગ્ય ફેરફાર પામવાપણુ" એ અર્થવાળુ ભવ્યત્વ નિશ્ચયથી મોક્ષપદ પામવાની અવસ્થાવાળા કેવલિ ભગવંતને નથી, કારણ કે જીવ કેવળજ્ઞાન પામ્યો ત્યારથી મોક્ષ પદ પામી ચૂક્યો, એમ જાણવાનુ છે. તો હવે ફરીથી મોક્ષ પામવાનો સંભવ ક્યાં છે? એ અપેક્ષાએ કેવલી ભગવંતને તેમજ સિદ્ધ ભગવતને પણ ભવ્યત્વ નથી પણ અભવ્યત્વ છે. ભવ્ય સસારી જીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે. એ અપેક્ષાએ ભવ્ય માર્ગણા સંભવે છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

द्रव्यप्रमाणे सिद्धानां जीवद्रव्याणि भवन्त्यनन्तानि
लोकस्यासंख्येयभागे, एकश्च सर्वेऽपि ॥ ४७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્—=अणंताणि हुंति सव्वे अवि

શબ્દાર્થ:

दव्वपमाणे=દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વારમા	लोगस्स=લોકના
सिद्धाण =સિદ્ધના	असंखिज्जे=અસંખ્યાતા
जीवदव्वाणि=જીવદ્રવ્યો	भागे=ભાગે, ભાગમા
अणंताणि=અનન્ત	इक्को=એક સિદ્ધ
हुंति=છે.	सव्वेवि=સર્વે સિદ્ધ

ગાથાર્થ.

સિદ્ધોના દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વારમા—અનન્ત જીવદ્રવ્યો છે, લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમા એક અને સર્વે સિદ્ધો હોય છે ॥ ૪૭ ॥

વિશેષાર્થ:

સિદ્ધના જીવો અનન્ત છે, કારણ કે જઘન્યથી ૧ સમયને અન્તરે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસને અન્તરે અવશ્ય કોઇ જીવ મોક્ષે જાય એવો નિયમ છે, તેમજ એક સમયમાં જઘન્ય ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ જીવો મોક્ષે જાય, એ પણ નિયમ છે, અને એ પ્રમાણે અનન્તકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે માટે સિદ્ધ જીવો અનન્ત છે (અન્યદર્શનીઓ જે સદાકાળ ઇશ્વર એકજ છે એમ કહે છે તે આ બીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે એમ જાણવુ)

॥ इति २ द्रव्य प्रमाण द्वार ॥

તથા સંજ્ઞિપણું મનોજ્ઞાનવાળા જીવને હોય છે. અને કેવલિ ભગવંતને તથા સિદ્ધને (મતિજ્ઞાનાવરણીય ક્ષય થવાથી) મનોજ્ઞાનનો અભાવ છે. તેથી સંજ્ઞિ પણ નથી સંજ્ઞીજીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઇ શકે એ અપેક્ષાએ સંજ્ઞિમાર્ગણા છે.

તથા ક્ષેત્રદ્વાર વિચારતાં–સિદ્ધના જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમા રહ્યા છે, કારણ કે એક સિદ્ધની અવગાહના જઘન્યથી ૧ હાથ ૮ અંગુલ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૩૩૩ ધનુષ ૩૨ અગુલ અર્થાત્ ૧૩૩૩ હાથ અને ૮ અંગુલ એટલી ઉચી અવગાહના હોય છે અને એ ક્ષેત્ર લોકના અસખ્યાતમાં ભાગ જેટલુ જ છે, માટે એકેક સિદ્ધ પણ લોકના અસખ્યાતમા ભાગમા રહ્યા છે. તથા સર્વ સિદ્ધ આશ્રયિ વિચારીએ તો ૪૫ લાખ યોજનવાળી સિદ્ધશિલા પૃથ્વી ઉપર એક યોજનને અન્તે ૪૫ લાખ યોજન તિર્યક્ (આડા) વિસ્તારવાળા ૧/૬ (એક ષષ્ઠમાંશ) ગાઉ ઉર્ધ્વપ્રમાણ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં સિદ્ધ જીવો અલોકની આદિ અને લોકના અતને સ્પર્શીને રહ્યા છે. તે સર્વ ક્ષેત્ર પણ લોકના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, માટે સર્વ સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે, એ પ્રમાણે એ રીતે ક્ષેત્ર દ્વાર કહ્યુ (અન્ય દર્શનીઓ જે કહે છે કે ઇશ્વર એકજ છે અને તે પણ આ સચરાચર (ત્રસ સ્થાવર તથા જડ ચેતનમય) જગત્મા સર્વ સ્થાને વ્યાપી રહ્યો છે, તે આ ત્રીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે, એમ જાણવું)

॥ इति ३ क्षेत्र द्वार ॥

સ્પર્શના, કાળ અને અન્તર અનુયોગ દ્વારો.

फुसणा अहिया कालो, इग सिद्ध पडुच्च साइओणंतो पडिवायाभावाओ, सिद्धाणं अंतरं नत्थि । ४८ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

स्पर्शनाधिका काल एकसिद्धं प्रतीत्य साद्यनन्त
प्रतिपाताऽभावतः सिद्धानामन्तरं नास्ति ॥ ४८ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

फुसणा अहिया कालो इग सिद्ध पडुच्च साइओणंतो
पडिवाय अभावाओ सिद्धाण अंतर नत्थि ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ.

फुसणा=સ્પર્શના	पडिवाय=પ્રતિપાતના, પડવા ના (પુનઃસંસારમાં આવવાના)
अहिया=અધિક છે	अभावाओ=અભાવથી
कालो=કાળ	सिद्धाणं=સિદ્ધોને
इग सिद्ध=એક સિદ્ધની	अंतरं=અન્તર
पडुच्च=આશ્રયી, અપેક્ષાએ	नत्थि=નથી
साइअणंतो=આદિ અનન્ત છે	

ગાથાર્થ.

સ્પર્શના અધિક છે, એક સિદ્ધને આશ્રયિને સાદિ અનંત-કાળ છે પડવાનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધોમા અંતર નથી

વિશેષાર્થ.

જેમ એક પરમાણુ જે એક આકાશપ્રદેશમા સમાઇ રહ્યો છે તે ૧ આકાશ પ્રદેશની **અવગાહના** કહેવાય, અને તે પરમાણુને ચારે દિશાએ ૪ તથા ઉર્ધ્વ અને અધ એકેક આકાશ પ્રદેશ મળી સ્પર્શેલા ૬ પ્રદેશ અને પૂર્વોકિત અવગાહનાનો ૧ પ્રદેશ મળી ૭ આકાશપ્રદેશની **સ્પર્શના** કહેવાય તેમ પ્રત્યેક સિદ્ધને અવગાહનાક્ષેત્રથી સ્પર્શનાક્ષેત્ર અધિક હોય છે, તે કેવળ સિદ્ધને જ નહિં પરન્તુ પરમાણુ આદિ દરેક દ્રવ્ય માત્રને સ્પર્શના અધિકજ હોય છે એ **ક્ષેત્ર સ્પર્શના** (આકાશ પ્રદેશ આશ્રયિ સ્પર્શના) કહી, હવે સિદ્ધને સિદ્ધની પરસ્પર સ્પર્શના પણ અધિક છે, તે આ પ્રમાણે—

એક વિવક્ષિત સિદ્ધ જે આકાશપ્રદેશોમા અવગાહી રહેલ છે. તે દરેક આકાશપ્રદેશમા એકેક પ્રદેશની હાનિ વૃદ્ધિએ અનન્ત અનન્ત બીજા સિદ્ધ જીવો પણ તે સિદ્ધના આત્મપ્રદેશો હિનાધિક આક્રમીને અવગાહ્યા છે, તે **વિષમાવગાહી સિદ્ધ** કહેવાય તેમજ તે સિદ્ધની અવગાહનામાં તે અને તેટલા જ આકાશપ્રદેશોમા સંપૂર્ણ અન્યુનાતિરિકતપણે (હીનાધિક્તા રહિત) બીજા અનન્ત સિદ્ધ જીવો (તે સિદ્ધને) સંપૂર્ણ આક્રમીને (સ્પર્શીને–પ્રવેશીને) અવગાહ્યા છે, તે તુલ્ય અવગાહનાવાળા સિદ્ધો **સમાવગાહી** કહેવાય. તે વિવક્ષિત સિદ્ધને સમાવગાહી સિદ્ધોની સ્પર્શના

ભાગ અને ભાવ અનુયોગ દ્વાર.

सव्वजियाणमणंते भागे ते, तेसिं दंसणं नाणं
खइए भावे, परिणामिए अ पुण होइ जीवत्तं ॥४१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वजीवानामनन्ते भागे ते, तेषां दर्शनं ज्ञानं
क्षायिके भावे, पारिणामिके च पुनर्भवति जीवत्वम ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:

सव्व-સર્વ
जियाण-જીવોના
अणंते-અનન્તમે
भागे-ભાગે છે
ते-તે સિદ્ધ જીવો
तेसिं-તે સિદ્ધોનું
दंसणं-દર્શન (કેવળ દર્શન)
नाणं-જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન)
खइए-ક્ષાયિક
भावे-ભાવનું છે
परिणामिए-પારિણામિક ભાવનું
अ-(છંદપૂર્તિ માટે)
पुण-વળી, અને, પરન્તુ
होइ-છે
जीवत्तं-જીવત્વ, જીવિત

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ते सव्व जियाण अणंते भागे, तेसिं दंसणं नाणं
खइए भावे, अ पुण जीवत्तं परिणामिए होइ ॥ ४१ ॥

ગાથાર્થ:

તેઓ (સિદ્ધો) સર્વ જીવોને અનન્તમે ભાગે છે તેઓનું જ્ઞાન અને દર્શન ક્ષાયિક ભાવે છે અને જીવપણું પારિણામિક ભાવે છે

વિશેષાર્થ:

સિદ્ધ જીવો જો કે અભવ્યથી અનન્ત ગુણ છે, તો પણ સર્વ સંસારી જીવોના અનન્તમા ભાગ જેટલા જ છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ—નિગોદના જે અસંખ્ય ગોળા અને એકેક ગોળામા અસંખ્ય નિગોદ અને એકેક નિગોદમા જે અનન્ત અનન્ત જીવ

છે, તેવી એકજ નિગોદના પણ અનંતમા ભાગ જેટલા ત્રણે કાળના સર્વ સિદ્ધો છે કહ્યુ છે કે—

जइआ य होइ पुच्छा जिणाण मग्गमि, उत्तर तइआ
इक्कस्स निगोयस्सवि, अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥ १ ॥

અર્થ - જીનેશ્વરના માર્ગમા--શાસનમા જ્યારે જ્યારે જીનેશ્વરને પ્રશ્ન કરીએ ત્યારે ત્યારે એજ ઉત્તર હોય છે કે-એક નિગોદનો પણ અનંતમો ભાગજ મોક્ષે ગયો છે.

॥ इति ७ भाग द्वार ॥

૧ **औपशमिक भाव**--રાખમા ઢાકેલા અગ્નિ સરખી કર્મની (મોહનીય કર્મની) ઉપશાન્ત અવસ્થા (અનુદય અવસ્થા) તે ઉપશમ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ પરિણામ તે ઔપશમિક ભાવ

૨ **क्षायिक भाव**--જળથી બુઝાઇ ગયેલા અગ્નિ સરખો કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો તે ક્ષય, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ-પરિણામ તે ક્ષાયિક ભાવ.

૩ **क्षायोपशमिक भाव**—ઉદયમા પ્રાપ્ત થતા કર્મનો ક્ષય, તથા ઉદયમા નહિ પ્રાપ્ત થયેલા (થતા) કર્મોનો ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ પરિણામ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ

૪ **औदयिक भाव**—કર્મનો ઉદય તે ઉદય અને કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો ગતિ, લેશ્યા, કષાય, આદિ જીવ પરિણામ (જીવની અવસ્થાઓ) તે ઔદયિક ભાવ.

૫ **पारिणामिक भाव**—વસ્તુનો અનાદિ સ્વભાવ (અકૃત્રિમ સ્વભાવ અથવા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) તે પારિણામિક ભાવ

એ ૫ ભાવમાં ઔપશમિક ભાવ ફક્ત મોહનીય કર્મનો જ હોય, ક્ષાયિક ભાવ આઠે કર્મનો હોય, ક્ષયોપશમ ભાવ જ્ઞાના૦-દર્શના૦-મોહ૦-અન્ત૦ એ ૪ કર્મનો હોય, ઔદયિક ભાવ આઠે કર્મનો (તથા જીવ ગ્રહિત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલ સ્કંધોને પણ) હોય, અને પારિણામિક ભાવ સર્વ દ્રવ્યનો હોય.

ઔપશમિક ૨
- સમ્યક્ત્વ ૧
- ચારિત્ર-૧

ઔદયિક ૨૧
- ગતિ-૪
- કષાય-૪
- લિંગ-૩
- મિથ્યાત્વ-૧
- અજ્ઞાન-૧
- અસંયમ-૧
- સંસારિપણુ-૧
- લેશ્યા-૬

ક્ષાયિક ૯
- દાન લબ્ધિ
- લાભ ,,
- ભોગ ,,
- ઉપભોગ ,,
- વીર્ય ,,
- કેવળ જ્ઞાન
- કેવળ દર્શન
- સમ્યક્ત્વ
- ચારિત્ર

ક્ષાયોપશમિક ૧૮
- મતિ જ્ઞાન
- શ્રુત ,,
- અવધિ ,,
- મનઃપર્યવ ,,
- મતિ અજ્ઞાન
- શ્રુત ,,
- વિભંગ જ્ઞાન
- ચક્ષુર્દર્શન
- અચક્ષુર્દર્શન
- અવધિદર્શન
- દાનાદિલબ્ધિ-૫
- સમ્યક્ત્વ
- ચારિત્ર
- દેશવિરતિ

પારિણામિક ૩
- જીવત્વ
- ભવ્યત્વ
- અભવ્યત્વ

પ્રશ્ન.--સિદ્ધ પરમાત્માને જો ક્ષાયિક ભાવ છે. તો ક્ષાયિક ભાવના ૯ ભેદ હોવાને બદલે અહિં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ કેમ કહ્યા ? તથા ભવ્યત્વ (રૂપ પારિણામિક ભાવ સિદ્ધને કેમ નહિં ?

ઉત્તર.--મૂળ ગાથામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધ પરમાત્માને કહ્યા. તે આત્માના જ્ઞાન દર્શન ગુણની મુખ્યતાએ કહ્યા છે, તથા દર્શનનો અર્થ *સમ્યક્ત્વ પણ છે તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ગ્રહણ કરતા શ્રી સિદ્ધમા ૩ ક્ષાયિકભાવ આ ગાથમા કહ્યા છે, તો પણ બીજા ૬ ક્ષાયિક ભાવોનો સર્વથા નિષેધ ન જાણવો. જો કે શાસ્ત્રોમા એ ૬ ક્ષાયિક ભાવો માટે અમુક અમુકનો નિષેધ અને ગ્રહણ બન્ને[1] છે, તો પણ એકદર

* શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વ માટે દર્શન શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે અને ઘણા શાસ્ત્રકારોએ શ્રી સિદ્ધમા એ ૩ ભાવ કહ્યા છે તેથી અહિ ગાથામાં કહેલા દંસણ પદના ૨ અર્થ કરવામાં વિરોધ નથી.

૧ નવતત્ત્વની પ્રાચીન આચાર્યકૃત અવચૂરિ. તથા સાધુરત્નસૂરિકૃત અવચૂરિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમા સિદ્ધ પરમાત્માને ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિક દર્શન એ ૨ ભાવ જ કહ્યા છે, તેમા પણ પ્રાચીન અવચૂરિમા તો ૭ ભાવોનો સ્પષ્ટ અક્ષરોથી નિષેધ કર્યો છે, તથા નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત નવતત્ત્વભાષ્યમા એજ ભાષ્યની યશોદેવઉપાધ્યાયકૃત વૃત્તિમાં, શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમા, શ્રી આચારાંગ નિર્યુક્તિમા અને મહાભાષ્યમા ક્ષા૦ જ્ઞાન ક્ષા૦ દર્શન અને ક્ષા૦ સમ્યક્ત્વ એ ભાવ કહ્યા છે, શેષ ૬ ભાવનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. દિગંબર સંપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિક તથા રાજવાર્તિકમા ક્ષા૦ વીર્ય ૪ લબ્ધિ સિવાય ૫ ભાવ કહ્યા છે (પરન્તુ દાનાદિ ૪ લબ્ધિનો સ્પષ્ટ નિષેધ નથી) કાલ લોકપ્રકાશમા મહાભાષ્ય પ્રમાણે ૩ ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે, અને કેટલાક આચાર્યોના મતે નવે ક્ષાયિક ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે.

એ દરેક વિસંવાદ અપેક્ષા રહિત નથી. તો પણ સંક્ષેપમા એટલુ જ સમજવું કે કોઈ ભાવ અવ્યપદેશપણાના (ઉપચરિતપણાના) કારણથી, કોઈ ભાવ કાર્યભાવના કારણથી અને કોઈ ભાવ સંસારી જીવના અંગે ગુણસ્થા-

દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે સર્વે અપેક્ષાભેદ હોવાથી સિદ્ધ પરમાત્મામા
નવેય ક્ષાયિક ભાવ હોય એમ કહેવામાં પણ સર્વથા વિરોધ
નથી, માટે અપેક્ષાએ સિદ્ધમા ત્રણ અથવા નવેય ક્ષાયિક ભાવ
પણ માનવા.

તથા મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોય તે ભવ્ય કહેવાય અને સિદ્ધ

નવૃત્તિના કારણથી ઇત્યાદિ કારણથી નિષેધેલા છે, અને આત્માના મૂળ
ગુણરૂપ જ્ઞાન દર્શન અપેક્ષાથી પણ નિષેધાય નહી. ગ્રહણ, ધારણ યોગ્ય
બાદર પરિણામી પુદ્ગલ સ્કંધોના વિષયવાળી દાનાદિક ૪ લબ્ધિઓ કર્મ-
પ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં કહી છે, પુદ્ગલોના ગ્રહણ ધારણનો અભાવ હોવાથી
દાનાદિ કાર્યના અભાવની અપેક્ષાએ ૪ લબ્ધિઓ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામા
નથી એમ કહી શકાય, તથા **વિ** વિશેષથી જે **ईरयति प्रेरयति**–પ્રેરણા
કરે તે **વીર્ય** એ વ્યુત્પત્તિ લક્ષણ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામા પ્રેરણા વૃત્તિના
અભાવે ઘટતું નથી. અથવા વીર્યનું લક્ષણ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ તે શ્રી સિદ્ધમા નથી,
તેથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં વીર્ય નથી. એમ કહી શકાય અને તેથી જ
શ્રી ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના ૮મા ઉદ્દેશમાં "**सिध्धा ण अविरिया**"
એ સૂત્રની વૃત્તિમાં **सकरणवीर्याभावादवीर्या सिध्धा** (=યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ
કરણવીર્યના અભાવથી સિદ્ધો વીર્ય રહિત છે.) એમ કહ્યું છે તથા **चर्यते
गम्यते अनेन निर्वृत्तौ इति चारित्रम्** એટલે જેનાવડે મોક્ષમા જવાય
તે ચારિત્ર અથવા **अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात् चारित्रम्** એટલે આઠ
પ્રકારના કર્મસગ્રહનો [કર્મસમૂહનો] નાશ કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય,
ઇત્યાદિ ચારિત્રના વ્યુત્પત્તિલક્ષણોમાનું કોઈ પણ વ્યુત્પત્તિલક્ષણ શ્રી સિદ્ધમા
ઘટતું નથી. તેમજ ચારિત્રના ૫ ભેદોમાનો કોઈ પણ ભેદ (અર્થાત્ ક્ષાયિક
યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ) શ્રી સિદ્ધમા છે નહિં તે કારણથી શ્રી સિદ્ધમા
ચારિત્રનો અભાવ છે, માટે જ સિદ્ધાન્તમા "સિદ્ધને **નો चारित्ती नो
अचारित्ती** એટલે સિદ્ધ ચારિત્રી છે એમ પણ નથી, તેમજ સિદ્ધમા
ચારિત્ર નથી એમ પણ નથી" એ વચન કહ્યું છે તથા જો કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ
તો લગભગ સર્વ શાસ્ત્રને સમ્મત છે તો પણ કોઈ સ્થાને સમ્યક્ત્વનો
નિષેધ પણ ઉપર ટિપ્પણીમા કહ્યા પ્રમાણે હોય તો તે સમ્યક્ત્વનો અર્થ
"શ્રીવીતરાગના વચન ઉપર પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધા" એમ જાણવો, જેથી શ્રીસિદ્ધ
તો પોતે વીતરાગ છે. તો એમને બીજા કયા વીતરાગના વચનની શ્રદ્ધા
ઘટી શકે? તે કારણથી ક્ષાયિક ભાવની શ્રદ્ધાના અભાવે શ્રીસિદ્ધને ક્ષાયિક

પરમાત્મા તો મોક્ષમાં ગયેલાં જ છે તો મોક્ષની હવે યોગ્યતા શી રીતે ઘટી શકે? એ અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં "સિદ્ધને નો ભવ્વા નો અભવ્વા એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા ભવ્ય પણ નથી તેમ ભવ્ય નહિ એમ પણ (અર્થાત્ અભવ્ય પણ) નથી" એ વચન યુક્તિથી સ્હેજે સમજાય તેવું છે.

અલ્પબહુત્વ અનુયોગ.

थोवा नपुंससिद्धा, थी नर सिद्धा कमेण संखगुणा
इअ मुक्खतत्तमेअं, नवतत्ता लेसओ भणिया ॥५०॥

संस्कृत અનુવાદ

स्तोका नपुंसकसिद्धा, स्त्रीनरसिध्धा क्रमेण संख्यगुणा
इति मोक्षतत्त्वमेत-न्नवतत्त्वानि लेशतो भणितानि ॥ ५० ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

नपुंस सिध्धा थोवा, थी नर सिध्धा कमेण संख गुणा
इअ मुकख तत्तं एअं नव तत्ता लेसओ भणिया ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:

थोवा=થોડા, અલ્પ
नपुंस=નપુંસક લિંગે
सिद्धा=સિદ્ધ થયેલા
थी=સ્ત્રી લિંગે
नर=પુરૂષ લિંગે
सिद्धा=સિદ્ધ થયેલા
कमेण=અનુક્રમે
संखगुणा=સંખ્યાત ગુણ છે,
इअ=એ, એ પ્રમાણે
मुकखतत्तं=મોક્ષતત્ત્વ
एअ=એ, એ પ્રમાણે
नवतत्ता નવ તત્ત્વો
लेसओ=લેશથી, સંક્ષેપથી
भणिया=કહ્યા.

સમ્યક્ત્વ પણ ઘટી શકતું નથી એમ જાણવું, એ પ્રમાણે બનતા સુધી શાસ્ત્રના વિસંવાદ પણ અપેક્ષાવાદથી સમજવા એજ શ્રીજિનેન્દ્રવચનની પરમ પવિત્ર આજ્ઞા છે૦

ગાથાર્થ.

નપુંસક લિંગે સિદ્ધ થોડા છે. સ્ત્રી લિંગે સિદ્ધ અને પુરુષ લિંગે સિદ્ધ અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણ છે.

એ પ્રમાણે આ મોક્ષ તત્ત્વ છે.

નવતત્ત્વો ટુંકામાં કહ્યા ॥ ૫૦ ॥

વિશેષાર્થ.

નપુંસક લિંગવાળા જીવો એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ મોક્ષે જાય, માટે નપુંસક સિદ્ધ અલ્પ સ્ત્રીઓ એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ મોક્ષે જાય, માટે દ્વિગુણ થવાથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ કહ્યા છે. અને પુરુષો એક સમયમાં ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે માટે સ્ત્રીથી પણ પુરુષસિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ જાણવા [દ્વિગુણથી ન્યુન તે વિશેષાધિક, અને દ્વિગુણ ત્રિગુણ વિગેરે તે સંખ્યાત ગુણ કહેવાય] નપુંસકાદિને મોક્ષ કહ્યો તે નપુંસકાદિ વેદ આશ્રયિ નહિં પણ નપુંસકાદિ લિંગ આશ્રયિ મોક્ષ જાણવો, કારણ કે સવેદીને મોક્ષ ન હોય

તથા અહિં ૧૦~ પ્રકારના જન્મ નપુંસકોને ચારિત્રનો જ અભાવ હોવાથી મોક્ષે જઇ શકતા નથી, પરન્તુ જન્મ્યા બાદ કૃત્રિમ રીતે થયેલા~ ૬ પ્રકારના નપુંસકોને ચારિત્રનો લાભ હોવાથી મોક્ષે જાય છે. માટે નપુંસક સિદ્ધ તે કૃત્રિમ નપુંસકની અપેક્ષાએ જાણવા

એ પ્રમાણે વેદની અપેક્ષાએ પણ વેદ રહિત લિંગભેદે અલ્પબહુત્વ દ્વાર કહ્યું પરન્તુ જીનસિદ્ધાદિ ભેદમાં અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે -

સિદ્ધના શેષ ભેદનું [1]અલ્પબહુત્વ.

~૧૦ પ્રકારના જન્મ નપુંસકોનું સ્વરૂપ શ્રીધર્મસિંહ વૃત્તિ આદિક ગ્રંથોથી જાણવું. તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં પણ અહિં કહેવું યોગ્ય ધાર્યું ન અને ૬ પ્રકારના કૃત્રિમનપુંસકોના સ્વરૂપ માટે જુઓ ૫૫મી ગાથાનું ટિ

૧ સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વનો વિષય ઘણો વિસ્તારવાળો છે, અનેક પ્રકારનો છે તે વિસ્તારાર્થીએ શાસ્ત્રાન્તરથી જાણવા યોગ્ય

૧—જીનસિદ્ધ અલ્પ, અને અજીન સિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.

૨—અતીર્થ સિદ્ધ અલ્પ, અને તીર્થ સિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.

૩—ગૃહસ્થલિંગ સિધ્ધ અલ્પ, તેથી અન્યલિંગ સિધ્ધ (અ) સંખ્યાત ગુણા, અને તેથી સ્વલિંગ સિધ્ધ (અ) સંખ્યાતગુણા.

૪—સ્વયંબુધ્ધ સિદ્ધ અલ્પ, તેથી પ્રત્યેકબુધ્ધ સિધ્ધ સંખ્યાત ગુણ, તેથી બુદ્ધિબોધિત સિધ્ધ સંખ્યગુણા.

૫—અનેક સિધ્ધ અલ્પ, અને એક સિધ્ધ તેથી (અ) સંખ્યાતગુણા.

જાણવા લાયક નવતત્ત્વો જાણવાનું ફળ.

जीवाइनवपयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं
भावेण सद्दहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥ ६१ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

जीवादिनवपदार्थान् यो जानाति तस्य भवति सम्यक्त्वम्
भावेन श्रद्धतोऽज्ञानवतोऽपि सम्यक्त्वम् ॥ ५१ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્—પરન્તુ तस्स सम्मत्तं होइ ઇતિ વિશેષ

શબ્દાર્થ:

जीवाइ=જીવ વિગેરે
नव=નવ
पयत्थे=પદાર્થોને, તત્ત્વોને
जो—જે જીવ
जाणइ—જાણે
तस्स—તે જીવને
होइ—થાય છે, હોય છે
सम्मत्तं-સમ્યક્ત્વ
भावेण-ભાવપૂર્વક
सद्दहंतो=શ્રદ્ધા કરતા જીવને
अयाणमाणे—અજ્ઞાન હોતે છતે
अवि—પણ
सम्मत्तं-સમ્યક્ત્વ

ગાથાર્થ.

જીવાદિ નવ પદાર્થોને જે જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય, બોધ વિના પણ ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનારને પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે

વિશેષાર્થ.

જીવ અજીવ આદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમવડે સમજાય છે, અને તે સમજનાર આત્માને સત્યાસત્યનો વિવેક થાય છે, ધર્મ અધર્મ હિત અહિત (નવતત્ત્વનો જ્ઞાતા) જાણે છે, તેથી તેને સર્વજ્ઞભાષિત વચનજ સત્ય લાગે છે, અને તેમ થતા નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વની શ્રદ્ધા) પ્રગટ થાય છે પરન્તુ જો જ્ઞાનાવરણીયનો તેવો તીવ્ર ક્ષયોપશમ ન હોય અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ "जं जिणेहिं पन्नत्तं तमेव सच्चं-શ્રી જિનેશ્વરે જે કહ્યુ છે તેજ સત્ય" એવા અતિ દૃઢ સંસ્કારવાળા જીવને પણ (નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં) સમ્યક્ત્વ અવશ્ય હોય છે.

સમ્યક્ત્વ છે કે નહિં તેનો સર્વથા નિશ્ચય પ્રાય અસર્વજ્ઞ જીવ જાણી શકે નહિં, પરન્તુ સમ્યક્ત્વનાં જે ૬૭ લક્ષણો કહ્યા છે તે લક્ષણોને અનુસારે અનુમાનવડે જીવ સ્થુલ દૃષ્ટિએ (એટલે વ્યવહાર માત્રથી) પોતાના આત્મામા તેમજ પરમાં વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનો સદ્‌ભાવ કે અભાવ અનુમાનથી વિચારી શકે અથવા જાણી શકે.

સમ્યક્ત્વ એટલે?

सव्वाइं जिणेसर-भासियाइ वयणाइं नन्नहा हुंति ।
इइ बुद्धी जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥५२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि वचनानि नान्यथा भवन्ति
इति बुध्धिर्यस्य मनसि, सम्यक्त्व निश्चलं तस्य ॥ ५२ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

जिणेसर भासिआइ सव्वाइं वयणाइं अन्नहा न हुंति
जस्स मणे इइ वुध्धी तस्स सम्मत्तं निच्चलं ॥ ५२ ॥

શબ્દાર્થ:

सव्वाइं-સર્વે (વચનો)	इइ-એવા પ્રકારની
जिणेसर-જિનેશ્વરના	बुद्धि-બુદ્ધિ
भासियाइ-કહેલા	जस्स-જેના
वयणाइं-વચનો	मणे-હૃદયમાં મનમા
न-ન	सम्मत्त-સમ્યક્ત્વ
अन्नहा-અન્યથા, અસત્ય	निच्चल-નિશ્ચલ, દૃઢ
हुंति-હોય	तस्स-તેને

ગાથાર્થ:

"શ્રી જિનેશ્વરે કહેલા સર્વે (કોઇપણ) વચનો અસત્ય ન હોય" (એટલે સર્વે વચનો સત્યજ હોય) જેના હૃદયમાં એવી બુદ્ધિ હોય તેનુ સમ્યક્ત્વ દૃઢ છે. ॥ ૫૨ ॥

વિશેષાર્થ:

અસત્ય વચન બોલવામા ક્રોધ-લોભ-ભય-હાસ્ય એ ૪ મૂળ કારણ છે, તથા લજ્જા-દાક્ષિણ્યતા-ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ બીજા વિશેષ કારણો પણ અનેક છે, પરન્તુ તે સર્વ એ ૪ મૂળ કારણમા અન્તર્ગત છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત રાગ દ્વેષ ક્રોધ લોભ ભય હાસ્ય ઇત્યાદિ સર્વ દૂષણોથી સર્વથા રહિત છે. એક અંશ માત્ર પણ રાગ દ્વેષ આદિ દોષ રહ્યો હોય તો વીતરાગ ન કહેવાય, તો એવા શ્રી વીતરાગ ભગવત સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું શુ પ્રયોજન હોય ? માટે શ્રી વીતરાગ ભગવત જે જે વચન કહે તે તે સંપૂર્ણ સત્યજ હોય, એક પણ વચન અસત્ય ન હોય એવી દૃઢ ખાત્રી જેના હૃદયમા સંસ્કાર પામી ગઇ છે તેવા જીવને સમ્યક્ત્વ (એટલે સમ્યક્ શ્રદ્ધા) હોય છે અને તે પણ અતિ નિશ્ચલ (ઇન્દ્રજાળ આદિ કોઇ પણ કપટ પ્રયોગોથી ચલાયમાન ન થાય તેવુ) સમ્યક્ત્વ હોય છે અન્ય દર્શનોના અનેક ચમત્કાર દેખીને પણ "આ દર્શન-ધર્મ પણ શ્રેષ્ઠ છે" એવો મોહ કદી ન થાય, કોઇ પણ દર્શન વીતરાગ ભગવંતના ધર્મથી ચઢિયાતુ નથી એમ જાણે,

વીતરાગ ભગવંતના કહેલા ધર્મ જેવો દુનિયામાં કોઇ પણ અન્ય ધર્મ થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ. સર્વે ધર્મોમા જે જે કઈ સાર-તત્ત્વ હશે અથવા કેટલાક સત્ય પદાર્થો હશે તો તે સર્વ વીતરાગના વચન-ધર્મ રૂપી સમુદ્રના જળના ઉડીને ગયેલા છાંટા સરખાજ છે. જીવનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ તથા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ જે વીતરાગ ભગવતે કહ્યુ છે તે કોઇ પણ ધર્મમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે, તથા અનેકાન્તવાદ અને સંપૂર્ણ અહિંસાદિક ધર્મો જેવા વીતરાગ ભગવંતે કહ્યા છે, તેવા કોઈ પણ ધર્મમા નથી, એવી દૃઢ ખાત્રી એજ **सम्यक्त्व** કહેવાય. આ સમ્યક્ત્વ પોતે પદાર્થ નથી, પરન્તુ જીવનો ગુણ છે.

પુન: મૂળ ગાથામાં **सव्वाइं वयणाइं** પદ હોવાથી એમ જાણવુ કે જિનેશ્વર પ્રરૂપિત સર્વે વચનો સત્ય છે એવી પ્રતીતિનુ નામજ સમ્યક્ત્વ છે, પરન્તુ પોતાની બુદ્ધિમા જેટલાં યુક્તિવાળા લાગે તેટલાં સત્ય અને બીજાં વચન અસત્ય એવી પ્રતીતિવાળાને સમ્યક્ત્વ ન હોય, એટલુંજ નહિ પરન્તુ એકજ વચન અથવા પદ અથવા અક્ષર ન માને, અને શેષ સર્વ વચનોનો સ્વીકાર કરે તો પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જાણવો. શાસ્ત્રમાં કહ્યુ છે કે—**पयमवि असद्दहंतो मिच्छादिट्ठी जओ भणिओ** [જે કારણથી સર્વે વચનો સદ્દહતો (સત્ય માનતો) હોય, અને એક પદ માત્રને પણ અસદ્દહતો (અસત્ય માનતો) હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યો છે

તથા શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તે સાથે બીજા ધર્મો પણ સારા છે, બીજા ધર્મોમાં પણ અહિંસાદિ માર્ગ કહેલા છે, ઇત્યાદિ માનતો હોય અને મધ્યસ્થ-તટસ્થપણુ દર્શાવતો હોય તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ[1] જાણવો, કારણ કે તે વિવેકશૂન્ય છે. છાશ અને દુધ બન્ને ઉજ્વલ દેખીને બન્નેને ઉજ્વલતા માત્રથી શ્રેષ્ઠ માનનાર વિવેકશૂન્યજ કહેવાય. મધ્યસ્થતા

૧ એવી મધ્યસ્થ માન્યતાવાળાને કેટલાક મિશ્રસમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે—સમજે છે, પરન્તુ તે મિશ્રદૃષ્ટિ ન હોઇ શકે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં એ માન્યતાવાળાને **अनभिग्रहिक मिथ्यात्व** કહ્યુ છે

અને તટસ્થતા તો તે કહેવાય કે "સર્વે દર્શનો કદી સત્ય ન હોય, હશે તો કોઈ પણ એક દર્શનજ સત્ય હશે" એમ માનતો હોય, કયું દર્શન સત્ય તે ભલે સ્પષ્ટ ન જાણતો હોય, પરન્તુ એવી માન્યતા હોય તો મધ્યસ્થ કહેવાય, એવા મધ્યસ્થને શાસ્ત્રમા ઉત્તમ ગુણવંત ભદ્રકપરિણામી કહ્યો છે. એવી મધ્યસ્થતાવાળો પુનઃ "સંપૂર્ણ અહિંસાદિક માર્ગ એજ ધર્મ છે, સાંસારિક મોહની ચેષ્ટારહિત સર્વજ્ઞ એજ દેવ હોઈ શકે, અને તે દેવના વચનમાર્ગે ચાલનાર સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થયેલ અને તે દેવના વચનને અનુસરી ઉપદેશ આપનાર સાધુ તેજ ગુરુ હોઈ શકે" ઇત્યાદિ મોક્ષ માર્ગને અનુકુળ સંસ્કારવાળો હોય તો (તે મધ્યસ્થ પણ) સમ્યગ્ દૃષ્ટિ હોઈ શકે છે. આ ગાથાનો અર્થ સંપૂર્ણ નવતત્ત્વ પ્રકરણના સાર રૂપ છે, જેથી સંક્ષેપમાં એટલો ભાવ તો અવશ્ય સમજવો જોઇએ

સમ્યકત્વ મળવાથી થતો લાભ.

अंतोमुहुत्तमित्तंपि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
तेसिं अवड्ढपुग्गल-परियट्टो चेव संसारो ॥५३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अन्तर्मुहूर्तमात्रमपि, स्पृष्टं भवेद् यै: सम्यक्त्वम् ।
तेषामपार्धपुद्गलपरावर्त्तश्चैव संसार: ॥ ५३ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

जेहिं अंतोमुहुत्तमित्तं अपि सम्मत्त फासियं हुज्ज ।
तेसिं संसारो चेव अवड्ढपुग्गल परियट्टो ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:

अंतोमुहुत्त=અન્તમુહૂર્ત
मित्त=માત્ર
अपि=પણ
फासिय=સ્પર્શ્યું
हुज्ज=હોય
जेहिं=જે જીવોએ
सम्मत्त=સમ્યકત્વ
तेसिं=તે જીવોનો
अवड्ढ=અપાર્ધ (છેલ્લો અર્ધ)
पुग्गलपरियट्टो=પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત
चेव=નિશ્ચય
संसारो=સંસાર(બાકી રહે છે)

ગાથાર્થ:

જે જીવોએ અન્તર્મુહૂર્ત્ત માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ્યું હોય, તે જીવોનો સંસાર માત્ર અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલોજ બાકી રહે છે ॥૫૩॥

વિશેષાર્થ.

૯ સમયનું જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત તથા બે ઘડીમાં ૧ સમય ન્યૂન કાળ તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત, અને ૧૦-૧૧ ઇત્યાદિ સમયોથી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુ૦થી અભ્યન્તરના-મધ્યના સર્વે કાળભેદ (તેટલા ભેદવાળા-અસંખ્યાત) મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે, અહિં મધ્યમ અન્તર્મુહૂર્ત્ત અસંખ્ય સમયનું ગ્રહણ કરવું. તેવા (મધ્યમ) અન્તર્મુ૦ માત્ર જેટલો કાળ પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો હોય તો અનેક મહા આશાતનાઓ આદિક પાપના કારણથી કદાચ ઓા ×પુદ્ગલપરાવર્ત્ત જેટલો અનન્તકાળ રખડે તો પણ પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામી ચારિત્ર લઇ જીવ મોક્ષ જઇ શકે છે. અહિં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં જે ગ્રન્થિભેદ થાય છે, તે ગ્રન્થિભેદ એક વાર થયા બાદ પુનઃ તેવી ગ્રન્થિ [નિબિડ રાગ દ્વેષ રૂપ ગાઠ] જીવને પ્રાપ્ત થતી [1]નથી. માટે તે ગ્રંથિભેદના પ્રભાવે અર્ધ અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત પણ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. પુનઃ જો તેવી અનેક મહા આશાતનાઓ આદિક[2] ન કરે તો કોઇક જીવ તેજ ભવે અથવા ત્રીજે સાતમે અને આઠમે ભવે પણ મોક્ષ પામે છે. અહિં ગાથામાં **अपार्ध** શબ્દ કહ્યો તે **अप** એટલે વ્યતીત થયેલ છે પ્હેલો અર્ધ ભાગ જેનો એવો છેલ્લો અર્ધ ભાગ તે **अपार्ध**, અથવા **अप** એટલે કિંચિત્ ન્યૂન એવો અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત તે **अपार्ध** પુદ્ગલપરાવર્ત્ત એમ બે અર્થ છે. વળી દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્ત્તમાંથી અહિં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત્તનો અર્ધ ભાગ જાણવો, પરન્તુ દ્રવ્યાદિ ત્રણનો નહિં.

× પુદ્ગલપરાવર્ત્તનું સ્વરૂપ આગળ ૫૪મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે

૧ અર્થાત્ એવો તીવ્ર રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામ આત્માને પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી

૨ અથવા આશાતનાઓની [illegible]પગને અ[illegible] [illegible]ેથી અધિક સંખ્યાત ભવે પણ મોક્ષ પામે

પુદ્ગલ પરાવર્ત્તન એટલે ?

उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरियट्टओ मुणेयव्वो ।
तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

उत्सर्प्पिण्योऽनन्ताः पुद्गलपरावर्तको ज्ञातव्य ।
तेऽनन्ता अतीताध्धा, अनागताध्धानन्तगुणा ॥५४॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

अणंता उस्सप्पिणी पुग्गलपरियट्टओ मुणेयव्वो
ते अणंता अतीअ अध्धा, अणंत गुणा अणागय अध्धा ।५४।

શબ્દાર્થ:

उस्सप्पिणी=ઉત્સર્પિણીઓ
अणंता=અનન્ત
पुग्गलपरियट्टओ=પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત કાળ
मुणेयव्वो=જાણુવો
ते=તે પુદ્ગલ પરાવર્ત્તો
अणंता=અનંત
अतीअ=અતીત, વ્યતીત, ભૂત
अद्धा=કાળ
अणागय=અનાગત, ભવિષ્ય
अध्धा=કાળ
अणंतगुणा=અનન્ત ગુણ

ગાથાર્થ:

અનન્ત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીનો ૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ જાણુવો. તેવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્ત્તનો અતીતકાળ, અને તેથી અનન્તગુણો અનાગતકાળ છે. ॥૫૪॥

વિશેષાર્થ:

સુગમ છે, તો પણ આ સ્થાને અતિ ઉપયોગી હોવાથી પુદ્ગલપરાવર્ત્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે

અહિં [1]આઠ પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્ત છે, પરન્તુ સમ્યક્ત્વ-

---

૧ પુદ્ગલપરાવર્ત્ત દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી એમ ૪ પ્રકારે છે. તે પણ પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ અને બાદર ભેદથી બે બે પ્રકારનો હોવાથી

ના સંબંધમા જે ૦ાા પુદ્ગલપરાવર્ત્ત સંસાર બાકી રહેવાનો કહ્યો છે તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત છે તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે--

॥ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત્તનું સ્વરૂપ ॥

વર્તમાન સમયે કોઈ જીવ લોકાકાશના અમુક નિયત આકાશ પ્રદેશમા રહી મરણ પામ્યો. પુન, કેટલોક કાળ વીત્યાબાદ તે જીવ સ્વાભાવિક રીતે તે નિયત આકાશપ્રદેશની પંક્તિમાં રહેલા સાથેના આકાશપ્રદેશમા મરણ પામ્યો, ત્યારબાદ પુન· કેટલેક કાળે તેજ જીવ તેજ પંક્તિમાં નિયત આકાશપ્રદેશની સાથેના ત્રીજા આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો એ પ્રમાણે વારંવાર મરણ પામવાવડે તે અસંખ્ય આકાશપ્રદેશની સંપૂર્ણ (જ્યાથી ગણત્રીની શરૂઆત કરી છે. ત્યાંથી આગળની સંપૂર્ણ) શ્રેણિ-પંક્તિ પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ તે પંક્તિની સાથે રહેલી બીજી ત્રીજી યાવત્ આકાશના તે પ્રતરમાં રહેલી સાથે સાથેની અસંખ્ય શ્રેણિઓ પ્હેલી પંક્તિની માફક મરણવડે અનુક્રમે પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ બીજા

૮ પ્રકારનો 'પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત છે, તેમાંથી અહિં સમ્યક્ત્વના સબંધમા જે ૦ાા પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત સંસાર બાકી રહેવાનુ કહ્યું છે. તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત જાણવો. અહિ **પુદ્ગલ** એટલે ચૌદરાજ લોકમા રહેલા સર્વ પુદ્ગલોને એક જીવ ઔદારિકાદિ કોઈ પણ વર્ગણાપણે (આહાર વિના) ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમા જેટલો કાળ લાગે તે **द्रव्य पुद्गलपराव-र्त**, લોકાકાશના પ્રદેશોને એક જીવ મરણ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું નામ **क्षेत्र पुद्गलपरावर्त**, ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીના સમયોને એક જીવ વારંવાર મરણવડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થય તે **काळ पुद्गलपरावर्त**, અને રસબંધના અધ્યવસાયો એક જીવ પૂર્વોક્ત રીતે મરણવડે સ્પર્શી સ્પર્શીને છોડે તેમાં જે કાળ લાગે તે **भाव पुद्गलपरावर्त**, કહેવાય એમાં કંઈ પણ અનુક્રમ વિના પુદ્ગલાદિકને જેમ તેમ સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકવાથી (પૂર્ણ કરવાથી) ચાર બાદર પુદ્ગલપરાવર્ત્ત થાય છે, અને અનુક્રમે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકવાથી ચાર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે ચારેય પુદ્ગલપરાવર્ત્તમા અનન્ત અનન્ત કાળચક્ર વ્યતીત થાય છે

આકાશપ્રતરની અસંખ્ય શ્રેણિઓ મરણવડે પૂર્ણ કરે, અને તે પ્રમાણે યાવત લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રતરો ક્રમવાર પૂર્ણ કરે, અને લોકાકાશનો એક પ્રદેશ પણ મરણવડે (નહિ પૂરાયેલો) બાકી ન રહે, એવી રીતે વિવક્ષિત એક જીવના મરણવડે સંપૂર્ણ લોકાકાશ ક્રમવાર પૂરાતાં જેટલો કાળ (જે અનન્તકાળ) લાગે તે અનન્તકાળનું નામ ૧ सूक्ष्म क्षेत्रपुद्गलपरावर्त्त કહેવાય. એવા અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત એક જીવે વ્યતીત કર્યા છે. અને ભવિષ્યમાં કરશે, પરન્તુ જો અન્તર્મુહૂર્ત્તકાળ માત્ર પણ જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્કૃષ્ટથી (સૂ૦ ક્ષે૦ પુદ્ગલપરા૦ રૂપ) તે એક અનન્ત કાળમાંનો અર્ધ અનન્ત કાળજ બાકી રહે કે જે કાળ વ્યતીત થયેલા કાળરૂપ મહા સમુદ્રના એક બિંદુ જેટલો પણ નથી અને જો સમ્યક્ત્વ ન પામે તો હજી ભવિષ્યમાં તે જીવને આ સંસારમાં તેથી પણ ઘણા અનન્ત સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત રઝળવાનું છે જ.

વળી ભવિષ્યકાળ તે ભૂતકાળ જેટલો જ તુલ્ય નથી પરન્તુ અનન્ત ગુણ છે, માટે જ મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે ભૂતકાળમાં અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત વ્યતીત થયા છે, અને ભવિષ્યકાળમાં તેથી પણ અનન્તગુણા સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પુ૦ પરા૦ વ્યતીત થવાના છે. એટલે તે વ્યતીત થયેલા અનન્ત સૂ૦ક્ષે૦પુ૦પરા૦થી પણ અનન્તગુણ સૂ૦ ક્ષે૦ પુ૦ પરા૦ જેટલો ભવિષ્ય કાળ છે

પ્રસંગે સિદ્ધના ૧૫ ભેદો:—

जिण अजिण तित्थऽतित्था, गिहि अन्न सलिंग थी नर नपुंसा
पत्तेय सयंबुद्धा, बुद्धबोहिय इक्कणिक्का य ॥५५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

जिनाजिनतीर्थातीर्था, गृह्यन्यस्वलिङ्गस्त्रीनरनपुंसकाः ।
प्रत्येकस्वयंबुद्धौ, बुद्धबोधितैकानेकाश्च ॥ ५५ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

जिण अजिण अतित्थ तित्था, गिहि अन्न सलिंग थी नर नपुंसा
पत्तेय सयंबुद्धा बुद्ध बोहिय इक्क य अणिक्का ॥५५॥

શબ્દાર્થ:

जिण-જીનસિદ્ધ	नर-પુરૂષ લિંગસિદ્ધ
अजिण-અજીન સિદ્ધ	नपुंसा-નપુંસક લિંગ સિદ્ધ
तित्थ-તીર્થ સિદ્ધ	पत्तेय-પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ
अतित्था-અતીર્થ સિદ્ધ	सयंबुध्धा-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
गिहि-ગૃહસ્થ લિંગ સિદ્ધ	बुध्धबोहिय-બુદ્ધ બોધિતસિદ્ધ
अन्न-અન્યલિંગ સિદ્ધ	इक्क-એક સિદ્ધ
सलिंग-સ્વલિંગ સિદ્ધ	अणिक्का-અનેક સિદ્ધ
थी-સ્ત્રી લિંગ સિદ્ધ	य-અને

ગાથાર્થ:

જીનસિદ્ધ-અજીન સિદ્ધ-તીર્થ સિદ્ધ-અતીર્થ સિદ્ધ-ગૃહસ્થ સિદ્ધ-અન્યલિંગ સિદ્ધ-સ્વલિંગ સિદ્ધ-સ્ત્રીસિદ્ધ-પુરુષસિદ્ધ-નપુંસક સિદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-એક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધ એ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે ॥૫૫॥

વિશેષાર્થ:

આ કહેવાતા ૧૫ પ્રકારના સિદ્ધ જો કે સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન નથી પરન્તુ એક બીજામા અન્તર્ગત છે, તો પણ વિશેષ બોધ થવા માટે ૧૫ ભેદ જુદા જુદા કહ્યા છે. ત્યા પ્રથમ એ ૧૫ ભેદનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમા આ પ્રમાણે છે–

૧ जिनसिध्ध-તીર્થંકર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે, અર્થાત તીર્થંકર ભગવંત જિનસિદ્ધ કહેવાય

૨ अजिनसिध्ध-તીર્થંકર પદવી પામ્યા વિના સામાન્ય કેવલિ થઈને મોક્ષે જાય તે

૩ तीर्थसिध्ध-શ્રી તીર્થંકર ભગવંત પોતાને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ તુર્ત દેશના સમયે મળેલી પ્હેલી જે પરિષદ્મા ગણધરની તથા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે, તે શ્રી ગણધર તથા ચતુર્વિધ સંઘ તીર્થ કહેવાય છે, તે તીર્થની સ્થાપના થયા બાદ જે જીવ મોક્ષે જાય, તે તીર્થ સિદ્ધ કહેવાય.

૧૧ [1]प्रत्येकबुद्ध सिद्ध-સંધ્યાના પલટાતા ક્ષણિક રંગ આદિ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે

૧૨ [2]स्वयंबुद्ध सिद्ध-સંધ્યા રંગ આદિ નિમિત્ત વિના તથા ગુરુ આદિકના ઉપદેશ વિના (જાતિ સ્મરણાદિકથી પણ) પોતાની મેળે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે

૧૩ बुद्धबोधित सिद्ध-बुद्ध=ગુરુના बोधित=ઉપદેશથી બોધ (વૈરાગ્ય) પામીને મોક્ષે જાય તે

૧૪ एकसिद्ध-એક સમયમાં ૧ મોક્ષે જાય તે

૧૫ अनेकसिद्ध-એક સમયમા અનેક મોક્ષે જાય તે અહિં જઘન્યથી ૧ સમયમાં ૧ જીવ મોક્ષે જાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ સમયમાં ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય છે, તેમા પણ નીચેના કોષ્ટક -પ્રમાણે નિયમ જાણવો

જીવ સંખ્યા	નિરન્તર મોક્ષે જાય		
૧ થી ૩૨	૮ સમય સુધી,	ત્યાર બાદ અવશ્ય	અન્તર પડે
૩૩ થી ૪૮	૭ સમય સુધી	"	"
૪૯ થી ૬૦	૬ સમય સુધી	"	"
૬૧ થી ૭૨	૫ સમય સુધી	"	"
૭૩ થી ૮૪	૪ સમય સુધી	"	"
૮૫ થી ૯૬	૩ સમય સુધી	"	"
૯૭ થી ૧૦૨	૨ સમય સુધી	"	"
૧૦૩ થી ૧૦૮	૧ સમય સુધી	"	"

---

૫ ऋषिशप्त-મુનિના શાપથી હણાયેલા પુરૂષત્વવાળા, અને ૬ देवशप्त-દેવના શાપથી હણાયેલા પુરૂષત્વવાળા એ પ્રકારના નપુંસકો વેદની મંદતાવાળા હોવાથી ચારિત્ર આરાધી મોક્ષ પામી શકે છે

૧-૨ અહિં પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધમાં બોધિ-ઉપધિ-શ્રુતજ્ઞાન-વેષ—અને લિંગનો તફાવત ગ્રંથાંતરથી જાણવો

એ કોષ્ટક અંક માત્રથી સમજી રાખવું ઠીક છે, કારણકે એ અંકનો સમયની ગણત્રી સાથે ૩-૪ પ્રકારનો અર્થ છે, તે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને સમજવામાં કઠિન છે

એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધનો નિયમ છે. વળી સિધ્ધોનુ જઘન્ય અન્તર ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ૬ માસનું છે અર્થાત્ ૬ માસ સુધી પણ કોઈ જીવ મોક્ષમાં ન જાય એમ બને છે. ત્યાર બાદ કોઈ પણ જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય

તથા ઉપર કહેલા ૧૫ ભેદમા મૂળ ભેદ વિચારીએ તો સિધ્ધના ત્રણ રીતે ૨ ભેદ અને ત્રણ રીતે ૩ ભેદ હોય છે તે આ પ્રમાણે-

૧ જિનસિદ્ધ-અજિનસિદ્ધ	૧ ગૃહીલિગ-અન્યલિગ-સ્વલિંગ
૨ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ	૨ સ્ત્રીલિગ-પુરુષલિગ નપુંસક લિગ
૩ એકસિદ્ધ-અનેક સિદ્ધ	૩ સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-બુદ્ધ-બોધિત

એ પ્રમાણે ૬ મૂળ ભેદોની પરસ્પર સંક્રાતિ (એક બીજામા અન્તર્ગતપણુ) સ્વબુદ્ધિથી યથાર્થ વિચારવી જેમ-જે અજિનસિદ્ધ તે શેષ ૧૩ ભેદે સિદ્ધ થાય, અને સ્વલિંગસિદ્ધ તે શેષ ૧૨ ભેદે, સિદ્ધ થાય એ પ્રમાણે બે બે મૂળ ભેદમાંનો પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૩ ભેદ. અને ત્રણ ત્રણ ભેદમાનો પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૨ ભેદે સિદ્ધ થાય પરન્તુ જિનસિદ્ધ તો સામાન્યથી શેષ ૭ ભેદે મોક્ષ પામે છે અથવા એક જીવ એક સમયે સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાંથી ૬ ભેદવાળો હોય છે કારણ કે તે પૂર્વોક્ત ૬ વિકલ્પમાથી એકેક વિકલ્પ યુક્ત હોય છે જેમ શ્રી મહાવીર સ્વામી મોક્ષે ગયા તો તે જિન સિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ-એકાકી જવાથી એકસિદ્ધ-સ્વલિંગસિદ્ધ-પુલ્લિંગ-સિદ્ધ-અને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ એમ ૬ ભેદયુક્ત સિદ્ધ થયા

૧૫ ભેદોના દ્રષ્ટાન્તો.

जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरिअपमुहा
गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥५३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

जिनसिध्धा अर्हन्तो, अजिनसिध्धाश्च पुण्डरिकप्रमुखाः
गणधारिणस्तीर्थसिध्धा, अतीर्थसिध्धाश्चमरुदेवी ॥५९॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે-

શબ્દાર્થ:

जिणसिध्धा=જિનસિદ્ધ
अरिहंता=તીર્થંકર ભગવંતો
अजिणसिध्धा=અજિનસિદ્ધ
पुंडरिअ=પુંડરિક ગણધર
पमुहा=વિગેરે
गणहारि=ગણધરો
तित्थसिध्धा=તીર્થસિદ્ધ
अतित्थसिध्धा=અતીર્થસિદ્ધ
य=અને
मरुदेवा=મરુદેવી માતા

ગાથાર્થ:

જિનસિદ્ધ તે તીર્થંકર ભગવંતો, અજિનસિદ્ધ તે પુંડરિક ગણધર વિગેરે, ગણધર ભગવંતો તીર્થસિદ્ધ, અને મરુદેવા માતા અતીર્થસિદ્ધ ॥ ૫૯ ॥

તીર્થંકર ભગવંત મોક્ષે જાય તે **जिनसिध्ध** કહેવાય, શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના પ્રથમ ગણધર પુંડરિક સ્વામી વિગેરે ગણધરો તથા બીજા પણ મુનિ વિગેરે તીર્થંકર પદવી રહિત સામાન્ય કેવલિ હોઇને મોક્ષે ગયા અને જાય છે માટે તે સર્વ **अजिनसिध्ध** કહેવાય, તથા તીર્થસ્થાપન વખતે ગણધરની સ્થાપના સહુથી પ્રથમ હોય છે, અને ત્યારબાદજ તેઓ મોક્ષે જાય છે, માટે ગણધર તો અવશ્ય તીર્થસિદ્ધ કહેવાય અને તે સિવાયના બીજા સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા તીર્થસ્થાપના બાદ મોક્ષે જાય તો તે પણ **तीर्थसिध्ध** કહેવાય. તથા આ અવસર્પિણીમાં પ્હેલા ભગવત શ્રી ઋષભદેવને કેવળજ્ઞાન થયા બાદ સમવસરણમાં દેશના ચાલુ હતી, અને તીર્થ સ્થાપના હજી થઇ ન હતી તેટલામાં પુત્રવિરહથી અંધ થયેલાં શ્રી મરુદેવા માતા હસ્તિ ઉપર બેસી પોતાના પુત્રની ઋદ્ધિ દેખવા જતાં માર્ગમાંજ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી કેવળજ્ઞાન પામી આ ચોવીશીમાં

સર્વથી પ્હેલાં મોક્ષે ગયાં, માટે આ અવસર્પિણીમાં સર્વથી પ્રથમ અતીર્થસિધ્ધ મરૂદેવા માતા છે. તેવીજ રીતે પૂર્વ તીર્થંકરનું તીર્થ-શાસન વિચ્છેદ પામ્યા બાદ અને નવું તીર્થ હજી સ્થાપાયું ન હોય તે પહેલા અંતરાલ કાળમાં જે કોઇ જીવો જાતિસ્મરણાદિ વડે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય, તે સર્વે અતીર્થસિધ્ધ કહેવાય, (એમ શ્રી પન્નવણાજીની વૃત્તિમા કહ્યું છે.)

गिहिलिंग सिद्ध भरहो, वक्कलचीरी य अन्नलिंगम्मि
साहू सलिंगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥६७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

गृहिलिंगसिध्धो भरतो, वल्कलचीरी चान्यलिङ्गे ।
साधव स्वलिङ्गसिद्धा, स्त्रीसिध्धाश्चन्दनाप्रमुखा ॥६७॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે—

શબ્દાર્થ:

गिहिलिंगसिद्ध=ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ	**साहू**=સાધુઓ
भरहो=ભરત ચક્રવર્તિ	**सलिंगसिध्धा**=સ્વલિંગસિધ્ધ
वक्कलचीरी=વલ્કલચીરી તાપસ	**थीसिध्धा**=સ્રીસિધ્ધ
य=અને	**चंदणा**=ચંદનબાળા
अन्नलिंगम्मि=અન્યલિંગે	**पमुहा**=વિગેરે

ગાથાર્થ:

ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ તે ભરત ચક્રવર્તિ, તથા વલ્કલચીરી અન્યલિંગે સિદ્ધ, સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ, અને સ્રીલિંગે સિદ્ધ તે ચંદનબાળા વિગેરે ॥ ૬૭ ॥

વિશેષાર્થ:

છ ખંડના અધિપતિ ભરત ચક્રવર્તિ શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર આ અવસર્પિણીમા પહેલા ચક્રવર્તિ થયા, તેઓ, આરિસાભુવનમાં એક વીંટી પડી જતા આંગુલી શોભા રહિત દેખી

કે આ અંગ પરવસ્તુ વડેજ શોભિતું છે, ઈત્યાદિ તીવ્ર ભાવનાથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, અને ઇન્દ્રે આપેલો સાધુવેષ ગ્રહણ કરી પૃથ્વી-તલ પર વિહાર કરી અનુક્રમે નિર્વાણ પામ્યા. અહિં ભરત ચક્રવર્તિને આરિસાભુવનમાં ગૃહસ્થવેષમાંજ કેવળજ્ઞાન થયુ તેથી **ગૃહલિંગસિધ્ધ** કહ્યા છે.

તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના ભાઇ વલ્કલચીરીનો જન્મ માત પિતાએ તાપસી દીક્ષા લીધા બાદ વનમાં થયો હતો અને **વલ્કલ**-વૃક્ષની છાલનુ **ચીર**=વસ્ત્ર પહેરતા હોવાથી વલ્કલચીરી નામ થયુ હતું. તે એક દિવસ પોતાના પિતાની તુંબડી વિગેરે દેખીને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતા પોતે પૂર્વ-ભવમાં ચારિત્ર પાળ્યુ હતું એમ સ્મરણ થયુ, અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તેથી વલ્કલચીરી **અન્યલિંગસિધ્ધ** છે. તેમજ શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ તાપસને પ્રતિબોધ પમાડયો અને સર્વને કેવળજ્ઞાન થયું તેથી તે સર્વે પણ અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

તથા શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતે જેવો સાધુવેષ કહ્યો છે તેવો સાધુવેષ અંગીકાર કરી જે સાધુઓ મોક્ષે જાય તે **સ્વલિંગસિધ્ધ** કહેવાય.

તથા મહાવીર પ્રભુના છ માસિક અભિગ્રહને અડદના બાકળા વ્હોરાવી પૂર્ણ કરનાર ચંપાનગરના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી અને બીજુ નામ ચંદનબાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને તીર્થસ્થાપનામાં પ્રભુએ મુખ્ય સાધ્વી સ્થાપી તે ચંદનબાળાને પોતાની શિષ્યા મૃગાવતીના નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાન થયુ તેથી ચંદનબાળા **સ્ત્રીસિધ્ધ** કહેવાય, તેમજ મરુદેવા માતા વિગેરે સર્વે સ્ત્રી[1]લિંગસિદ્ધ કહેવાય.

पुंसिध्धा गोयमाइ, गांगेयाइ नपुंसया सिद्धा
पत्तेय-सयंबुद्धा, भणिया करकंडु-कविलाई ॥६८॥

---

૧ અહિં દિગંબર સંપ્રદાયવાળા સ્ત્રીને મોક્ષ માનતા નથી, તે સર્વજ્ઞ વચનને અનુસારે નથી.

તથા દધિવાહન રાજાના પુત્ર કરકંડુએ એક વૃદ્ધ બળદની દુઃખી અવસ્થા જોઇ વૈરાગ્ય પામી લોચ કરી સ્વયંદીક્ષા તથા મુનિવેષ ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુધ્ધસિધ્ધ જાણવા. અહિ સન્ધ્યારંગ આદિ કોઈ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય, સ્ત્રી પ્રત્યેકબુદ્ધ હોય નહિં, પરન્તુ પુરુષ અથવા નપુંસક (પ્રત્યેકબુદ્ધ) હોય છે

તથા કૌશામ્બી નગરીના જીતશત્રુ રાજાના કાશ્યપ પુરોહિતનો પુત્ર કપિલ બ્રાહ્મણ શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતાં કોઇ દાસીના સ્નેહમાં પડેલો હતો, ત્યાં ધનશ્રેષ્ઠિ પ્રભાતે સૌથી પ્રથમ જગાડનાર બ્રાહ્મણને બે માસા સુવર્ણ આપે છે એમ સાંભળી રાત્રે પહેલા જતાં ચોકીદારોએ પકડી રાજા સમક્ષ ઉભો કરતાં સત્ય બોલવાથી રાજાએ ઇચ્છા પ્રમાણે માગવા કહ્યું. ત્યારે બાગમા બેસી વિચાર કરી બે માસા સુવર્ણથી ચઢતાં ચઢતાં યાવત્ સર્વ રાજ્ય માગવાની ઇચ્છા થતા શીઘ્ર વિચાર બદલાયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ થયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. માટે કપિલ વિગેરે સ્વયબુધ્ધ સિધ્ધ કહેવાય.

तह बुद्धबोहि गुरुबो-हिया य इगसमये इगसिद्धा य
इगसमयेऽवि अणेगा, सिद्धा तेऽणेग सिद्धा य ॥५९

સંસ્કૃત અનુવાદ

तथा बुध्धबोधिता गुरुबोधिता एकसमये एकसिध्धाश्च
एकसमयेऽप्यनेका. सिध्धास्तेऽनेकसिध्धाश्च ॥५९॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

तह बुध्ध-बोहिय य गुरु बोहिया य इग समये इग सिध्धा
य इग समए अवि अणेगा सिध्धा ते अणेगा सिध्धा ॥ ५९ ॥

તથા શ્રમણઅવસ્થામા) પણ પોતાનુ આત્મબળ પ્રગટ કરી, કર્મના બન્ધન તોડી, વિભાવદશા દૂર કરી, આત્માનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરી નિર્વાણ પામી ચૌદરાજ લોકના અન્તે અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, આજે આવી પરમ વિશુદ્ધદશા રૂપ સિદ્ધ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને હુ હજી વિભાવદશામા રમી રહ્યો છું, માટે હું પણ એવું આત્મબળ પ્રગટ કરૂ તો સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકું, એમ સમજી આત્મા પોતાની સિદ્ધ દશા પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય. ધન કુટુંબ શરીર આદિ બાહ્ય બન્ધનો તથા કામ ક્રોધાદિ અભ્યન્તર બન્ધનો તોડે અને પોતાનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરે તો મુક્ત થઈ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરે, એજ આ મોક્ષતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ९ मोक्षतत्त्वम् ॥

આ નવતત્ત્વ પ્રકરણનો વિશેષાર્થ સમાપ્ત થયો. ભવ્ય જીવોએ આ નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનુ સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી, સમ્યક્ આચાર વિચાર રૂપ સમ્યક્ ચારિત્રનું પરિપાલન કરી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરવુ, એજ આ નવતત્ત્વ જાણવાનો સાર છે મતિદોષથી અથવા લેખદોષથી અથવા પ્રેસદોષથી થયેલી ભૂલ ચુકને માટે મિથ્યાદુષ્કૃત દઈએ છીએ, તે ગંભીર હૃદયવાળા સજ્જનો મારા સરખા કૃપાપાત્ર અર્થલેખક પ્રત્યે ક્ષમા આપી સુધારી વાચશે

श्री जैनश्रेयस्करमण्डलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिकव्यवहृति-
संचालकस्य श्रीमहिसानाख्यनगरनिवासिश्रेष्ठिवर्य
श्रीयुतवेणीचन्द्र सुरचन्द्रस्य सत्प्रेरणातो भृगुकच्छ-
निवासि श्रेष्ठिवर्य–श्रीयुतानुपचन्द्रस्य विद्यार्थि
चंदुलालेन विरचितः संस्थया च
संशोधितः संवर्धितश्चायं श्री
नवतत्त्वप्रकरणविशेषार्थः

समाप्तः

સંસ્કૃત અનુવાદ

प्रकृति स्वभाव उक्तः स्थितिः कालावधारणम् ।
अनुभागो रसो ज्ञेयः, प्रदेशो दलसंचयः ॥ ३७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पयइ सहावो वुत्तो, कालावहारण ठिइ, अणुभागो रसो णेओ, दलसंचओ पएसो

શબ્દાર્થ:

पयइ=પ્રકૃતિ
सहावो=સ્વભાવ
वुत्तो=કહ્યો છે
ठिई=સ્થિતિ
काल=કાળના
अवहारण=નિશ્ચય
अणुभागो=અનુભાગ
रसो=રસ
णेओ=જાણવો
पएसो=પ્રદેશ
दलसंचओ=દલિકનો સમૂહ

ગાથાર્થ:

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કહ્યો છે કાળનો નિશ્ચય તે સ્થિતિ છે અનુભાગ-રસ જાણવો, અને દલિકનો સંગ્રહ અથવા સમુદાય તે પ્રદેશ ॥ ૩૭ ॥

વિશેષાર્થ.

અહિં મોદકના દૃષ્ટાન્તે પ્રકૃતિબન્ધ આદિ ચાર પ્રકારના બન્ધતત્ત્વનુ સ્વરૂપ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે-

૧ પ્રકૃતિબન્ધ-આત્મા સાથે બંધાયેલી કાર્મણ વર્ગણા તે કર્મ કાર્મણ વર્ગણા અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ. કોઈપણ પ્રકારનો સ્વભાવ નક્કી થવા પૂર્વક જ બંધ થાય છે માટે, તે પ્રકૃતિબંધ, જેમ મોદકમાં સુંઠનો મોદક હોય, તો વાયુ હરે, જીરૂ આદિકનો મોદક પિત્ત હરે, અને કફાપહારી દ્રવ્યનો મોદક કફ હરે, તેમ કોઈક કર્મ જ્ઞાનગુણનુ આવરણ કરે. કોઈ કર્મ દર્શનગુણનુ આવરણ કરે. ઇત્યાદિ રીતે બંધકાળે એક સમયમા

જુદા જુદા× સ્વભાવ નિયત થવા. તે પ્રકૃતિબન્ધ કહેવાય અહિં પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. એવો અર્થ છે [1]

૨ સ્થિતિબંધ—જે સમયે કર્મ બંધાય છે. તેજ સમયે કોઈ-પણ કર્મ બંધાતા "આ કર્મ અમુક કાળ સુધી આત્મપ્રદેશો સાથે રહેશે." એમ વખત નક્કી થવો તે સ્થિતિબંધ કહેવાય જેમ કોઈ મોદક ૧ માસ સુધી રહે છે. કોઈ મોદક ૧૫ દિવસ રહે છે. અને ત્યાર બાદ તે બગડી જાય છે. તેમ કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી અને કોઈ કર્મ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી જીવ સાથે સ્વસ્વરૂપે રહે છે, ત્યારબાદ તે કર્મના સ્વરૂપનો વિનાશ થાય છે. તે સ્થિતિબંધ.

૩ અનુભાગ બંધ—જે સમયે જે કર્મ બંધાય છે, તે કર્મનુ ફળ જીવને આલ્હાદકારી-શુભ, કે દુ ખદાયી-અશુભ, પ્રાપ્ત થશે? તે શુભાશુભતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે, તેમજ તે કર્મ જ્યારે શુભાશુભરૂપે ઉદયમા આવે, ત્યારે તીવ્ર, મદ કે મંદતર ઉદયમા આવશે? તે તીવ્રમદતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે; માટે શુભાશુભતા અને તીવ્રમદતાનુ જે નિયતપણુ બધ સમયે થવુ, તે અનુભાગ બધ, અથવા [2]રસબધ કહેવાય જેમ કોઈ મોદક અલ્પ વા અતિ મધુર હોય, અથવા અલ્પ વા અતિ કડવો હોય, તેમ કર્મમા પણ કોઈ કર્મ શુભ હોય, અને કોઈક કર્મ અશુભ હોય, તેમા પણ કોઈ કર્મ તીવ્ર અનુભવ આપે, કોઈ કર્મ મદ અનુભવ આપે, એવુ બધાય છે. તેમજ કર્મનાં ઉદય-ફળ આશ્રયિ પણ તીવ્રમદતા વિચારવી

૪ પ્રદેશબંધ—જેમ મોદકોમા કોઈ મોદક ૦। શેર કણિકનો

× આઠે કર્મના આઠ સ્વભાવ આગળની ૩૮ મી ગાથામા અને આઠે કર્મના સ્થિતિબધ ૪૦-૪૧-૪૨ મી ગાથામા કહેવાશે

૧ જો કે સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશનો સમુદાય તે પ્રકૃતિબધ એવો અર્થ પણ છે, પરન્તુ અહિં તે અર્થનુ પ્રયોજન નથી. તેમજ પ્રકૃતિ એટલે ભેદ એવો પણ અર્થ થાય છે

૨ અહિં રસબધનુ તથા પ્રદેશબધનુ કિંચિત્ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે--

(લોટનો) કોઈ મોદક તેથી વધારે કણિકનો થાય છે, તેમ બંધ સમયે કોઈ કર્મના ઘણા પ્રદેશો અને કોઈ કર્મના અલ્પ પ્રદેશો બંધાય છે, પરન્તુ દરેક કર્મના પ્રદેશોની સરખી સંખ્યા બંધાતી

॥ રસબંધ ॥

રાગ દ્વેષ આદિ કર્મબન્ધનાં કારણોથી જીવ અભવ્ય જીવરાશિથી અનન્તગુણ અને સિદ્ધ જીવની રાશિથી અનન્તમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓ-વડે બનેલો જે એક સ્કંધ, એવા અનન્ત કર્મસ્કંધો રૂપ કાર્મણ વર્ગણા પ્રતિ સમયે ગ્રહણ કરે છે. તે કર્મસ્કંધના પ્રત્યેક પરમાણુમા, કષાયના હેતુ વડે, સર્વ જીવરાશિથી અનન્તગુણ રસાવિભાગ (રસાંશ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મનો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે હોય છે. ત્યા ૮૨ પાપ પ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર સંકલેશવડે બંધાય છે, અને ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે અને મંદરસ તેથી વિપરીત રીતે બધાય છે, તે આ પ્રમાણે— શુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ સંકલેશવડે, અને અશુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ વિશુદ્ધિવડે બંધાય છે. તેની સ્થાપના.

પુણ્ય પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	સંકલેશવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	વિશુદ્ધિવડે
પુણ્ય પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	વિશુદ્ધિવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	સંકલેશવડે

તથા શુભ અને અશુભ પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનિક આદિ ચાર પ્રકારના રસબંધ, ૪ પ્રકારનાં કષાયમાંથી જે કષાય વડે બંધાય છે, તેની સ્થાપના

કયા કષાયવડે ?	પુણ્ય પ્રકૃતિનો	પાપ પ્રકૃતિનો
અનંતાનુબન્ધિ કષાયવડે	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ
અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયવડે	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ	ત્રિસ્થાનિક રસબંધ
પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયવડે	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ	દ્વિસ્થાનિક રસબંધ
સંજ્વલન કષાયવડે	ચતુઃસ્થાનિક રસબંધ	એકસ્થાનિક રસબંધ

નથી, તે આ પ્રમાણે-આયુષ્યના સર્વથી અલ્પ, નામ-ગોત્રના તેથી વિશેષ, પણ પરસ્પર તુલ્ય. જ્ઞાન-દર્શન-અન્તરાયના તેથી પણ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય મોહનીયના તેથી પણ વિશેષ, અને વેદનીયના સર્વથી વિશેષ પ્રદેશો બંધાય છે. એ પ્રદેશબંધ જાણવો.

અહિં શુભ પ્રકૃતિનો એકસ્થાનિક રસબંધ હોયજ નહિં, અને અશુભમા પણ મતિઆદિ ૪ જ્ઞાનાવરણીય ૩ દર્શનાવરણીય (કેવલ૦ વિના) સંજ્વલન ક્રોધાદિ, પુરુષવેદ, અને ૫ અન્તરાય એ ૧૭ પ્રકૃતિનોજ એકસ્થાનિક રસબંધ ૯ મે ગુણસ્થાને હોય છે, શેષ અશુભ પ્રકૃતિઓનો જઘન્યથી પણ દ્વિસ્થાનિક રસ બંધાય છે

તથા અશુભ પ્રકૃતિનો રસ લિંબડાના રસ સરખો કડવો, એટલે જીવને પીડાકારી હોય છે અને શુભ પ્રકૃતિનો રસ શેલડી સરખો મધુર એટલે જીવને આલ્હાદકારી હોય છે. તે શુભાશુભ રસના જે એકસ્થાનિકાદિ ૪ ભેદ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

દાખલા તરીકે-લિંબડાનો અથવા શેલડીનો સ્વાભાવિક ૩ શેર રસ તે **एकस्थानिक** રસ, મંદ હોય છે ઉકાળીને ૧॥ (અર્ધ) રહેલ, તેવો **द्विस्थानिक** રસ તીવ્ર હોય છે ત્રણ ભાગ (૩ શેર) માથી ઉકાળીને ૧ ભાગ (૧ શેર) રહે, તે **त्रिस्थानिक** રસ, તીવ્રતર હોય છે, અને ઉકાળીને ચોથા ભાગ જેટલો ૦॥ શેર રહે, તેવો **चतुःस्थानिक** રસ તીવ્રતમ હોય છે. એ ચાર ભેદ પણ પરસ્પર અનન્તગુણ તરતમતાવાળા (તફાવતવાળા) હોય છે.

॥ પ્રદેશ બન્ધ ॥

લોકને વિષે-ઔદારિક-વૈક્રય-આહારક-તૈજસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા-મન અને કાર્મણ એ ૮ જાતની પુદ્ગલવર્ગણા જીવને ગ્રહણ યોગ્ય છે, અને ૮ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણા પણ છે. તેમાં સરખી સંખ્યાવાળા પરમાણુઓના બનેલા અનેક સ્કંધો તે એક **वर्गणा** કહેવાય, તેવી અનન્ત વર્ગણાઓ જીવ એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે. અહિ પ્રદેશબન્ધના પ્રસંગમા તો ૮મી કાર્મણ વર્ગણાનીજ અનન્ત વર્ગણાનો એક સ્કંધ. એવા અનન્ત સ્કંધો જીવ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે, એમ જાણવું. એ આઠેય વર્ગણા અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ છે. અને અનન્ત અનન્ત પ્રદેશે અધિક છે, પરન્તુ ક્ષેત્રાવગાહન (એકેક